

IRBK-0100552

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय नाटक
दा क्र ५५२

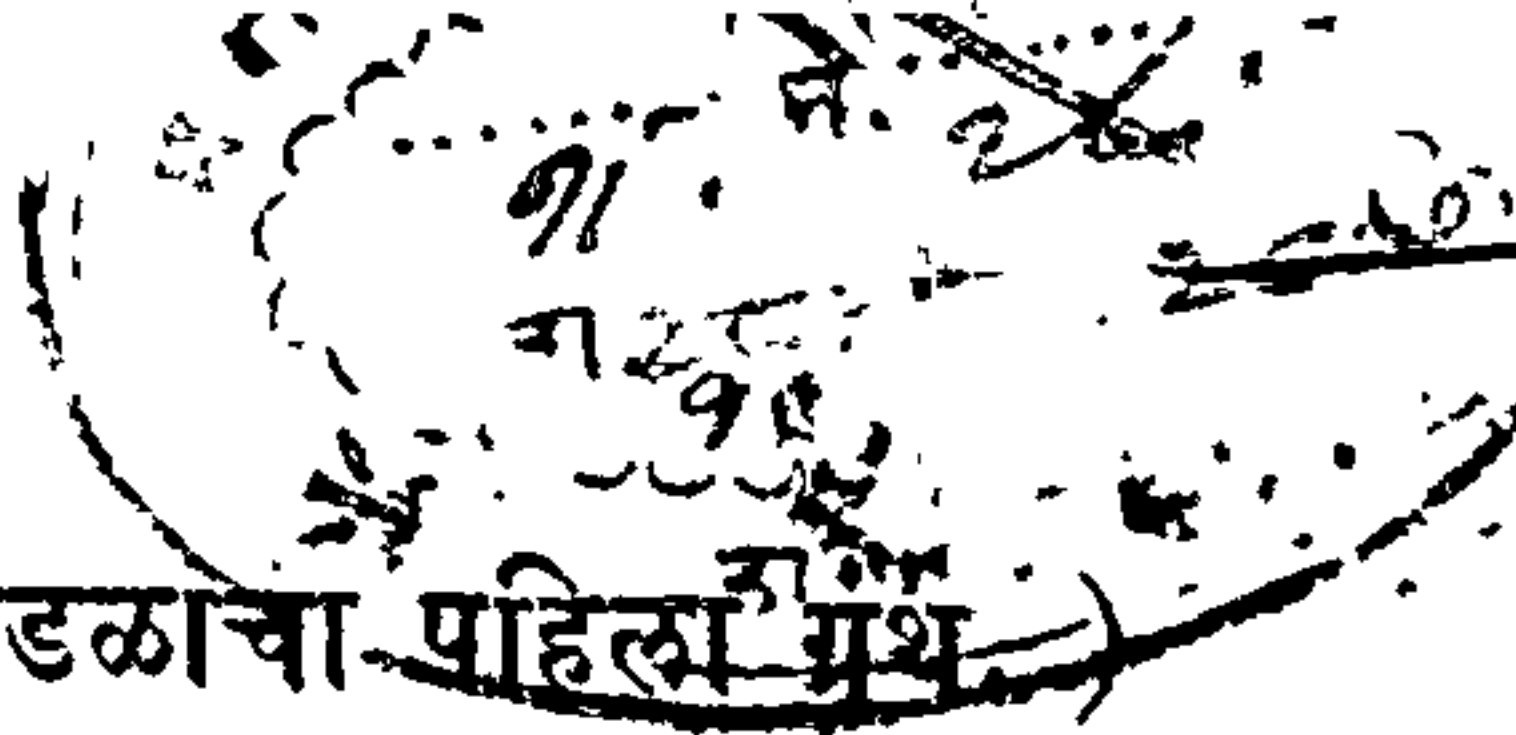

IRBK-0100552

दा. म. ५५२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
रु. ३ केल्यास घट्टन (६) नुसार

स्वतंत्र प्रसारक मंडळाचा पहिला ग्रंथ

संपूर्ण गोडबोले.

२०
३

विभाग पहिला

वेणी-संहार नाटक.

संपादक,

गोपाळ गोविंद आधिकारी.

राजशक २९०.

इ. सन १९२३.

IRBK-0100552

किंमत दोन

व. नं. सं. ५५२	किंमत दोन
दि. ०१/०५/२३	

57 983

२. प्रस्तावना.

इंग्रजी राज्याच्या ताज्या अमदानींत आपल्या महाराष्ट्र मातृभाषेची अपूर्व सेवा करणाऱ्या ज्या कांहीं संस्कृतज्ञ व्यक्ति महाराष्ट्राच्या केन्द्रस्थानी पुणे शहरीं होऊन गेल्या त्या सर्वांत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे व परशुरामपंत गोडबोले या त्रयीची प्रामुख्याने गणना करावी लागेल. "इंग्रजांचें तेवढें सर्वच चांगलें आणि त्यांचें वाङ्मय तर जगांतील सर्व वाङ्मयांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें" अशा विपरीत कल्पनेची जी त्या वेळच्या युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडलेल्या सुशिक्षित पदवीधरांच्या अंतःकरणावर छाप बसली होती, त्यांच्या डोळ्यावर जी एक प्रकारची झांपड आली होती, ती या पुणेकर विद्वान् शास्त्रीमंडळींनी आपल्या लेखणीच्या जोरानें काढून टाकून त्या ठिकाणीं आपल्या पवित्र सारस्वताचें—आपल्या भाषेच्या अभिमानाचें—वीं पेरून दिलें. याच बीजाची पुढें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रिन्सिपाल आगरकर इत्यादि तरुण व शूर योद्ध्यांनी आपल्या खरमरीत निबंधांच्या सतेज हजाऱ्यांनीं पाणी घालून योग्य रीतीनें जोपासना केली व त्यास अंकुरित केलें.

पूर्वीच्या शास्त्रीमंडळानें मराठीचा जो पाया घातला त्याच पायावर या लेखक धुरंधरांनीं भव्य इमारत उभारली. संगमरवरी इमारतीच्या सोनेरी कारागिरीकडे पाहूं लागलें ह्मणजे जसा पाषाणाचा पाया क्षणभर फिक्का दिसूं लागतो हें जरी खरें असलें तरी त्यायोगें त्याची किंमत कमी असते असें मुळींच म्हणतां येणार नाही. आतां हेंच रूपक प्रस्तुत प्रस्तावनेच्या विषयीभूत नाटकाच्या भाषेकडे व पुढें अवतीर्ण झालेल्या निबंधमाला व केसरी यांच्या भारदस्त भाषेकडे वळविल्यास आपणांस वरील दृश्य दृग्गोचर झालें तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. असो. सध्यां अर्वाचीन महाराष्ट्रभाषेच्या विकासावर कांहीं लिहावयाचें नसून त्या भाषेच्या नेपथ्य चढविलेल्या नटासंबंधानें—नाटकासंबंधानें लिहावयाचें आहे. तेव्हां हा भाषेचा विचार वाजूस सारून तूर्त नाटकाकडे वळूं.

८. वंळीं वेणीसंहारास मराठीचा पोषाख दिला गेला त्या वेळीं नाट्य वाङ्मय केंवळ संस्कृतांतच होतें. मराठींत स्वतंत्र नाटकें अजून व्हावयाचीं होतीं. अशा समयां वर निर्दिष्ट केलेल्या शास्त्रीत्रयीनें संस्कृतांतील मुख्यमुख्य नाटकें मराठींत भाषांतरित करण्याचा विचार केला, निश्चय केला; व त्या निश्चयाचें फळ प्रस्तुतचें वेणीसंहार नाटक होय: या नाटकाच्या मराठी भाषेंत व हल्लींच्या मराठी भाषेंत बराच फरक आहे हें भाषाभिज्ञ सुज्ञ वाचकांस निराळें सांगणें नकोच; व त्याचा ओझरता उल्लेख आम्हीं वर केलाहि आहे.

नाट्यशास्त्र हें साहित्य शास्त्राचें एक प्रमुख अंग असून त्या अंगाचा आमच्या भरत खंडानें जितका सूक्ष्म व मार्मिक उहापोह केला आहे तितका जगांतील इतर कोणत्याही खंडानें क्वचितच केला असेल ! यांत तिळमात्र अतिशयोक्ति नाहीं; 'आपण आपुली करी स्तुति ।' अगर 'सांगें वडिलांची कीर्ति ।' या वचनाची पूर्ति करणारी ही उक्ति नव्हे हें कोणीही साहित्यभक्त सांगूं शकेल.

दुर्दैवानें सरस्वती मात्र " स्वदेशीं विपत्ति भोगीत " आहे ! हा डाग सारस्वत प्रकाशक मंडळ धुवून काढून टाकील अशी वळकट आशा आहे. अस्तु. साहित्य शास्त्रावर शंकराडों लहान मोठे ग्रंथ आहेतच; पण त्याच्या एक एक अवयवावरही इतके ग्रंथ आज विद्यमान आहेत—ज्यांचा फक्त उल्लेखच आढळतो परंतु जे प्रत्यक्ष स्वतः पृथ्वीच्या विशाल उदरांत कोठेंतरी दडी मारून बसले असावेत त्यांची तर गोष्टच नको—त्यांचाहि लक्षपूर्वक अभ्यास करणें म्हटल्यास संबंध आयुष्य खेळकें वाटूं लागेल ! एकढें मात्र नाकवूल करितां येणार नाहीं कीं या ग्रंथांतून कोठें कोठें तोच विषय निरनिराळ्या प्रकारानें प्रतिपादिलेला असल्यामुळें त्यांपैकीं तीन चार ग्रंथांचा चांगला परिचय करून घेतल्यास त्या त्या विषयाची—उदाहरणार्थ नाट्यशास्त्राची—पुरेशी 'सांग्रसंगीत' माहिती मिळू शकते. नाट्यशास्त्रावरील अशीं पुस्तकें म्हटलीं म्हणजे भारतमुनीचें 'नाट्यशास्त्र,' धनंजयाचें 'दशरूपक,' विद्यानाथाचें 'प्रतापरुद्रीय' व विश्वनाथाचें 'साहित्यदर्पण.' पैकीं पहिलें इ. स. ३०० च्या सुमारास, दुसरें धारानरेश जो मुंज त्याच्या कारकीर्दीतील म्हणजे इ. स. १००० च्या सुमारास, तिसरें बरंगलच्या काकतीय वंशांतील प्रतापरुद्रराजाच्या म्हणजे १३०० च्या वेळचें व चवथें १४०० च्या

सुमारचें. साहित्यदर्पण व प्रतापरुद्रीय यांत अनुक्रमें षष्ठपरिच्छेपांत व तृतीय प्रकरणांत नाट्यशास्त्राचें सोदाहरण विवेचन असून प्रतापरुद्रीयचा आणखी विशेष हा की त्यांत कवीनें ' प्रतापरुद्रराज्यलक्ष्मीमंगल ' नांवाचें संस्कृत पांच अंकी नाटक देऊन नाट्यशास्त्राचा प्रत्येक नियम सिद्ध करून दाखविला आहे. दशरूपकाचे चार प्रकाश असून पहिल्यांत नाट्यवस्तु, दुसऱ्यांत नायकनायिका व वृत्ति यांचीं लक्षणे व भेद, तिसऱ्यांत प्रस्तावना व रूपक म्हणजे नायक यांचे भेद, व चवथ्यांत रस, वर्णन केले आहेत. यावरून हें दिसून येईलच की नाट्यशास्त्र व दशरूपक हे दोन सर्वमान्य ग्रंथ केवळ नाट्यकलेसच वाहिलेले असून ते अर्वाचीन महाराष्ट्र नाटकांस मातृस्थानीं असलेल्या प्राचीन संस्कृत नाटकांचे दोन आधारस्तंभच होत.

नाट्याचें प्राचीनत्व.

नाट्यशास्त्राचा काळ जरी साधारणतः इ. स. पूर्वी ३०० समजला जातो तरी तें याच्याहि कांहीं शतके पूर्वीच लिहिलें गेलें असावें हें सिद्ध करून दाखविण्यास सबळ कारणें आहेत. परंतु त्या वादांत पडण्यास प्रस्तुतचें स्थळ योग्य नसल्यानें आपण तदितर ग्रंथांवरून नाट्याचा काळ किती मागे नेतां येतो याविषयी थोडासा विचार करूं. व्याकरण तयार होण्यापूर्वी कित्येक शतके भाषा जशी लोकांच्या नित्य व्यवहारांत उपयोगिली जात असते तद्वतच नाट्यशास्त्र उत्पन्न होण्यापूर्वी किती तरी वर्षे नाटके रंगभूमीवर प्रत्यक्ष करून दाखविलीं जात असलीं पाहिजेत. महाभाष्यकार पतंजलीनें व्याकरणावरील आपल्या महाभाष्यांत ' कंसबंधं नाट्यति ' ' वलीबंधं घाट्यति ' असे प्रयोग करून त्या काळीं नाटके होत असत अशी कल्पना करण्यास जागा करून दिली आहे. पण पतंजलीचा काळ इ. स. पूर्वी १५० च असल्यानें त्याचा कदाचित् उद्दिष्ट प्रमेयास तितका उपयोग होणार नाही. सबब, अशोकराजाच्या आज्यास-चंद्रगुप्तमौर्यास चवथ्या शतकांत नंदाची गादी मिळवून देणाऱ्या कौटिल्यचाणाक्याच्या अर्थशास्त्राकडे थोडी दृष्टि फेका. त्यांत काय दिसतें ?

“ कुशीलवा वर्षारान्नं एकस्था वसेधुः ”

“ गीतावाद्य पाठ्य नृत नाट्याक्षर चित्रवीणा ”

वेणुमृदंग ++ रंगोपजीविनश्च ++ इत्यादि

यांतील नट, नाटक, कुशीलव, रंगोपजीविनः इत्यादि शब्दयुक्त वाक्यांवरून व “ नाटक मंडळ्यांनी वर्षात्रहतूत एकेच ठिकाणीं रहावें ” अशा प्रकारच्या स्पष्ट उल्लेखांवरून मौर्यराज्य समयीं नाटके होत असत असें अनुमान निघत नाही काय ? शाकुंतलासारखे जगन्मान्य नाटक लिहून जर्मनीच्या ‘ गटे ’ सारख्या कवीस आनंदाने नाचू लावणाऱ्या कविकुलमुकुटमणीने आपल्या “माल-विकामि-मित्र ” नाटकाच्या प्रस्तावनेत पुढील वाक्य गोंविलें आहे,

‘ भाससौमिल्ल कविपुत्रादीनां प्रबन्धातिक्रम्य
वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ’

पूर्वीच्या काळीं कवी लोक नाटके लिहून तीं पंडितांच्या परिषदेत रंगभूमीवर करून दाखवीत असत. या परिषदेत सर्वशास्त्र-विशारद, अखिलकला-निपुण, रसिक व सहृदय असे प्राश्निक अगर नाट्यपरीक्षक बसत असत. नाटकाचा चांगुलपणा अगर वाईटपणा या प्राश्निकांच्या निकालावर अवलंबून असे. या प्राश्निकांबद्दल भरतमुनीनेहि आपल्या नाटकशास्त्रांत एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. वरील वाक्यांत कविश्रेष्ठ कालिदास प्राश्निकांस उद्देशून म्हणतो कीं भास, वगैरे प्राचीन कवींच्या प्रख्यात नाटकांपुढे आपणांस विद्यमान कवींच्या कृतीबद्दल आदर कसा वाटावा ? पण ‘ जुने तें सोने ’ असें म्हणून वडिलांच्या “ कृपाच्या क्षारोदकांसच सुस्वाद्य ठरविणारे ” परप्रत्यनेय बुद्धि आपण व्रनूं नका. हा भास कवि कोण याचा वराच खल झाला असला तरी त्यावरील प्रमाणभूत अन्तिम शब्द अद्याप पुढें यावयाचा बाकी आहे. संस्कृत सारस्वतांतील वन्याच कवींची (नव्हे, १८ च वर्षापूर्वी उत्तमलोकास प्रयाण केलेल्या केशवसुताच्या मृत्युतिथीबद्दल चाललेला मनोरंजनांतील वाद वाचला म्हणजे १८०० वर्षांपेक्षा कितीतरी वर्षापूर्वी निर्वाण पद पावलेल्या निसर्गाच्या लाडक्या लेकरांबद्दल-त्यांच्या कालनिर्णयाबद्दल-भवति न भवति व्हावी यांत आश्चर्य तें कसलें !) त्यांच्या कालाबद्दल अथवा चरित्राबद्दल निदान त्रोटक तरी माहिती मिळावी म्हणून अजून विद्वानांचे प्रयत्न चालू आहेत. त्रिवेंद्रम म्यूझियमचे क्यूरॅटर गणपति-

शास्त्री यांनी शोधून काढिलेली १३ नाटके—ज्यांची कै. ह. ना. आपटे यांनी “ भास कवीच्या नाटककथा ” या पुस्तकाने मराठी वाचकांची ओळख करून दिली आहे— भासकवीचीच असल्यास नाटकाच्या इतिहासाचा धागा निदान पांचव्या शतकापर्यंत तरी लागू शकतो. आतां इ. स. पूर्वी आठव्या शतकांतील महर्षि पाणिनींच्या अष्टाध्यायींतील खालील सूत्रे पहा.

“ पाराशर्य शिलातिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ” ४।३।११०

“ कर्मन्द कृशाश्वदिनिः ” ४।३।१११

या वरील “सिद्धांतकौमुदीत” १६ व्या शतकांतील भट्टोजी दीक्षित म्हणतात,
“ शैलालिनो नटाः ” “ कृशाश्विनो नटाः ”

यावरून नटसूत्रे लिहिणारे महर्षि शैलालिव कृशाश्व हे तत्पूर्वी निदान शेंदोनशें वर्षे तरी झाले असले पाहिजेत. याच सूत्रावरून भृगुने लिहिलेल्या मानव-धर्मशास्त्राप्रमाणे, आपले नाट्यशास्त्र रचिले नसेल कशावरून ? ज्या विषयावर शास्त्र ग्रथित केले गेले तो नाट्यविषय त्यापूर्वीच अस्तित्वांत असला पाहिजे हे तर सूर्यप्रकाशाप्रमाणे अगदी उघड आहे. याप्रमाणे आपल्या नाट्याचा पल्ला इ. स. पू. १००० पर्यंत पोचला कीं पाश्चात्यांच्या एका जबरदस्त आरोपापासून सहजासहजी सुटका होऊं शकते, व तो आरोप म्हणजे चोरीचा ! निदान इ. स. पू. ९०० वर्षापूर्वी तरी भारतीयंचा व ग्रीकयवनांचा परस्पर संबंध मुळींच आला नव्हता असे इतिहासकारांचें मत आहे. इ. स. पू. ६०० च्या सुमारास दुःखपर्यवसायी नाटके ग्रीकभाषेंत लिहूं जाऊं लागलीं. त्यापूर्वीच इकडे भारत वर्षांत आनंदपर्यवसायी नाटके रंगभूमीवर होऊं लागून त्यांचें शास्त्रहि तयार झालें होतें तेव्हां नाट्यशास्त्रांत आम्हीं कोणत्याही प्रकारचें स्तेय-चौर्य-केलें नाहीं हे दाखविण्यांत आणखी दुसऱ्या एखाद्या प्रकृष्टप्रकाश प्रदीपाची आवश्यकता दिसत नाहीं. जवनिका, यवनी, शकार इत्यादि शब्दांवरून चौर्यकर्माचा दोष माथीं मारण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न करणाऱ्यांच्या प्रश्नास उत्तर देणें सुद्धां तितकेंच असल्यानें त्यावद्दल एक शब्दहि लिहिणें शाईचा अपव्यय करणें होय. यापेक्षां जास्त वजनाचा धोंडा या कुचाळ्या करणाऱ्या कुतर्क्यांच्या डोक्यावर आदळा-

वयाचा असेलच तर हरिवंशांतील “ कोवेटरंभाभिसार ” नाटकाच्या स्पष्ट निर्देशाचा व सभापर्वांतील ११ व्या अध्यायांतील

“ नाटका विविधाः काव्यकथाख्यायिककारिकाः ”

या प्रक्षिप्त नसलेल्या श्लोकाचा त्यांना आहेर करावा म्हणजे पुरतेंच काम होईल. एकंदरींत नाटकांचा उगम महाभारताच्या समयापर्यंत जाऊन पोहोंचतो. याच विषयाचा निरनिराळ्या रीतीनें विचार केल्यास, सूत्रधार, स्थापक इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्तीवरून कळसूत्रांच्या बाहुल्यांच्या खेळाचा, पांचालिकांचा वगैरे बाबींचा विचार केल्यास त्यापासूनही वरील सिद्धांत काढून दाखवितां येईल.

येथपर्यंत केवळ सूत्रपद्धतीनें आपण नाट्यशास्त्राचें प्राचीनत्व व स्वदेशीयत्व सिद्ध करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला. आतां नाटकाच्या लक्षणाचा विचार करूं.

नाटक म्हणजे काय ?

नाटक हा शब्द पाणिनीच्या धातुपाठांत पठित केलेल्या नट् या धातूपासून झाला असून त्याचा अर्थ अभिनय करून दाखविणें असा आहे. कांहीं पाश्चात्य पंडीत नट् संस्कृत नृत् धातूचा प्राकृत अपभ्रंश समजतात. पण तें बरोबर दिसत नाही. “ नाचणाऱ्या लोकांपासून नाटक झालें ही कल्पनाहि चुकीची आहे.” (सं. वा. इ. वैद्य) याच धातूपासून ‘नाट्य’ हा शब्दहि निघाला असून त्याचा अर्थ ‘अवस्थानुकृति’ म्हणजे नाट्यगतपात्रांचें—रामभीमादिकांचें नेपथ्य अभिनयादिकानें अनुकरण करून दाखविणें असा आहे. यासच रूपक असेंहि म्हणतात; “रूपारोपात्तु रूपकम्” (सा. दर्पण ६). कारण, नट स्वैतरव्यक्तीचा स्वतःवर आरोप करून “मी तो आहे, मी मी नव्हें.” असें तादात्म्य दाखवून रंगभूमीवर काम करीत असतो व हें तादात्म्य जितकें पूर्ण दशेस पोचलेलें असेल तितकें नाटक जास्त खुलून उठेल. डोक्यावर केशकलाप वाढविलेला, शेंडीस रजा दिलेला व दाढी करविलेला असा नट जर नाटकांत तुकारामीचें अगर नाना फडनवीसाचें काम करूं लागला तर त्यानें आपल्या भाषणानें व अभिनयानें ‘मी तो आहे’ असें दाखविण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी त्याची कृति बरोबर वठणार नाही, व त्यामुळें श्रोत्यावक्त्यांची अगर नटप्रेक्षकांची वृत्ति तल्लीन होणार नाही; व उभयतांच्या वृत्तीची अशी एकतानता-तल्लीनता-ऐक्य-ज्ञाल्याखेरीज

नाटकांत रंगदेवता नाचूं लागणार नाही. अगर रस उत्पन्न होणार नाही: (याचा थोडा आणखी विचार पुढे केला आहे.)

तस्मात् नाटकाचें नाट्य हें मुख्य अंग असून तें उत्तम प्रकारें साधण्याचा प्रयत्न नाटकमंडळगत नटांनीं अगर पात्रांनीं केला पाहिजे. या अभिनयावरचा भरतमुनीनें २.१।२२।२.५।२-६ हे चार अध्याय खर्ची घातले असून त्यांचा संक्षेप करून सांगण्याचेंहि मनांत आणिल्यास प्रस्तावनाच नाटकाइतकी लांबावयाची व मग एक हात लांकूड व नऊ हात ढलपी, अगर तीन हाताचा खुजा काजी व बारा हात लांबीची दाढी, अशांतला प्रकार व्हावयाचा ! केवळ अभिनयावद्दलच जर हें विधान करावयाचें तर ३७ अध्यायांच्या व ४९८८ श्लोकांच्या नाट्यशास्त्राच्या संक्षिप्त माहितीवद्दल तर नांवच नको. असो तरी या अभिनयावद्दल पुढील अवतरणें दिल्याखेरीज आमच्यानें राहवत नाहीं.

लोकस्य चरितं यत्तु नानावस्थांतरात्मकम् ।

तदंगाभिनयोपेतं नाट्यमित्यभिधीयते ॥ २५।१२६

एवं लोकस्य या वार्ता नानावस्थान्तरात्मिका ।

सा नाट्ये संविधातव्या नाट्यहेतोः प्रयोक्तृभिः ॥ १२७

न तच्छ्रुतं न तच्छिल्यं न साविद्यान सा कला ।

नासौ योगो न तत्कर्म यन्नाट्योस्मिन्न दृश्यते ॥ १।८२

या भरतमुनींच्या शेच्यावरून कोणी असा मात्र ग्रह करून घेऊं नये कीं नाटकांच्या रंगभूमीवर सडकेवरील तमाशाप्रमाणें वाटतील असे अश्लील व लज्जाकारक प्रकार यथेच्छ करण्यास पूर्ण मुभा आहे. कारण,

यदन्तः पुरसंबद्धं काव्यं नाटक संश्रयः ।

श्रृंगाररस संयुक्तं तदाम्येषं विधिर्भवेत् ॥ २२।२७८

न कार्यं शयनं रंगैर्नाट्य धर्मं विजानता ।

केनचिद्वचनार्थेन छेदमत्र प्रयोजयेत् ॥ २७९

यदास्वपेदर्थवशात् एकाकी सहितोपिवा ।

चुंबनालिंगनदीनि रंग मध्ये न कारयेत् ॥ २८०

दन्त नखक्षतं छेद्यं नीवीसंसनमेवच ।
 स्तनाधरविमर्दच रंगमध्येन कारयेत् ॥ २८१
 भोजनं सलिलक्रीडां तथा लज्जाकरंतुयत् ।
 एवं विधंभवेद्य दत्तत्तद्रंगे न कारयेत् ॥ २८२

सत्यविजय, विक्रमशशीकला इत्यादि नाटकांवरील प्रकार करून दाखविणाऱ्या पाटणकरासारख्या संगित नाटक मंडळ्यांनीं वर दिलेलीं सूत्रें सदोदित नजरे-समोर ठेवावीं म्हणजे महाराष्ट्रांतील पवित्र रंगभूमि असल्या अस्पृश्य प्रयोगांनीं विटाविली जाणार नाहीं. नाट्यसंस्था ही लोकशिक्षणाच्या कित्येक उपयुक्त संस्थांपैकीं एक अतिशय महत्त्वाची संस्था असल्यामुळें समाजानेंहि असल्या नीच प्रवृत्त्युदीपक नाटक मंडळ्यांवर बहिष्कार घालून त्यांची जबाबदारी त्यांस ओळखण्यास लाविलें पाहिजे. भरतमुनीनींहि वरील निषेध केवळ ' बाबा वाक्यं प्रमाणं ' अशा बुद्धीनें न देतां लगेच पुढील श्लोकांत त्यांचें सयुक्तिक कारणहि दिलें आहे.

पितृस्नुपाश्वश्रू दृश्यं यस्मात्तु नाटकम् ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥ २८३

म्हणजे नाट्यप्रयोग पाहण्यास पिता, पुत्र, सासू, सुना या सर्वच जात असल्यामुळें " लज्जाकर " असे सर्व प्रकार प्रयोगांत वर्ज्य करावेत. कालिदासानें शाकुंतलांत नायकनायिकेचा चुंबनविधि कशा खुवीनें हटविला आहे हें सहृदय प्रेक्षकांस ठाऊक आहेच. या श्लोकांवरून दुसरीहि एक गोष्ट प्रगट होते. ती ही कीं त्या वेळींहि हल्लींच्या प्रमाणें पुरुषांबरोबर स्त्रियाहि नाटक पहावयास जात असत. अभिनया संबंधाची आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट सांगून हा विषय पुरा करितों. मुनीनीं प्रकृति विकल्पनाध्यायांत कोणत्या नटानें कोणतें करावें हें फार सयुक्तिकरीत्या वर्णिलें आहे. कधीं कधीं स्त्रीसंगीत नाटक मंडळ्या व स्त्रीपुरुष मिश्रित नाटक मंडळ्या महाराष्ट्रांत दृश्यमान होत असतात. तेव्हां असा एक प्रश्न उभा राहतो कीं स्त्रियांनींहि भूमिका घेऊन रंगभूमीवर काम करणें ही गोष्ट प्राचीन नाट्याचार्यांना संमत होती किंवा नाही ? प्राचीन संस्कृत नाटकांकडे प्हाहिल्यास याचें उत्तर अरित पक्षांचे द्यावें लागतें. कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय नाटकांत

उर्वशीने इंद्राच्या सभेंत “लक्ष्मीस्वयंवर” नाटकांत लक्ष्मीची भूमिका घेतल्याचा उल्लेख आहे. तिच्या सखीनें-वारुणीची भूमिका घेतलेल्या मेनकेनें-तुला कोणता पुरुष आवडतो असा प्रश्न केला असतां ‘पुरुषोत्तम’ म्हणण्याऐवजीं ‘पुरुखा’ असें उत्तर दिलें असतां नाट्याचार्य भरतमुनीनीं तिला मृत्युलोकींच गमन कर असा शाप दिला वगैरे हकीकत ‘विक्रमोर्वशी’ नाटकांत दिली आहे. ‘मालविकाग्निमित्रांत’ मालविका व राजपत्नी या उभयतांना नाट्यकला शिकविण्यास गणदास व हरदत्त या नांवांचे दोन नाट्याचार्य नियुक्त केले होते व त्यांनीं आपआपलें नाट्यनैपुण्य राजास प्रत्यक्ष दाखविण्यास मालविकेकडून तालसुरावर एक श्रृंगारात्मक गाणें साभिनय गाववून दाखविलें व राजानें आणि प्राश्निकानें स्त्री अध्यक्षां-मालविकेच्या गायनाची, अभिनयाची, नाट्यकौशल्याची, फारच तारीफ केली, इत्यादि भाग कालिदासानें या दुसऱ्या नाटकांत आणिला आहे. उलट पक्षीं ‘श्रुकुंस किंवा श्रुकुंस’ हा शब्द पतंजलि महापिंनीं स्त्रियांची भूमिका करणाऱ्या पुरुषावद्दल दिला आहे. व मालतीमाधव आणि प्रियदर्शिका या नाटकांत पुरुष स्त्रीची व स्त्री पुरुषाची भूमिका करतांना दिसून येतात. भवभूतीनें ‘मकरंदास’ ‘मालतीचें’ नेपथ्य चढवून त्याचेंच ‘नंदना’ शीं लग्न लावून दिलें आहे. यावरून हल्लीं स्त्री वेषधारी पुरुषासंबंधानें जो एक प्रकारचा अनादर वाटत असतो आणि स्त्रीवेष घेतलेला पुरुष पाहूं नये असा जो एक चुकीचा समज झाला आहे त्यास आपल्या पूर्वजांचें मत अनुकूल नव्हतें-असें स्पष्ट दिसून येतें; व कालिदास भवभूतीचे वेळीं स्त्रिया नाटक कंपनींत निरनिराळ्या भूमिका घेत असत आणि “स्त्रीपुरुषमिश्र संगीत नाटक मंडळी” हा शब्दसमूह त्या वेळीं प्रचारांत असावा, निदान कल्पनातीत तरी नसावा हें सिद्ध होतें. या संबंधानें नाट्यशास्त्रांत खालील विधान आढळतें —

रंभोर्वशीप्रभृतिभिः स्वर्गे नाट्यं प्रवर्तते ।

तथैव मानुषलोके पार्थिवानां गृहेषुच ॥ २६।७

उपदेष्टव्यं आचार्यैः शास्त्रबुद्ध्या अंगनास्वपि ।

हा भाग गेलेला आहे ॥८॥

यस्मात्स्वभावोपगतः विलासः स्त्रीषु दृश्यते ।

तस्मात्स्वभावमधुरं अंगं सुलभसौष्टवम् ॥१२॥

परभावं प्रकुरुते परदेहं समाश्रितः ।

एवं ब्रुधः परं भावं सोऽस्मीति मनसास्मरन् ॥१८॥

वेपवागंगलीलाभिः चेष्टाभिश्च समाचरेत् ।

... .. ॥१९॥

युद्धोद्धता वेगकृताः संरंभ बहुलाश्रये ।

न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्याः पुरुषैस्तुते ॥२३॥

सुविभक्तपदालापं अनिष्टरस काहलम् ।

यदीदृशं भवेन्नट्यं नारीणां तु प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

केव्हां केव्हां नाटकांत 'विरूपा प्रकृति' पाहण्यांत येते. ती अशी. समजा एकाद्या कंपनींत नायिकेची भूमिका घेणारा मुलगा देखणा व गोड आवाजाचा पण लहान व कोमल आहे. आतां, त्यानें शारदेतील "वाढली उंच ही किती" हें पद गाइलें असतां कल्पनेवर फाजील ताण वसल्यानें रसभंग होणें साहजिक आहे. तोच मुलगा शाकुंतलांत सातव्या अंकांत पांच वर्षांचा आपला वाळ वरोवर घेऊन आला कीं विजोड तावडतोव लक्षांत येईल; मग रसोत्पत्ति होणार कशी ? उलटपक्षीं मुलगा पोक्त वयाचा व लड्ड असल्यास तो सातव्या अंकांत प्रौढा-प्रगल्भ-ज्येष्ठा नायिका ह्मणून खुलून उठेल तर पहिल्या अंकांत मुंग्धा कन्यका म्हणून विरूप भासेल. दुष्यंताच्या वर्णनांत व प्रत्यक्ष दृश्यस्वरूपांत अजगजाचें अंतर दिसून येईल. हीच स्थिति 'अस्थिपंजर' असलेल्या भीमसेनाची ! तस्मात् हें पात्राचें व काव्याचें ऐक्य साधणें नितरां अपरिहार्य आहे. यावद्दल प्रकृति विकल्पनाध्यायांतील भरताचा खालील श्लोक पहा,

यो बालः स्थाविरींभूमिं वृद्धोवा बालभूमिकाम् ॥

तद्भावैः कुरुतेः नाट्ये विरूपेतिहि सास्मृता ॥ ३ ॥

भरतमुनीनें सामानाभिनय, चित्राभिनय इत्यादि अध्यायांत जे अभिनयाचे भिन्नभिन्न प्रकार दिले आहेत त्या सर्वांचा साहित्यदर्पणकारांनीं चार प्रकारांतच समावेश केला आहे.

भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ॥

आंगिको वाचिकश्चैवं आहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ ६।२ ॥

१ अंगेन निष्पन्नः २ वचनेन-भाषणेन-निष्पन्नः ३ वेषरचनादिने पथ्यविधानेन निष्पन्नः ४ सत्वगुणस्य आतिशय्येन उत्पन्नः हे ते चार प्रकार होत. पैकी चवथा अभिनय खरेंखुरें तादात्म्य झालें असेल तर आठ प्रकारांनीं नटाच्या शरीरावर प्रत्यक्षपणें प्रादुर्भूत होत असतो.

विकाराः सत्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

स्तंभःस्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः ॥

धैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ ३।१६६

साहित्य दर्पण

विदरणः—१ भयहर्षादिकांमुळें उत्पन्न झालेला जो निश्चली भाव अगर चेष्टा प्रतिघात तो स्तंभ; २ श्रम, सुरतोपभोग इत्यादि कारणास्तव शरीरावर प्रादुर्भूत झालेला जो धर्म तो स्वेद; ३ आनंद, भीति, चमत्कृति इत्यादि कारणें शरीरावर उभे राहिलेले रोम ते रोमांच; ४ मदिरेच्या मदानें, अत्यानंदाच्या उद्रेकानें केले गेलेले जें गद्गदस्वराचें अस्पष्ट भाषण तो स्वर भंग; ५ अनुराग, द्वेष इत्यादि विकारांनीं उत्पन्न केलेला जो शरीराचा कंप तो वेपथु-(कंप); ६ विपण्णता, क्रोध, विरह इत्यादि कारणांनीं शरीरावर-चेहऱ्यावर जो फिक्केपणा येतो तो विवर्ण; ७ दुःखातिशय, प्रहर्ष, रोष इत्यादि विकारांनीं डोळ्यांतून वाहूं लागणारे अश्रु; ८ मनःक्षोभामुळें शरीराच्या चलन-वलन क्रिया बंद होऊन जी निश्चेष्टावस्था प्राप्त होते ती प्रलय स्थिति.

नाटकाचे भेद.

नाटक अगर रूपक याचे मुख्य प्रकार २ आहेत. (१) रूपक व (२) उपरूपक. पैकी पहिल्याचे पुनः १० व दुसऱ्याचे १८ पोटविभाग संस्कृत नाट्यशास्त्रांत दाखविले आहेत. ते सर्व देण्याची प्रस्तुत प्रस्तावनेत तादृश जरूरी नाही. पहिल्याचे संस्कृत नाट्यानु रूप तीन पण मराठी नाट्यानु रूप दोन प्रकार अगर पोट-भेद साधारणतः सर्वासच ज्ञात आहेत; व ते म्हणजे नाटक+प्रकरण=(१) नाटक. व (२) प्रहसन. नाटक व प्रकरण हे दोन विभाग मराठींत एकीकृत वनून

गेले आहेत. उदाहरणार्थ शारदा व मृच्छकटिक. संस्कृत नाट्यशास्त्रदृष्ट्या ही दोन्हीहि नाटके प्रकरणे समजलीं गेलीं पाहिजेत. कारण कल्पित कथा भाग हाच मुळीं प्रकरणाचा विशेष आहे. संस्कृतांतील प्रकरणे—मालतीमाधव व मृच्छकटिक—दहा अंकीं असतात. प्रहसन—जवरीचा विवाह—तर सर्वश्रुतच आहे. नाटकाची सुरवात नान्दीनें व अखेर भरत वाक्यानें, त्याचा उत्तरोत्तर उत्कर्षापर्यंत मुखप्रतिमुखादिपंचसंधींनीं, त्यांतील नीरस भाग विष्कंभ प्रवेशकांनीं व सरस कथा भाग अंकांनीं, त्याच्या वीर, शृंगार अगर कर्ण यांपैकीं एका मुख्य रसाचा परिपोष इतर रसांनीं कसकशा रीतीनें करण्यांत यावा इत्यादि नाटक रचनेचा ऊहापोह आम्हीं इतरत्र केला असल्यामुळे त्यासंबंधानें येथें कांहीं लिहित नाहीं.

नाटकांतील भाषा.

राजशेखर कवीच्या 'कर्पूरमंजरी' नांवाच्या प्राकृत भाषेंतच लिहिलेल्या चार अंकी 'सट्टक' प्रकारच्या नाटकाशिवाय बाकी सर्व संस्कृत नाटकांतून संस्कृत व प्राकृत अशा दोन प्रकारच्या भाषा वापरलेल्या असतात. पाणिनीच्या वेळीं सर्व लोक संस्कृत भाषा बोलत असावेत; त्यावेळींहि बहुतेक अशिक्षित लोक, स्त्रिया यांच्या बोलण्यांत प्राकृत (जीस बाल भाषा असेंहि म्हणतात) भाषा असावी. कारण पुढें अवतीर्ण झालेल्या भगवान् गौतमबुद्धानें व जैन तीर्थंकर स्वामी महावीरानें याच प्राकृत अगर पाली लोकभाषेंत लोकांस आपल्या धर्माचा उपदेश केला होता. मूळ संस्कृत भाषेचें अपभ्रष्ट-नरम-झालेलें रूप प्राकृत भाषेंत दिसून येतें. ह्या प्राकृत भाषांचेंच पुढें परिणत झालेलें अपभ्रष्ट स्वरूप आपणांस हल्लींच्या मराठी, बंगाली, हिंदी वगैरे भाषांच्या रूपानें सध्यां दिसत आहे. या प्राकृत भाषांचे जरी वरेच प्रकार असले व त्यांपैकीं कित्येक मृच्छकटिकांत आले असले तरी सामान्यतः त्यांचे चारच प्रकार नाटकांतून दृग्गोचर होतात. व ते सर्व प्रांत भेदानें पडले असावेत. ते चार प्रकार म्हणजे (१) महाराष्ट्री (२) शौरसेनी (३) मागधी व (४) पेशाची. यांपैकीं कोणकोणत्या भाषा, कोणकोणत्या पात्रानें बोलल्या व त्या बोलण्यांतहि कसकसे फरक करित जावे या संबंधाचे नियम भरतमुनीनें १७ व्या अध्यायांत दिले आहेत. त्याच अध्यायांत गायनकलेचीहि भरपूर माहिती गायनकलाभिज्ञांस मिळूं शकेल.

या प्राकृत भाषांचा नियम पुढील नकाशांत स्पष्ट करून दाखविला आहे.

१ भाषा.	१ संस्कृत.	१ उत्तमपुरुष (नायक) २ देवता ३ प्रव्रजिता ४ महिषी ५ वेश्या ६ नायिका ७ स्त्रिया (कार्यतः) ८ उन्मत्त ९ आतुर १० कंचुकी. स्त्रीपात्रांच्या पद्यांतच.
२ प्राकृत	२ महाराष्ट्री	१ नायिका. २ सख्या. ३ बाल. ४ घंडक. ५ दैवज्ञ. ६ उन्मत्त. (गद्यांतच)
	३ शौरसेनी	अंतःपुरचारी सेवक.
	४ मागधी	१ चेट (गाडी हाकणारा) अगर नोकर २ राजपुत्र. ३ श्रेष्ठी.
	५ अर्धमागधी	विदूषक.
	६ प्राच्या	धूर्त, कितव (द्यूत खेळणारे)
	७ आवन्तिका	योधनागरिक (Policemen)
	८ दाक्षिणात्या	१ शक. २ शकार.
	९ शाकारी	१ पिशाच्य. २ राक्षस. जंगली लोक.
	१० पैशाची	

या तक्ल्यांत दिलेला नियम म्हणजे सर्व साधारण-सामान्य-नियम होय यांत जरूरीप्रमाणे वाटेल तो फरक नाटककर्त्यास करू देण्यास आचार्यांनी पूर्णपणे परवानगी दिली आहे. ह्या निरनिराळ्या भाषाहि त्या काळच्या परिस्थितीस अनसरून व प्रेक्षकांची करमणूक करण्याकरितां म्हणून नाटकांत पात्रांच्या तोंडीं घालाव्या असें स्पष्ट विधान नाट्यशास्त्रांत केले आहे. यांत न दिलेल्या भाषाहि नाटककार आपल्या नाटकांत घालू शकतो. उदाहरण-इंग्लिशभाषा.

० एवम् भाषा विधानं तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ॥

अत्रनोक्तं मयायच्च लोकात् ग्राह्यं बुधैस्तु तत् ॥ १७।६३

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ३।६६

दशरूपक व साहित्य.

योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसो तथा ॥

वैदग्ध्यार्थं प्रयातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ साहित्य दर्पण ६

वेणीसंहार व त्याचा कर्ता.

गीर्वाण भाषेमध्ये जीं कांहीं थोडीं बहुत वीर-रस-प्रीधान नाटकें आहेत त्यांमध्ये वेणीसंहार हें नाटक बऱ्याच वरच्या दर्जाचें असून त्याच्या कर्त्यानें भट्टनारायणानें—तें रचतांना नाट्यकलेच्या ठरीव नियमाकडे सूक्ष्म दृष्टि दिली असावी असें दिसतें. कारण त्यांतील बराच काय पण बहुतेक सर्वच भाग दशरूपकानें व साहित्य दर्पणानें पदोपदीं उद्धृत केल्याचें आढळून येतें. पंचसंधि, प्रस्तावना, अलंकार इत्यादि प्रकरणांत उपयोगीं पडण्यासारखीं उदाहरणें या सहा अंकीं नाटकांत मुक्त हस्तानें भरलेलीं आहेतच; पण काव्यदोष प्रकरणांतहि याचे कांहीं कांहीं श्लोक नाट्याचार्यांनीं दिले आहेत. याच्या उलट भवभूतीचें उत्तर-रामचरित पहा. कवीनें स्वतःच्या वृद्धापकाळीं—‘परिणत’ प्रज्ञावस्थेच्या वेळीं—लिहिलेल्या—‘उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते’ अशा स्तुतीस पात्र झालेल्या-या नाटकांत नाट्यकलागत नियमांचें उल्लंघन करून अशी कांहीं शार्दूल कृति साधिली आहे कीं अथपासून इतिपर्यंत नाटक वाचून झाल्यावर साहजिकच अशी शंका उद्भवते कीं हें दृश्यकाव्य आहे कीं श्रव्यकाव्य ? वेणीसंहाराची गोष्ट तशी नव्हे. भट्टीकाव्याच्या कर्त्यानें—कदाचित् तो कर्ता भर्तृहरि असावा—जसें अष्टाध्यायीचे व्याकरण नियम समजावून सांगण्याकरितांच म्हणून रामायणाच्या इतिवृत्तावर आपलें महाकाव्य रचिलें, त्याप्रमाणें भट्टनारायणानेंहि नाट्यशास्त्राचें ‘संधि’ समजावण्याच्या इच्छेनें तर हें नाटक लिहिलें नसावें ना ? असा संशयहि क्वचित्प्रसंगीं अन्तश्चक्षुसमोर उभा राहतो. असो.

वेणीसंहार नाटकाच्या नांवावरून कवीस कोणकोणत्या कल्पना वाचकांच्या अगर प्रेक्षकांच्या मनांत उद्भूत करावयांच्या होत्या कोण जाणें ! महाभारताच्या इतिहासाकडे नजर फेंकावी तर द्रौपदीच्या वेणीचा प्रताप मुद्राराक्षसांतील कौटिल्याच्या शेंडीनें नंदकुल कालभुजंगीचें रूप धारण करून आपल्या तीव्र फुत्कारानें नवकोट नारायण नंदांना मुळासकट उपटून टाकिलें तर वेणीनें भरतनृपकुल काल सर्पिणीचा अवतार घेऊन नुसत्या कौरव कुलाचाच नव्हे, तर भरतखंडांतील यच्चयावत् नृपतींचा परिवारासह निःपात केला; व हें सर्व कशामुळे झालें तर द्रुपदात्मजेची वेणी खेचून दुःशासनानें तिला भरसभेंत फरपटत ओढीत आणिलें म्हणून !

अज्ञातवास संपवून स्वदेशीं परत आल्यावर गांधारी सासूवाईस नमस्कार करण्याकरितां गेलेल्या द्रौपदीची तीच वेणी मोकळी पाहून दुर्योधनदयितेनें— भानुमतीनें—“ तुझे पांच नवरे पांचगांवांची भीक मागत आहेत ह्मणून ऐकत्ये; मग अद्याप तुझी वेणी मोकळी कां ? ती घालणार तरी केव्हां ? ” अशा कठोर शब्दांनीं आपल्या प्रियेस मारिलेला टोमणा ऐकून “ दुर्योधनाच्या रक्तानें माखलेल्या माझ्या हातानें मी स्वतः तुझी वेणी बांधीन—वेणी घालीन, ” अशी भीमसेनानें प्रतिज्ञा केली व ती शेवटासही नेली. सारांश, या वेणीनें कर्मांत कमी तीन गोष्टी तरी घडवून आणिल्या हें उघड आहे. (१) “ वेण्या संहार ” ह्मणजे वेणी धरून (सभेंत) खेचलें, (२) “ वेण्या हेतुभूतया संहार ” वेणीच्या कारणानें (कौरवांचा) संहार; (३) आणि “ वेण्याःसंहारः ” वेणीचें बंधन अर्थात् वेणी घालणें. या मधील तृतीय अर्थच कवीस अभिप्रेत असावा असें दिसतें. कारण, सहाव्या अंकातील पुढील अवतरण पहाः—

भीमः— देवि, संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्र कुल
काल रात्रिः दुःशासन विलुलिता वेणी ।

द्रौपदीः— णाह विसुमरिदग्धि एदं व्वावारं ।

णाहस्सप्पसाएण पुणो वि सिक्खिस्सं (प्राकृत भाषा)

(भीमसेनो वेणी बध्नाति)

कृष्णायाः केशपाशाः कुपितयमसखः धूमकेतुः कुरूणां
सोयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्तिराज्ञांकुलेभ्यः ६।४२

युधिष्ठिर— देवि एषते वेणीसंहारः अभिवन्द्यते

नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन.

या भाषणानें तिसराच अर्थ सिद्ध होत नाहीं काय ?

अंक, पात्रं, रस, रीति, गुण, दोष, आणि वृत्तं.

नाटकांतील निरनिराळ्या विभागांस “ अंक ” अशी रूढ संज्ञा आहे. “ अंक इति रूढि शब्दः ” नाट्यशास्त्र. प्रस्तुत नाटकांत सहा अंक आहेत. नाटकाचे अंक शास्त्राप्रमाणें पांच पासून दहा पर्यंत असूं शकतात (संस्कृत

भाषेत एक १४ अंकी महानाटक " हनुमन्नाटक " भोजाच्या घदरीं असलेल्या दामोदर मिश्रानें लिहिलें आहे म्हणतात. (आमच्या पाहण्यांत अद्याप तें आलें नाहीं.) मात्र पांचापेक्षां कमी नाटकाचे अंक नसावेत. अर्वाचीन काळच्या तीन अंकी नाटकास संस्कृत दृष्ट्या निराळी संज्ञा द्यावी लागेल. अंकांचा आरंभ, वृत्तवर्तिष्यमाण कथाभाग लक्षांत यावा म्हणून, निष्कंभक, प्रवेशक, चूलिका इत्यादि अर्थोपक्षेपक संभाषणांनीं दाखविण्यांत येतो. या नाटकांत पुढील पात्रें कल्याणें घातलीं आहेत १ सूत्रधार, २ पारिपाश्विक, (प्रस्तावना;) अंक १ ला:- ३ भीमसेन, उपनायक, ४ सहदेव, साहाय्यकर्ता. ५ द्रौपदी, नायिका; ६ बुद्धिमत्तिका, दासी ७ कंचुकी अन्तःपुरचारी वृद्धसेवक.

अंक २ रा:—८ कंचुकी, दुर्योधनाचा, (निष्कंभक) ९ भानुमती, दुर्योधनाची पत्नी, १० सुवदना, भानुमतीची मैत्रीण, ११ तरलिका, कौरवराज्ञी भानुमतीची दासी; १२ दुर्योधन, प्रतिनायक. १३ प्रतीहारी अगर द्वारपालिका, राणीच्या अंतःपुराच्या दरवाज्यावरील दासी. १४ दुःशीला, दुर्योधनाची बहीण व जयद्रथाची पत्नी. १५ जयद्रथ माता.

अंक ३ रा:—१६ राक्षसी, वसागंधा. १७ राक्षस, रुधिरप्रिय, पति पत्नीचें जोडपें (प्रवेशक) १८ अश्वत्थामा, द्रोणाचार्याचा पुत्र. १९ अश्वसेन, द्रोणाचा सारथी. २० कृपाचार्य, अश्वत्थाम्याचा मामा. २१ कर्ण, दुर्योधनाचा मित्र, व दुर्योधन.

अंक ४ था:—२२ सारथी, दुर्योधनाचा, दुर्योधन, भीमसेन. २३ सुंदरक, कर्णाचा सारथी व दूत.

अंक ५ वा:—२४ धृतराष्ट्र, दुर्योधनाचा पिता, २५ गांधारी, दुर्योधनाची माता २६ संजय, धृतराष्ट्राचा मदतगार; दुर्योधन, सारथी, भीमसेन. २७ अर्जुन, अश्वत्थामा.

अंक ६ वा:—युधिष्ठिर, द्रौपदी. २८ बुधक, पांडवांचा नोकर. २९ पांचालक, पांडवांचा जासूद; जयंधर, चोवदार. ३० चार्वाक, दुर्योधन पक्षपाती राक्षस; बुद्धिमत्तिका द्रौपदीची दासी: भीमसेन. ३१ श्रीकृष्ण, अर्जुन..

याप्रमाणें या नाटकांत एकंदर ३१ पात्रें आहेत. एकाच नाटकांत एकाच नटानें निरनिराळ्या भूमिका घेऊन निरनिराळ्या पात्रांचें काम करावें कीं नाहीं हा एक प्रश्नच आहे. कारण अमुक नटानें अमुक भूमिकेचें काम करून आतां त्या भूमिकेची नाटकांत पुनः जरूरी नसल्यामुळें तोच नट आतां निराळ्या नांवानें आपणासमोर रंगभूमीवर उभा आहे असें प्रेक्षकांस दिसून आल्यास क्षणांत रंसभंग होऊन कुत्सित हशा पिकेल; इतकेंच नव्हे; तर पीटवरच्या प्रेक्षकवर्गांतून कदाचित् तसे उद्गारहि ऐकूं यावयाचे ! तात्पर्य एका नटानें एका नाटकांत एकच काम करणें जास्त श्रेयस्कर व सयुक्तिक होय.

प्रस्तुत नाटकांतील देखाव्यांचा व स्थळांचा नामनिर्देश.

वाडा व वाड्याचा चौक; बाग व वेलींचे जाळें; वादळाचा देखावा; बागेतील हवावंगुला, समरांगण रणभूमीमध्ये ज्याच्या छायेत बसून विश्रांति घेतां येईल असा मोठा वृक्ष.

हे देखावे आजच्या रंगभूमीवर दाखविणें कांहीं कठीण नाहीं. परंतु पूर्वीच्या रंगभूमीवर हे कसे दाखवित असावेत या बद्दल निश्चयपूर्वक कांहींच सांगतां येत नाहीं. भरतानें दुसऱ्या अध्यायांत नाट्यमंडप विधान विस्तृतरीत्या वर्णिलें असून १३ व्या अध्यायांत रंग मंडप कक्षा विभाग रंगविला आहे. त्याचा सारांश देण्याच्या भानगडींतहि विस्ताराच्या भयानें आम्हीं येथें पडत नाहीं. तूर्त इतकेंच सांगतां कीं पूर्वकालीन रंगभूमि दुमजली असून वरील मजल्यांत स्वर्गाचें प्रदर्शन व पहिल्या मजल्यांत मृत्युलोकच्या निरनिराळ्या देखाव्याचें प्रदर्शन. उदा० अरण्याचें, नदीचें, बगीच्याचें, पर्णकुटीचें, राजप्रासादाचें, वगैरे निरनिराळ्या कक्षांच्या अगर खोल्यांच्या भिंतींवर चित्रें काढून केलेलें असें. गाडी, विमान वगैरे प्रत्यक्ष रंगभूमीवर आणीत असावेत. पडदा केवळ एकच म्हणजे पुढचा 'डाप' असावा; व स्थलांतराचें परिवर्तन थोडेसें फिरून अभिनयानें दाखवित असावेत. याच हेतूनें 'नाट्येन' वगैरे सूचक शब्द कर्ता नाटकांत घालीत असावा. रसः—नाटकांत वीर, शृंगार अगर करुण यांपैकीं एक प्रधान अगर अंगीरस असून बाकीचे अप्रधान अगर तत्पोषक असावेत, 'असें जें वर म्हटलें आहे, तें उत्तर—रामचरिताच्या संवधानें जरी खरें असलें तरी शास्त्रीय दृष्ट्या वीर अथवा शृंगार या दुकलींतूनच मुख्य रसाची निवड केली पाहिजे.

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृंगारः एववा । दशरूपक
एक एव भवेदङ्गी शृंगारो वीर एव वा । ० सा. द.

या नाट्यलक्षणास अनुसरून प्रस्तुत नाटकांत वीर रसास प्राधान्य दिलें आहे. अविशिष्ट राहिलेलें रस अर्थात् तत्सहायक म्हणून गौणरीत्या योजिले गेले आहेतच. रीतिः—रीति म्हणजे भाषा शैली. हिचे पांच सहा प्रकार असले तरी ज्यांमधील विशेष अगदीं प्रस्फुट-स्पष्ट-आहे असे तिचे प्रकार फक्त दोनच. व ते महाकवि दण्डीच्या मते वैदर्भी व गौडी. कालिदासाच्या प्रासादिक काव्यांत पहिली रीति व भवभूतीच्या नाटकांत दुसरी रीति दृश्यमान होते. प्रस्तुत नाटकांतील पद्यभाग पहिलींत तर गद्य भाग दुसरींत गुंफिला आहे. पहिलीनें अश्वत्थामा, कर्ण व भीमसेन यांच्या भाषणांत ओजोगुण ओतप्रोत भरून दिला आहे तर दुसरीनें सुंदरका सारख्या पात्रांच्या गद्य भाषणांस बोजड व कर्णकटु करून सोडिलें आहे. Wilson पंडितानें या नाटकाच्या भाषेवर असा शिरा मारिला आहे. "There is much good writing in this piece although the style is rather powerful than polished."

गुण.

अर्वाचीन साहित्याचार्यांनीं काव्याचे जे माधुर्य, ओज व प्रसाद असें तीन गुण मानिले आहेत ते सर्व प्रस्तुत नाटकांत चांगल्या रीतीनें दृग्गोचर होतात असें म्हणण्यास हरकत नाही. सोप्या शब्दांनीं व समासरहित वाक्यांनीं अगर श्लोकांनीं वीर रसाचें जोरदार वर्णन करण्यांत तर कवीचा हातखंडा आहे. वीररसाचें इतकें तेजस्वी वर्णन कालिदासांत अगर भवभूतींत क्वचित्च आढळून येतें, असे विधान केल्यास तें धाष्ट्याचें अगर अतिशयोक्तीचें होईलसें वाटत नाही. उदा० भीमाचें व अश्वत्थाम्याचें भाषण पहा.

दोष.

साहित्य शास्त्रांतून दोषविषयक जो एक अत्यंत विस्तृत असा अध्याय, परिच्छेद, अथवा उल्लास दिलेला असतो त्याच्या कचाट्यांतून संस्कृत भाषेंत काव्य लिहिणारा कोणताहि कवि सुटला असेलसें वाटत नाही. प्रस्तुत कवीचे लहान सहान दोष वगळले तरी एक दोन ठकळ ठळक दोषांकडे कोणाच्यानेहि कानाडोळा करवणार नाही.

(१) आलंकारिकांनीं जणूं एक मुखानें दुसरा सबंध अंक दोषांच्या यादींत घातला आहे. वीररस प्रधान नाटकामध्ये शृंगाररसाचा विस्तार करण्याची आवश्यकता काय ? रस दोषांच्या विवरणांत विश्वनाथानें असें विधान केलें आहे:—“ अकांडे प्रथमं यथा—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरसंक्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सहशृंगार प्रथमम् । (सप्तमपरिच्छदे साहित्यदर्पणं.)

(२) चवथ्या अंकांतील सुंदरकाचें लांबलचक वर्णन वाचूं लागलें कीं आपण कादंबरी वाचीत आहों असा भास होऊं लागतो. दृश्य काव्य श्रव्यकाव्या पासून नितरां भिन्न आहे हें कवि विसरला असावासें दिसतें.

(३) सहावा अंकहि तसाच. त्यांतील चार्वाकाची वडवड ऐकिली कीं उत्तर रामचरितांतील शंबूकाची आठवण होतें; व तो एकदाचा निघून गेला कीं द्रौपदी युधिष्ठिराचा संवाद केव्हां संपेल कोण जाणें असें वाटून प्रेक्षकांस कंटाळवाणें होऊन जातें.

(४) सर्व आचार्यांनीं युधिष्ठिरास मुख्य नायक ठरविलें आहे व कवीचीहि इच्छा तशीच दिसते. परंतु तो उगवतोच मुळीं शेवटच्या अंकांत ! “सन्निहित-नायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ” (नाट्यकला १८-२७) असा भरत मुनींचा स्पष्ट आदेश आहे. आम्हांस तर भीमसेनच नायक वाटतो व त्याचीं कारणें आम्हांनीं अन्यत्र दिलीं आहेतच. नायिका पहिल्या अंकांत जी एकदा नाहींशी होते ती शेवटच्या अंकांत पुनः अवतरते ! यामुळें तिचें प्रेक्षकांस बहुतेक विस्मरणच झालेलें असतें.

(६) ज्या दुःशासनामुळें सर्व कहर गुजरला तो नाटकांत प्रत्यक्ष कोठेंच दिसत नाही. त्याचें नांव मात्र ऐकूं येतें !

वृत्तेः—मूळ संस्कृत नाटकांत पुढील वृत्ते आलीं आहेत. त्यापैकीं कांहीं कांहीं तर रसाविष्करण करण्यास फारच योग्य आहेत. वृत्तांची निवड करण्यांत कवीची करावी तितकी स्तुति थोडीच होईल.

१ अनुष्टुभ् २ इन्द्रवज्रा ३ उपेन्द्रवज्रा ४ उपजाति ५ द्रुतविलंबित ६ प्रह-
र्षिणी ७ मंजुभाषिणी ८ वसंततिलका ९ मालिनी १० पृथ्वी ११ मंदाक्रान्ता

१२ शिखरणी १३ हरिणी १४ शार्दूलविक्रीडित १५ स्वग्धरा १६ पुष्पिताग्रा
१७ वियोगिनी १८ आर्या १९ औपच्छंदसिक. भाषांतरित नाटकांत कै. परशु-
रामपंतांनीं आर्या, ओव्या, अभंग, साक्या दिंज्या, कटाव, मदिरा, इत्यादि वृत्ते
व कांहीं पदे घातलीं आहेत. वरील वृत्तांपैकींही वरीच वृत्ते कायम ठेवून
भाषान्तर कर्त्यानें समश्लोकहि केले आहेत.

कर्ता व त्याचा काल.

कोणत्याहि संस्कृत कवीच्या कृतीची प्रस्तावना लिहित असतां तिचा जर
कोणता एकादा भाग केवळ अनुमानाच्या जोरावर उभा रहावयाचा असेल तर
तो कवीच्या काल निर्णयाचा होय. यावर जेवढा ग्रंथ लिहावा तेवढा अपुराच
होईल. हा प्रश्न फारच वादाचा असल्यामुळे येथें आम्हीं त्यावद्दल ज्यास्त
लिहूं चहात नाहीं. नाटकासारख्या मनोरंजक विषयाच्या प्रस्तावनेंत काल
निर्णयासारख्या शुष्कविषयांचें अस्तित्वास्तित करित वसणें व वाचकांस कंटाळ-
विणें आह्मांस श्रेयस्कर वाटत नाहीं. तेव्हां आम्हीं येवढेंच सांगूं इच्छितों कीं या
काव्याचा कर्ता भद्रनारायण—हा कनोजी ब्राह्मण असून त्यास मृगराज अशी पदवी
मिळालेली होती. तो मूळचा कान्यकुब्ज देशांत राहणारा असला तरी बंगालच्या
आदिसूर नांवाच्या राजाच्या बोलावण्यावरून तो बंगाल देशांत येऊन राहिला
होता. या राजानें कवीस पांच गांवें जहागीर दिली होती. तो वैष्णव असून
अद्वैत वादावर त्याचा पूर्ण विश्वास होता. इत्यादि हकीगत 'क्षितीशिवं—शावली
चरितं' नांवाच्या ग्रंथांत आढळून येते. नेपाळचा राजा अंशुवर्मा (६३७-६४९)
व बंगालचा राजा आदिसूर हे समकालीन असल्यामुळे व भद्रनारायण हा
आदिसूर राजाचाच आश्रित असल्यामुळे प्रस्तुत नाटकांचा कर्ता ख्रिस्त शकाच्या
सातव्या शतकांत उदयास आला असें म्हणण्यांस कांहीं हरकत दिसत नाहीं.
बाराव्या शतकांतील काव्य—प्रकाशकार मम्मटाचार्य, अकराव्या शतकांतील
सरस्वतीकंठा भरणकार भोजदेव, दहाव्या व अकराव्या शतकांतील धाराधिप-
मुंजाचा समकालीन व दशरूपकाचा कर्ता धनंजय व त्याचा बंधु व टीकाकर
धनिक, व नवव्या शतकांतील ध्वन्यालोककार आनंदवर्धन, आणि आठव्या
शतकांतील काव्यालंकार-सूत्र वृत्तिकार वामनाचार्य या साहित्यशास्त्र कोविदांनीं

आपल्या ग्रंथांतून वेणीसंहारांतर्गत श्लोक उदाहरणांदाखल दिले असल्याने आपला कवी या सर्वांच्या पूर्वी म्हणजे सातव्या शतकांतच प्रसिद्धीस आला ही वरील गोष्टच सिद्ध होते.

शेवटचे दोन शब्द.

नाटकाची अगर कोणत्याहि ग्रंथाची प्रस्तावना लिहिणे म्हणजे स्वतंत्र निबंध लिहिणे नव्हे हें आम्हीं जाणून आहो. “ मग नाट्यशास्त्रावर स्वतंत्र लेख लिहून आपण आपल्या विद्वत्तेचें प्रदर्शन कां केलें ? ” असा प्रश्न विचारल्यास त्याचें उत्तर इतकेंच कीं “ प्रकाशकाची आज्ञा. ” ही प्रस्तावना लिहितांना आम्हीं मूळ संस्कृत नाटकच—अर्थात् वेणीसंहाराचा विचार केला आहे तेथ पासून, तत्पूर्वी नव्हे—पुढें ठेविलें आहे. मराठी भाषांतराबद्दल काय लिहावयाचें ? शरीर तेंच; व्यक्ति तीच; पेहराव तेवढा बदललेला; त्या योगें मूळ व्यक्तीस उद्देशून जें ह्मटलें असेल तें वेषांतरित पण त्याच व्यक्तीस लागूं आहेच. तुकारामाच्या भूमिकेची प्रशंसा केली काय, हॅम्लेटच्या भूमिकेची स्तुति केली काय, ती होणार कै. गणपतराव जोशांचीच.

असो ! वरील प्रस्तावनेकडे महाराष्ट्रीय रसिकांनीं नीरक्षीर न्यायानें पाहून नीरक्षेवढें टाकावें व क्षीर तेवढें ग्रहण करावें अशी प्रार्थना करून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

श्रीपाद बळवंत ताटके,

एम्. ए.

संस्कृत प्रोफेसर, जशवंत कॉलेज
जोधपूर.

अग्र-कथन.

Books are the windows through which the soul looks out—H. W. Bercher.

सारस्वत प्रसारक मंडळाचे तरुण आणि उत्साही संस्थापक, प्रचारक अथवा चिटणीस रा. रा. गोपाळ गोविंद अधिकारी (कवि - कमलावर) यांनीं सुमारे सहा महिन्यापूर्वी मंडळ स्थापण्याविषयांचा आपला हेतु मला कळविला आणि मंडळाच्या नियमांचा कच्चा खर्चा मला दाखविला त्यावेळीं मी त्यांना —“ नवीन पुस्तकांच्या प्रकाशनाची सोय आतां साधारणपणें होऊं लागली आहे. नवीन नवीन ग्रंथमाला स्थापन होऊन त्या आपआपलें कार्य नेटानें चालविण्याचा प्रयत्न मोठ्या आस्थेनें, तत्परतेनें उत्साहानें आणि एकनिष्ठेनें करित आहेत अशा स्थितींत तेंच कार्य करण्याकरितां तुम्हीं हें आणखी एक नवें मंडळ काढावें आणि पुस्तक प्रकाशनासारख्या पवित्र कार्यक्षेत्रांत अनिष्ट चढाओढ लागून, कार्याचा वृक्ष जोरानें फोफावण्याऐवजीं अगदीं अंकुरावस्थेंतच त्याचा वींमोड व्हावा हें चांगलें नाहीं. वस्तुतः हें कार्य करणारीं जितकीं मंडळे निघतील तितकीं हवींच आहेत; पण आपल्या भाषेंतील लेखन व्यवसायाला अजूनही यावे तितकें महत्त्व आलेलें नाहीं. इंग्रजी शिकलेले लोक शिक्षण संपवून चरितार्थांच्या उद्योगास लागले म्हणजे पुस्तकांनीं भरलेल्या टुंका अडगळीच्या माळ्यावर ज्या फेंकून देतात, त्या आतां जुनी पद्धति नष्ट झाल्यामुळे बहुधा दुसऱ्या दिवाळीच्या दिवसांतहि साफसूफ करून देखील पुजे करितां बाहेर आणीत नाहींत ! अनुकूलता असली आणि लहर लागलीच तर रोजच्या टाइम्स मधल्या तारा आणि सटासहामासीं स्टेशनच्या बुकस्टालवर खरेदी केलेले एखादे नॉव्हेल हेंच त्यांचें वाचन. स्वतःच्या मातृभाषेंतले पुस्तक वाचण्यांत त्यांना कमीपणाच वाटतो. निव्वळ मराठी शिकलेले लोक आणि कांहीं इंग्रजी शिकत असलेले विद्यार्थी हेंच सद्यस्थितींत मराठी ग्रंथांचे वाचक ! पण पहिल्यास द्रव्याभावामुळे आणि दुसऱ्यांस स्वातंत्र्याभावामुळे पदरच्या दामानें पुस्तकें खरेदी करितां येत नाहींत आणि म्हणूनच बहुधा ते आपलें काम

गावांतल्या ग्रंथसंग्रहालयांतील अथवा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांकडून मागून आणलेल्या पुस्तकावरच भागवितात. ह्या लोकांची वाचनाभिरुचिहि अजून बहुधा नाटक आणि कादंबऱ्या वाचण्यापलिकडे गेली आहे असें दिसून येत नाहीं. विविधज्ञान विस्तारासारख्या मासिक पुस्तकालाहि केव्हां केव्हां आपलें व्रत, भंग करून तात्यासाहेब कोल्हटकरांचें नाटक प्रकाशित करण्याची जी पाळी येते ती ह्या लोकाभिरुचि मुळेंच येते असें मला वाटते. ही परिस्थिति पालटण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांनीं आमच्या विश्व विद्यालयांत देशी भाषांचा चंचुप्रवेश झाला आहे. सरकारी आणि खासगी पाठशाळांत देशी भाषा शिकविणाऱ्या शिक्षकांची योजना करण्यांत आली आहे. देशी वाङ्मयमंडळे आणि देशी भाषांचीं ग्रंथसंग्रहालये स्थापन झालीं आहेत. त्यांच्या त्रैमासिकांत देशी भाषेंत लेख येऊं लागले आहेत. निदान प्राथमिक शिक्षणाच्या संबंधानें तरी स्त्री शिक्षणाची वाढ मोठ्या सपाट्यानें होत आहे आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें आणि मोफत करण्याविषयींच्या जनतेच्या इच्छेस सरकारचें पाठवळ मिळून तसा उपक्रम आतां लौकर होईल अशी बळकट आशा वाटूं लागली आहे. चिन्हें जरी चांगलीं आहेत तरी त्यामुळें मराठी ग्रंथकारांस आणि ते ग्रंथ प्रकाशित करणारास स्पृहणीय स्थिति येण्यास अजून सुद्धां बराच काळ लोटावा लागेल असें ह्मणणें कांहीं वस्तुस्थितीला सोडून आहे असें नाहीं. साहित्य संमेलनें, कविसंमेलनें आणि नाट्यसंमेलनें आज कित्येक वर्षे भरत आहेत. पण त्यांत, सरस्वती भक्त संमिलित होऊन, त्यांच्या परस्पर ओळखी होण्यापलीकडे कांहीं वाङ्मय विषयक कार्य झालें आहे असें वाटत नाहीं. तेव्हां अशा परिस्थितींत तुह्यांला जर सारस्वत प्रसारक मंडळ काढावयाचेच असेल तर तेंच कार्य करीत असलेल्या दुसऱ्या मंडळांशीं स्पर्धेचा प्रसंग न येतां ज्याच्या योगानें जनतेचे मातृभाषा विषयक वृद्धिंगत होत असलेलें प्रेम द्विगुणित नेटानें वाढेल असें वळण तुमच्या ग्रंथप्रकाशनास द्या. ” असें म्हटलें.

रा. रा. अधिकारी यांस माझे हें ह्मणणें पटलें आणि त्यांनीं, आपल्या मंडळानें काय करावें असा उघड प्रश्नच मला केला. मी म्हणालो—आपल्या भाषेंत आज जसे मधून मधून कांहीं चांगले ग्रंथ निर्माण होत आहेत तसे ह्या पूर्वीहि झाले आहेत. इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी निर्माण झालेले महाराष्ट्रीय

वाङ्मय बहुतेक पद्यमय होते. कांहीं पौराणिक आणि ऐतिहासिक वखरी, कैफयती, शकावल्या, पंचतंत्र अग्नि सिंहासन वत्तीशी सारखीं मनोरंजक आणि बोधपर पुस्तकें ह्यापेक्षां नांव घेण्यासारखें गद्य वाङ्मय ह्या काळांत निर्माण झालेलें नव्हतें. छापण्याची कला इकडील लोकांना माहीत नव्हती. ग्रंथाचा प्रसार हस्तलिखित प्रतींच्या द्वारे जितका होणें शक्य तितकाच होत असे. छापखाने इकडे आल्या-पासून ह्या वाङ्मयाचा प्रसार जारीनें होऊं लागला. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, श्रीधर आणि महिपती यांचे ग्रंथ प्रकाशित झाले. स. १८६२ सालीं माधव चंद्रोबा डुकले यांनीं परशुरामपंत तात्या गोडबोले, यांच्या मदतीनें सर्व संग्रह नावाचें मासिक पुस्तक काढून मोरोपंतांची कविता प्रकाशित करण्याचा उपक्रम केला. ह्या कार्याला आरंभीं सरकारची थोडी बहुत मदत होती. ही मदत बंद होतांच हें चांगल्या प्रकारें चाललेलें कामहि बंद पडलें. सरकारी मदतीनें तुकारामाचा गाथा प्रसिद्ध झाला, विविधज्ञान-विस्तारानें कित्येक वखरी, आज्ञापत्रे आणि पोवाडे प्रसिद्ध करण्याचें काम केलें. काव्येतिहास संग्रहांत मराठ्यांच्या आणि पेशव्यांच्या वखरी, मल्हाररामरावाची राजनीति, नानाफडणविसाचें आत्मचरित्र आणि पुष्कळसा जुना पत्रव्यवहार व मोरोपंत, विठ्ठल, भूपण वगैरे कवींची कांहीं कविता छापून निघाली. वामनाचे ग्रंथ एका स्वतंत्र मंडळानें प्रकाशित केले. तुकाराम तात्या पडवळ यांनीं एकनाथ, नामदेव आणि तुकाराम ह्यांच्या अभंगाच्या गाथा आणि ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. तेंडुळकर यांनीं मोरोपंती महाभारत, एकनाथी भागवत, वामनाचे कांहीं ग्रंथ व दुसरी पुष्कळ कविता प्रकाशित केली. तुकाराम जावजींनीं काव्य-संग्रह काढून आपल्या मातृभाषेला कायमचे ऋणी केले. रा विनायकराव भावे यांनीं ' महाराष्ट्र कवि ' नावाचें मासिक पुस्तक थोडीच वर्षे चालविलें पण त्या थोड्या काळांत पुष्कळ अप्रकाशित ग्रंथ प्रकाशित केले. धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक मंडळानें खुद्द रामदासांचे आणि त्यांच्या परंपरेंतील लेखकांचे ग्रंथ छापून काढण्याचा उद्योग आजवर अव्याहतपणें चालविला आहे. रा. शंकर तुकाराम शालिग्राम यांनीं अज्ञानदासापासून तों बिक्रमदास आणि आपा सवाईपर्यंत सर्व महाराष्ट्रशाहीरांचें नांव अजरामर करून टाकिलें आहे. रा. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं कोणाच्या मदतीची फारशी अपेक्षा न करितां केवळ स्वतःच्या

हिमतीनें अव्याहत प्रयत्न करून पटवर्धनी दत्तराचा महत्वाचा भाग आपल्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहांत चिरस्थायी करून ठेविला आहे. अशा रीतिनें इतिहास-कालिन वाङ्मय आणि इतिहासाचीं साधनें ह्या दृष्टीनें पेशवाईच्या अखेर पर्यंतचे ग्रंथ आणि कागदपत्रे प्रसिद्ध झाली आहेत. संग्रहित साहित्याच्या मानानें प्रकाशित साहित्य फारच थोडें आहे हें खरें; परंतु आतां तें मागे पडून रहाण्याची भीति वाळगण्याचें विशेष कारण आहे असें वाटत नाहीं. नवीन सारस्वत प्रकाशकाच्या कामाप्रमाणेंच यांचेहि प्रकाशन होत आहे आणि तें यापुढें अधिक नेटानें होईल असा भरंसा आहे.

“ प्रश्न राहिला तो पेशवाई वुडाल्यापासून गेल्या शंभर वर्षांत प्रसिद्ध होऊन आज दुर्मिळ झालेल्या ग्रंथांचा ! आज जसे कांहीं ग्रंथ ते ज्या कागदावर छापण्यात येतात त्याच्याहि इतक्या किमतीचे नसतात त्याप्रमाणें ह्या शतकांतहि कांहीं ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत ! आपणाला अशा ग्रंथांचा विचार कर्तव्य नाहीं, तसेंच जे ग्रंथ तात्पुरत्या महत्वाचे होते त्यांचाहि विचार करण्याचे कारण नाहीं. पूर्वोक्त ग्रंथ जन्मले आणि नष्ट झाले व उत्तरोक्त ग्रंथांनीं त्यावेळीं त्यांज-कडून होण्यासारखें कार्य करून आपला अवतार संपविला. अर्थात् ह्या दोहोंच्याहि पुनर्मुद्रणाची आज आवश्यकता नाहीं. पण मराठी भाषेच्या इतिहासांत ज्यांचें प्रथम मुद्रण सुवर्णाक्षरांनीं मंडित झालें अशी जीं पुस्तके ह्या काळांत अस्तित्वांत आलीं त्यांचें महत्व, भाषा, समाजस्थिति, विचारपरिपाक इत्यादि दृष्टीनें केव्हांहि कमी होण्यासारखें नाहीं पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे कीं तीं पुस्तके आज बाजारांत विकावयास नाहीत ! असलीच तर फार थोड्या लोकांच्या संग्रही असतील. तुमच्या भावी मंडळानें असलीं आज अप्राप्य झालेलीं पुस्तके छापून काढून लोकांना सहज मिळतील असें करावें. ” रा. अधिकारी यांस माझी ही सूचना पटली व प्रस्तुत पुस्तक ह्याणजे यांनीं माझ्या ह्या सूचनेस दिलेलें दृश्य स्वरूपच होय. “ लोकाभिरुचीचा ठाव पाहून ती आपल्या ग्रंथ प्रकाशनाला अनुकूल दिसल्यास सारस्वत प्रसारक मंडळ, आज अनुपलब्ध झालेले गेल्या शंभर वर्षांतील उत्कृष्ट ग्रंथ छापून काढील. ” असें सदर मंडळाचे संस्थापक रा. अधिकारी यांनीं अभिवचन दिले याबद्दल मी महाराष्ट्रवाङ्मयाचें अभिष्ट चित्तणाच्या सर्व लोकांतर्फे त्यांचें आभार मानतो.

संस्कृत ही आमच्या मराठी भाषेची आजी असो -अथवा आई असो, आह्यांला आमच्या मातृभाषेइतकाच तिच्या बद्दल अभिमान वाटतो. आजच्या व्यवहारांत जरी ती मृत झालेली असली तरी तिच्या सारस्वतानें ती ह्या पृथ्वीच्या पाठीवर अजरामर होऊन राहिली आहे. संस्कृतांतील नानाविध ग्रंथाचा समूह, ' आमचा ' असें आम्हीं मोठ्या अभिमानानें जगाला सांगतो आणि असला ग्रंथसमूह निर्माण करणारांचे वंशज ह्मणून जगांतील विद्वान आमचा मोठ्या आस्थेनें सन्मान करतात; पण त्या भाषेचें अध्ययन पूर्वी प्रमाणेंच आजहि बहुजन समाजाकडून होणें शक्य नाहीं अर्थात् आह्यांला जे आमचे ह्मणून वाटतात त्या संस्कृत ग्रंथांचें ज्ञान बहुजन समाजास करून द्यावयाचें ह्मणजे ते त्या समाजाच्या भाषेच्या द्वारेच करून दिले पाहिजे उपनिषद्गोमातांचें, प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानें काढिलेलें अमृतोपम गीतादुग्ध, हजारो वर्षे संस्कृताच्या सुवर्णकलशांत अगदीं मोहरबंद करून ठेवलेलें होतें; श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ही मोहर आपल्या बुद्धिकौशल्यानें फोडिली आणि मराठीच्या द्रोणांतून तें दूध सर्व महाराष्ट्राला पाजलें. ह्या गोष्टीला आज ६३३ वर्षे झाली ! ज्ञानेश्वरांचे अनुकरण पुष्कळ सत्पुरुषांनीं केलें आणि त्यांनीं घालून दिलेला उपक्रम आज पर्यंत अव्याहतपणें चालू ठेवून तत्वज्ञान विषयक आणि पौराणिक असें वरेंचसें संस्कृत सारस्वत, संस्कृत विद्येला पारख्या झालेल्या आपल्या महाराष्ट्रीय वंधूस त्यांच्या व्यावहारिक भाषेच्या द्वारे समजावून सांगितलें.

काव्य नाटकादि ललित संस्कृत वाङ्मय देखील आज आपल्या तेजस्वितेनें सर्व जगाला चकित करून सोडण्यासारखें आहे. कालिदास, भवभूति, बाण, शूद्रक, विशाखदत्त, भट्ट नारायण, भास, माघ, दण्डी, हर्ष अशी कितती तरी नावे घेतां येतील ! यांचे ग्रंथ पृथ्वीच्या पाठीवर प्रचलित असलेल्या प्रमुख भाषांतून भाषांतरित झाल्यामुळे जरी आज सर्वास वाचावयास मिळत आहेत तरी त्यांवर हक्कानें आपला वारसा सांगणाऱ्या महाराष्ट्रीयाना मात्र ते आज पूर्णपणें पारखे झाले आहेत. कालिदासाच्या जगद्विख्यात शाकुंतल नाटकाचें भाषांतर कलकत्ता हायकोर्टातील न्यायाधीश सर वुइल्यम जोन्स यांनीं इ. स. १७८९ ह्या वर्षी इंग्रजीमध्ये केलें आणि आज त्याचें भाषांतर जीत नाहीं अशी भाषा जगाच्या इतर भागांत जरी नसली तरी त्याच्या जन्मानें धन्य झालेल्या ह्या आर्यभूमीच्या

एका भागांत, ती आहे आणि दुर्दैवाने ती भाषा म्हणजे आमची मराठी भाषाच होय !

मराठी भाषेत शाकुंतलाचे पहिले भाषांतर कै. परशुरामपंत तात्या गोडबाले यांनी सन १८६१ मध्ये केले. पुढे स. १८७० मध्ये कै. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर ह्या विख्यात लेखकाचे दुसरे भाषांतर प्रसिद्ध झाले. सन १८८० मध्ये कै. वळवंत पांडुरंग उर्फ अण्णासाहेब किलोस्कर यांनी उपरोक्त दोनही भाषान्तराच्या आधारे आपले 'संगीत शाकुंतल' पुस्तकाच्या आणि प्रयोगाच्या द्वारे महाराष्ट्र जनतेपुढे आणून; "वहावारे कालिदास; वहावारे किलोस्कर," असं उद्गार त्यांच्या मुखातून सर्वत्र काढविले ! स. १८८१ मध्ये कै. महादेव चिमणाजी आपटे यांनी शाकुंतलाचे चौथे—आणि आज तरी त्याला शेवटचे म्हणतां येईल असें—केवळ गद्यात्मक भाषांतर प्रसिद्ध केले—पण आज फक्त तात्या आणि गुंजीकर यांच्या भाषांतराच्या आधारे लिहिलेल्या संगीत शाकुंतलावांचून, ज्याच्या योगाने मूळ संस्कृत शाकुंतलाचा वराचसा रसास्वाद चाखिता येईल असें, एकही मराठी शाकुंतल उपलब्ध नाही ! जी गोष्ट शाकुंतलाची तीच वेणीसंहाराची आणि इतर संस्कृत नाटकांच्या, काव्यांच्या आणि सर्वच ललितवाङ्मयाच्या मराठी भाषांतरांची आहे. हीं आज दुर्मिळ झालेलीं भाषांतरे प्रसिद्ध करण्याचे एकच कार्य जरी सारस्वत प्रसारक मंडळाने केले तरी त्यांच्या हातून मातृभाषेची निरुपम सेवा घडली असें म्हणतां येईल; पण मंडळाच्या हातून हे कार्य करून घ्यावयाचे म्हणजे लोकांनी, ह्या ग्रंथांची खरोखरच आपणास अगदीं तहान लागली होती, असें आपल्या उदार आश्रयाने मंडळाच्या निदर्शनास आणिले पाहिजे.

संस्कृतांतील तत्वज्ञान विषयक वाङ्मय मातृभाषेत आणण्याचा पहिला मान जसा ज्ञानेश्वरांचा, पौराणिक संस्कृतवाङ्मय मराठीत आणण्याचा पहिला मान जसा एकनाथांचा, तसा संस्कृत ललित वाङ्मय देशी भाषेत महाराष्ट्राला समर्पण करण्याचा पहिला मान परशुरामपंत गोडबोल्यांचा. सारस्वत प्रसारक मंडळ आज जें वेणीसंहार नाटक प्रसिद्ध करित आहेत ते तात्यांनीं सरकारी शाळा-खात्याच्या विद्यमाने स. १८५७ खालीं प्रसिद्ध केले.

परशुरामपंततात्या गोडबोले.

यांचे पूर्वज मूळ रत्नगिरी जिल्ह्यांतील पावसगोळप नांवाच्या गांवचे राहणारे. तेथून, तात्यांचे पणजे बळवंतराव, वाईस जाऊन रास्त्यांच्या पदरीं नोकरीस राहिले. त्यांचे चिरंजीव, म्हणजे तात्यांचे आजोबा परशुरामपंत, रास्त्यांच्या बरोबर कर्नाटक आणि म्हैसूरच्या स्वान्यांत हजर होते. तिकडून त्यांनीं पुष्कळ पैसा आणिला म्हणतात पण तो ह्या घराण्याकडे फार दिवस टिकला असें दिसत नाहीं. मात्र ह्या तात्पुरत्या श्रीमंतीमुळे गोडबोल्यांची रास्ते आणि जोग ह्या श्रीमंत घराण्याशीं सोयरीक झाली. चंचल लक्ष्मीची उलटी नजर फिरली आणि तात्यांचे वडील बळवंतराव यांस नोकरीच्या शोधार्थं पुण्याचा रस्ता धरावा लागला.

तात्यांचा जन्म स. १७९९ मध्यें वाई येथें झाला. त्यांचे बाळपण तेथेंच गेले आणि नारायण शास्त्री देव यांचे जवळ तेथेंच त्यांनीं संस्कृतांचें अध्ययन केलें. तात्यांचें मोडी अक्षर फार चांगलें होतें असें म्हणतात. दाजीबा नांवाचे तात्यानां एक वडील बंधु होते. मराठी कविता वाचण्याची गोडी ह्यांनींच तात्यानां लाविली असें म्हणतात.

प्रपंचाच्या निर्वाहार्थं तात्या लौकरच पुण्यास गेले, आणि तेथें आपले मामा जोग यांच्या पेढीवर कारकून राहिले. यानंतर थोड्याच दिवसांत, बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी मार्फत मराठी कोशाच्या कामाला सुरवात होऊन त्या कामीं नेमलेल्या शास्त्रीमंडळांत तात्यांची नेमणूक करण्यांत आली. मेजर कॅंडी आणि तात्या यांचा प्रथम परिचय याच वेळीं झाला. शास्त्र्यांचा हा कोश इ. स. १८२९ सालीं तयार झाला. यानंतर कॅंडी साहेबांचा 'इंग्रजी--मराठी' आणि मोलस्वर्थ आणि कॅंडी यांचा 'मराठी--इंग्रजी' हे कोश तयार झाले.

कोशांच्या कामांतून मोकळे झाल्यावर कॅंडी साहेब कांहीं दिवस पुण्याच्या पाठशाळेचे (Poona College) प्रिन्सिपाल होते. पुढें स. १८५५ सालीं जेव्हां ते मराठी ट्रॅन्सलेटर झाले तेव्हां त्यांनीं आपल्या खास पंडितांच्या जागीं परशुरामपंत तात्यांची नेमणूक करून घेतली. कॅंडी साहेबांची मराठी क्रमिक पुस्तकें म्हणून प्रथम जीं तयार झालीं तीं करण्यांत मेजर साहेबानां तात्यांची

फार मदत झाली हें निराळें सांगितलेंच पाहिजे असें नाहीं. पेन्शन घेईपर्यंत तात्या ह्याच कामावर होते.

नोकरी संभाळून मिळणारा वेळ, तात्या ग्रंथ लेखनाच्या कामीं लावीत. वेणीसंहार (१८५७), उत्तर रामचरित्र (१८५९), शाकुंतल (१८६१), मृच्छकटिक, नागानंद आणि पार्वती-परिणय ह्या संस्कृत नाटकांची मराठी मधील तात्यांचीं भाषांतरे फारच उत्तम साधलीं आहेत. ह्यापेक्षां अधिक चांगलीं भाषांतरे आज होणें शक्य आहे असे डॉ. बेलवलकर यांचें उत्तर रामचरित्र नाटकाचें भाषांतर पाहिलें असतां कोणालाहि कळून येईल पण असा प्रयत्न फक्त हा येवढाच झालेला दिसतो. तात्यांचीं वेणीसंहार आणि मृच्छकटिक हीं नाटके प्रयोग रूपानेहि एका काळीं फारच लोकप्रिय झालेलीं होतीं.

मराठी प्रमुख कवींच्या काव्यांतील उत्कृष्ट उतारे एकत्र ग्रथित करून तात्यांनीं जो ' काव्यामृताचा नवनीत भेला ' महाराष्ट्र जनतेला अर्पण केला (१८५४) तो गेली सत्तर वर्षे जनतां मोठ्या प्रेमानें सेवन करित आहे. तात्यांच्या हयातींतच नवनीताच्या आठ आवृत्ति निघाल्या आणि त्यानंतर आणखी आठ निघाल्या ह्यावरून ह्या ग्रंथाची लोकप्रियता सहजीं ध्यानीं येईल.

कवि मोरोपंताचा अभ्यास तात्यांनीं अत्यंत परिश्रम पूर्वक केला होता, यामुळें एखादी आर्या लागली नाहीं तर कृष्णशास्त्री चिपळूणकरासारखे पंडितहि तिचा अर्थ लावून घेण्याकरितां तात्यांकडे जात. संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरे चालूं असतां तात्या आपणांस येणाऱ्या शंका शास्त्रीबोवांच्या मदतीनें दूर करून घेत; असा या दोघा पंडितांचा परस्पर संबंध होता. प्राकृत ग्रंथांचें आस्थापूर्वक अवलोकन करणारे पंडित फारच विरळा सांपडतात असें म्हणून दादोबा पांडुरंगांनीं अशा विरळा पंडितांत तात्यांची गणना केली आहे. ' तात्यांनीं मराठी कवितेचाच जन्मभर व्यासंग केला होता व यांनीं तिच्या प्रीत्यर्थ जें श्रम केले ते जर केले नसते, तर मराठी कवितेचें ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत असतें याची शंका आहे.' असें निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री यांनीं तात्यासंबंधानें म्हटलें आहे. (नि. मा. अंक ९). स. १८६५ सालीं मोरोपंतांच्या सुप्रसिद्ध फेकावलीवर दादोबा पांडुरंग यांची बरीच विस्तृत अशी ' यशोदा पांडुरंगी ' नांवाची

टीका प्रसिद्ध झाली. या टीकेवर त्यावेळीं अनुकूल आणि प्रतिकूल अशी जरी पुष्कळच चर्चा झाली तरी तत्कालिन लोकांचें लक्ष्य मोरोपंती कवितांच्या अध्ययनाकडे वळविण्यास ही टीका फारच उपयोगी पडली यांत शंका नाही. परशुरामपंत तात्यांनीं जरी ह्या चर्चेत भाग घेतला नाही तरी पुढल्याच वर्षीं म्हणजे स. १८६६ मध्ये त्यांनीं ह्याच काव्यावरील आपली 'केकादर्श' नांवाची सरळ टीका प्रसिद्ध केली.

सन १८६२ मध्ये सरकारी मदतीनें माधव चंद्रोवा डुकले यांनीं 'सर्व संग्रह' नावाचें मासिक पुस्तक शिळा छपावर काढून त्याच्या द्वारे मोरोपंताची बहुतेक कविता प्रथमच प्रसिद्ध केली. ह्या कामांत त्यांचे मुख्य मदतीस परशुरामपंत तात्याच होते. सरकारी मदतीनें इंदुप्रकाश छापखान्याचा म्हणून जो तुकारामाचा गाथा वेदार्थ यत्नकर्ते रा. व. शंकर पांडुरंग पंडित यांनीं प्रसिद्ध केला तो तयार करण्याच्या कामीं पंडितांस रसिक तात्यांची मोठीच मदत झाली.

वाणांच्या कादंबरीचा सारांश 'कादंबरी सार' अशा नावानें स. १८७२ मध्ये तात्यांनीं प्रसिद्ध केला. निव्वळ मराठी वाचकांस मूळ कादंबरीची कल्पना तिच्या अलंकार प्रचुर भाषासरणीसह आणून देण्याला तात्यांचें हें पुस्तक म्हणजे एक उत्कृष्ट साधन आहे. ह्या शिवाय मराठ्यांचा इतिहास (कविता बद्ध १८६४) संक्षिप्त भूगोल विद्या (१८६५) निघंट प्रकाश, बालबोधामृत (२६० आर्या १८७४) वृत्तदर्पण (१८६९) पंचांग दर्शन (१८६३) नामार्थ दीपिका (१८६६) वगैरे त्यांचीं पुस्तके आहेत तीं निराळींच.

परशुराम बल्लाळ गोडवोले अथवा रसिक तात्या हे आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षीं म्हणजे स. १८७४ च्या आगष्ट महिन्याच्या सुमारास पुणे येथें परलोकवासी झाले.

वरु एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें तात्यांच्या वेणीसंहार नाटकाची पहिली आवृत्ति १८५७ सालीं प्रसिद्ध झाली. स. १८८९ सालीं, म्हणजे पंचवीस वर्षांच्या आंतच, त्याची तिसरी आवृत्ति निघाली पण गेल्या चाळीस वर्षांत, पुस्तक दुर्मिळ होऊन दोन तपें लोटली तरी ह्या पुस्तकाची चौथी आवृत्ति

काढण्याचें धाडस, प्रकाशकाच्या धंद्यावर गवर होऊन वसलेल्या एकाही प्रकाशकाला झालें नाहीं याबद्दल जितका खेद वाटतो तितकाच तें धाडस आज सारस्वत प्रसारक मंडळ अगदीं आपल्या जन्म दिवशीं करीत आहे हें पाडून आनंद वाटतो. मातृभाषेवर प्रेम करणाऱ्या महाराष्ट्राचें लक्ष मंडळाच्या ह्या कार्याकडे जावो आणि त्याच्या सहानुभूतीनें मंडळाच्या हातून मायभाषेची सेवा उत्तरोत्तर अधिक प्रेमानें आणि कळकळीनें होवो; असें इच्छून, हें अग्रकथन येथेंच संपवितो.

मुंबई, ता. १६ जुलै १९२३

गोविंद गोपाळ टिपणीस.

७२५१४३

७१ २५०

पहिला जोहार.

माय मराठी, जगजननि तूं अह्मां तारणार ।
तुझा गोंधळी प्रणाम करतो माते ! स्वीकार ॥
तुझ्याचसाठीं भगवा झेंडा अस्मानांनीं भिडला ।
तुझ्याच साठीं गडी मराठी रणांगणीं झुजला ॥
तुझ्याच साठीं ज्ञानोबांनीं केला संसार ।
तुझ्याचसाठीं समर्थ ह्यणती जयजय रघुवीर ॥
तुझ्याचसाठीं जर्गी प्रसवलीं तुक्यांचीं गाणीं ।
तुझ्याचसाठीं देह झिजविला श्रीमन् मयुरांनीं ॥

(चाल)—दरबार तुझा श्रीमंत । त्यांत धीमंत । आणखी संत ।
सरदार वीर शोभती । जगतांत गाजते कीर्ती ।
मी पामर वर्णू किती ? ।

तुझ्याचसाठीं शिवरायांचा झाला अवतार ।
घे ग माते ! या दासाचा घे हा जोहार ॥ १ ॥

चलाचलास व्यापून दशांगुळें उरणान्या सत्यस्वरूप भगवानांच्या कृपेनें श्रीमन् महाराष्ट्र शारदेस पहिला जोहार करण्याचा सुयोग प्राप्त झाल्याबद्दल आज आह्मांस वाटणारा आनंद अपुन्या शब्दांच्या मर्यादित सांगाड्यांत व्यक्त करतां येण्यासारखा नाही. आजच्या स्थितींत हिंदभूमीच्या भावि मंगलमय कालाची जशीं पूर्व चिन्हें स्पष्टपणें दिसत आहेत, तसेंच रोज नव्या निघणान्या व दुसऱ्याच दिवशीं राम म्हणणान्या वर्तमान पत्रांच्या व मासिकांच्या क्षणभंगूर संसारांत आम्हांस मराठी-साहित्याच्या भावि सतेज आणि सर्वव्यापी स्वरूपाचें आनंददायी प्रतिबिंब दिसत आहे. आज मराठी सारस्वताची सेवा करणाऱ्या कित्येक ग्रंथ-माला व कित्येक संस्था आपआपलें कार्य करीत आहेत व त्या तशाच करीत राहणार यांत संशय नाही; परंतु कर्दन काळाच्या सर्व भक्षक जबड्यांत महाराष्ट्र सारस्वतांतील कित्येक अमोलिक रत्नें रोज प्रत्यहीं पडत आहेत त्यांच्याकडे मात्र अद्याप कोणाचें लक्ष गेलेलें दिसत नाही.

नाहीं ह्यावायला “मनोरंजनं” अशी कांहीं, पण बोटावर मोजण्या इतकीच सेवा केलेली दिसते. पण त्याच कामाकरितां स्वतंत्र अशी एकादी संस्था किंवा माला कोठेही आजपर्यंत स्थापन झालेली दिसत नाही. या दृष्टीने “सारस्वत प्रसारक मंडळाची” आवश्यकता जास्त असून मंडळाचा विशेष अभिनंदनीय नाही असें कोण म्हणेल ? पण अशी संस्था स्वतंत्र रीतीने चालणें हें सर्वस्वी लोकाश्रयावर-सुशिक्षित लोकांवर, खऱ्याखऱ्या मराठी भाषेच्या अभिमान बाळगणाऱ्या तिच्या सत्पुत्रांवर अवलंबून आहे. कित्येक वर्षे जनदृष्टीआड झालेले ग्रंथ पुन्हा प्रकाशित करणें किती साहसाचें कृत्य आहे हें त्यांत प्रत्यक्ष पडणाऱ्या व्यक्ती खेरीज दुसऱ्यास कळण्यासारखें नाही. आणि आम्हीं या कार्यास, महाराष्ट्र रसिक वर्गाकडून पूर्णपणें आश्रय मिळेल या आशेवरच हात घातला आहे ! तेव्हां प्रत्येक मराठी वाचकानें एका सत्कृत्यास मदत म्हणून वेणीसंहाराची एक प्रत विकत घ्यावी अशी आम्हीं सविनय विनंती करतो. सध्यां लेखन व्यवसाय करणाऱ्या प्रत्येक लेखकाकडून व कविकडून जरी आम्हांस एक एक प्रतीचा आश्रय मिळाला तरी श्रीमन् महाराष्ट्र शारदेस दुसरा जोहार करण्याचा सुयोग दोन तीन महिन्यांतच येईल अशी आम्हांस खात्री वाटते. सारस्वत प्रसारक मंडळाच्या उत्कर्षास अंतःकरणपूर्वक मदत करणें हें मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचें कर्तव्यकर्म आहे असें कोणासही विचारांतीं कबूल करावें लागेल.

सारस्वत-प्रसारक मंडळाची ही पहिलीच कृती आहे. ती पुढें आणतांना आमच्यावर किती संकटें आलीं व कोणकोणतीं विघ्ने मध्ये उत्पन्न झालीं त्याचें रडगाणें या पहिल्याच जोहाराच्या मंगलप्रसंगीं लोकगंगेपुढें गाणें योग्य दिसत नाही. पण आलेल्या अडचणींचा नामोल्लेखही करावयाचा नाही असें जरी आम्हीं ठरविलें असलें तरी ज्यांनीं प्रस्तुत कृती महाराष्ट्रापुढें आणण्यास मदत केली त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानल्याखेरीज आम्हांस राहवत नाही. “वेणीसंहार” ग्रंथ सर्वांग सुंदर करण्यास साह्य करणारे आमच्या शाब्दिक आभारांस भाळलेले नाहीत हें आम्हीं पूर्ण ओळखून आहोंत. श्री. धोंडो काशिनाराथ फडके यांचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. श्री. धोंडोपंत यांनीं आम्हांवर केलेल्या उप-

कारांचा उल्लेख आज शब्दांत जरी करतां येत नाही तरी पण आम्हीं इतकेंच सांगतो कीं, त्यांनीं आपल्या उदार हृदयांत सारस्वत-प्रसारक मंडळाच्या कार्यास जागा दिली नसती तर “वेणीसंहार-नाटक” आज लोकांपुढें येतेंही ना ! त्यांच्या थोर अंतःकरणाचा, त्यांच्या श्रीमंत हृदयाचा, त्यांच्या उपकारी स्वभावाचा आसरा आम्हास मिळाला हा सा. प्र. मंडळाच्या कार्यास झालेला शुभ शकून होय. परमेश्वराच्या दयेनें श्री. फडके यांच्या श्रीमंत हृदयाचा लाभ सदोदित घडेल अशी आम्हांस आशा वाटते. श्री. फडके यांचे आम्हीं खरोखर अत्यंत ऋणी आहोंत. प्रस्तुत लेखकांस वेळोवेळीं आपल्या गोड उपदेशानें सहाय्य करणारे परमपूज्य प्रोफेसर दादासाहेब टिपणीस यांनीं प्रकृति आजारी असतां सुद्धां गोड “अग्रकथन” लिहून दिलें याबद्दल आम्हीं त्यांचे आभार मानणें म्हणजे पित्याचे पुत्रानें आभार मानण्यासारखें होय.

या पुस्तकाचे प्रस्तावनाकार प्रोफेसर श्रीपाद बळवंत ताटके M. A. यांच्या सुंदर प्रस्तावनेनें या ग्रंथास विशेष शोभा आली आहे. प्रो. ताटके यांची आज महाराष्ट्रांत पहिल्या प्रतीच्या लेखकांमध्ये गणना होते. संस्कृत कविवर त्यांचा किती दांडगा व्यासंग आहे हें कोणास सांगितलें पाहिजे असें नाही. संस्कृत नाटकाचा त्रोटक इतिहास प्रो. ताटके यांच्या प्रस्तावनेवरून वाचकांना चांगलाच कळून येईल. प्रो. ताटके यांची आमची कोणत्याही प्रकारें ओळख नसतां विनंतीपत्र गेल्याबरोबर त्यांनीं सदरहू कार्य मोठ्या हौसेनें करण्याचे कवूल केलें यावरून त्यांच्या निगर्वा स्वभावाची कल्पना होण्यासारखी आहे. प्रो. ताटके यांनीं आमच्यावर केलेल्या या उपकाराबद्दल आम्हीं त्यांचे मुक्तकंठ अंतःकरणापासून शतशः आभार मानून “वेणीसंहार व नाट्यविहार” हा एकदां महाराष्ट्र-साहित्यांत प्रसिद्ध झालेला लेख कांहीं अपरिहार्य कारणानें या पुस्तकांत छापतां आला नाही याबद्दल आम्ही त्यांची याच लेखांत जाहीर माफी मागतो. श्रीयुत त्र्यं. सि. कारखानीस यांचाही लेख या पुस्तकांत प्रसिद्ध करण्याची सुसंधी मिळाली नाही याबद्दल नाइलाज आहे.

असो, सदरहु पुस्तकाच्या छपाईसंबंधीं दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. श्री. फडके यांनीं या पुस्तकाकरितां नवा टाईप आणून पुस्तक शक्य तितकें सुंदर काढलें आहे. सदरहु पुस्तकाची छपाई पुण्याच्या आर्यभूषण, जगद्वितेच्छु

किंवा मुंबईच्या कर्नाटक, मुंबईवैभव यांच्यापेक्षां खात्रीने सुंदर झाली आहे. पुढे तपासण्याकरितां श्री. गाडगीळ यांनी घेतलेले श्रम खरोखर वाखाणण्यासारखे आहेत. तेव्हां यांचेही आम्ही आभारी आहोंत. महाराष्ट्राकडून या पुस्तकाचा निदान खर्च निघण्या इतका आश्रय मिळाल्यास “संपूर्ण गोडबोले” यांचा पुढील दुसरा खंड “उत्तररामचरित्र” प्रसिद्ध करण्याचे अमि वचन देऊन आम्ही वाचकांची रजा घेतों.

ठाणे,
ता. ३ सप्टेंबर १९२३.

गो. गो. आधिकारी.

(सारस्वत प्रसारक मंडळाचा पहिला ग्रंथ.)

वेणी-संहार नाटक.

प्रारंभ

अंक पहिला.

मंगलाचरण.

आर्या (गीति).

नमितो गजमुख ज्याची करि अनुकंपा जडासही सुकवी ॥
चुकवी विघ्नशतातें दुस्तरसंसारसागरा सुकवी ॥ १ ॥

पद.

विघ्नहरा मम विघ्न हराया लवकर येई गजवदना ॥ ध्रु १पद ॥ एकदंत लंबांधर
सुंदर रक्तमाल्यरंजितवसना ॥ शूर्पकर्ण शुभशुंडामंडित अंवासुतकृत रिपुक-
दना ॥ १ ॥ चतुर्बाहु चतुराननवंदित चंद्रभाल चंचलकर्णा ॥ चिदानंद चिद्रूप
चिदंबर चित्तचोर चित्सुखसदना ॥ २ ॥ भक्तकामकल्पद्रुम भासुरभानुकोटि-
भास्वद्वर्णा ॥ पाशांकुशधर वरदाभयकर खंडितदानव शुभरदना ॥ ३ ॥
विघ्नाविनाशन विद्यामयवपु विकटा मूपकपतिवहना ॥ रंगा येऊनि रंग भरावा
आश्रय छावा या कवना ॥ ४ ॥

पद.

पुष्पांजलि हा हरिच्या चरणा वाहिन भावें करूनि स्मरणा ॥ ध्रु ॥ ज्यामाजी
दिनकरकर शिरती मुकुलत्वाचा भेदचि करिती ॥ १ ॥ पु० ॥ मकरंदाला
मधुकर लुंठती निवारितां ही तेशुनि नुठती ॥ २ ॥ पु० ॥ साधुसभेला मंगल-
सिद्धी देवो कविला उत्तम बुद्धी ॥ ३ ॥ पु० ॥

शार्दूलविक्रीडित

कालिंदीपुलिनांत केलिकुपिता जी जाहली राधिका ॥
 गेली सोडुनि रास माधव जिला मानी शरिराधिका ॥
 जातां मागुनियां तिच्या उमटल्या पायींच देतां पदा ॥
 जी रोमांचित जाहली हरितनू ती घालवू आपदा ॥ ४ ॥

स्वधरा.

रक्षो प्रेमें सर्तानें भय धरुनि मनीं पाहिला आसुरीनीं ॥
 विष्णूनें विस्मयें जो, सकरुणहृदयें शांतचित्तीं मुनीनीं ॥
 घेऊनी शस्त्र गर्वे हरुनि निजवधूसंभ्रमा दैत्यवीरीं ॥
 आनंदे देवतांनीं मयपुरदहनीं आपणा तो पुरारी ॥ ५ ॥

आर्यां.

ज्यापासुनि उद्भवलें त्रिजगाचें बीज दिव्य जो नाभी ॥
 श्रीहरिचा जय पावो देवो आह्वांस नित्य तो नाभी ॥ ६ ॥
 जो क्षीरसागराच्या मध्यें शेषावरी करी शयन ॥
 तो कृष्ण कृष्णसागर दुसरा भावोनि शांतवा नयन ॥ ७ ॥

(असें मंगलाचरण झाल्यानंतर)

सुत्रधार—(पुढें येतो) पुरे, पुरे, फार कशास पाहिजे. आणखी एवढें
 मंगल करा ह्मणजे झालें. (ह्मणतो)

आर्यां.

दिनहितव्यसनी जो विषयि उदासान ही असोन मन ॥
 जो भारतामृतातें करि त्या व्यासा सदा असो नमन ॥ ८ ॥

अहो सभानायकहो, आपणास माझी थोडी विनंती आहे. कृपा करून
 ऐकावी.

आर्या.

बुधहो पुष्पांजलिसा समर्पितों काव्यबंध हा रुचिर
मधुबिंदूसि मधुपसे विरलहि गुणलेश घ्या तुह्मी सुचिर ॥ ९ ॥

तो काव्यबंध कोणता म्हणाल तर, मृगराज उपनांवाचा जो भट्ट नारायण कवि, त्यानें वेणीसंहारनामें नाटक रचिलें आहे तो. त्याचा प्रयोग (म्हणजे खेळ) या सभेपुढें करून दाखवावा, असें माझ्या मनांत आहे, याजकरितां कवीच्या परिश्रमास्तव, अथवा उत्तम कथेच्या गौरवास्तव, किंवा नवीन नाटकाच्या कौतुकास्तव, आपलें सर्वांचें अवधान इकडे असावें. (इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो) अरे नाटकाचार्या त्वरा कर, त्वरा कर, सिद्धता करण्याविषयीं सर्व खेळ करणाऱ्यांस विदुराच्या आज्ञेनें भालदार सांगत आहेत कीं, वाद्यांची आणि सोंगांची तयारी लौकर करावी. कां कीं, कौरव पांडवांचें वैर मोडून भरतकुलाचें हित करावें या हेतूनें उभयतांचा संधि करण्याकरितां देवकीचा पुत्र जो भगवान् श्रीकृष्ण तो, वसिष्ठ, वामदेव, जामदग्न्य, नारदप्रभृति मुनींचा समाज वरोवर घेऊन धर्मराजाचें दूतत्व स्वीकारून दुर्योधन राजाच्या मंदिरास जाण्याकरितां निघाला. त्याचा हा प्रवेशकाळ आहे.

सूत्रधार—(तें ऐकून आनंदानें बोलतो) वाहवा ! काय चांगली गोष्ट झाली ! अहो, जगाची उत्पत्ति, स्थिति, संहार करणारा जो साक्षात् भगवान् श्रीकृष्ण, तो कौरव पांडवांचा पुढें प्रदीप्त होणारा जो युद्धरूप कल्पांतानल त्याची शांति करण्याची इच्छा धरून स्वतां दूत होऊन उभयतांचा संधि करण्यास निघाला. येणेंकरून त्यानें आज भरतकुलावर आणि सर्व राज-मंडलावर मोठा अनुग्रह केला, असें मला वाटतें.

(पडद्यापलीकडून) अरे पारिपार्श्वका, अजून तूं आपल्या मोवत्यांस वरोवर घेऊन गाण्यास आरंभ कां करित नाहींस ?

पारिपार्श्वक—(ऐकून) वरें तर आरंभ करितो. पण कोणत्या कालावरचें गाणें गावें वरें ?

सूत्रधार—अरे विचारतोस काय ? ह्याच शरत्कालाविपर्यांचें गाणें गाळुं लाग. पहा, ह्या शरत्कालांत चांदणें, नक्षत्रें, कौंचपक्षी, हंसपक्षी, सप्तपर्णवृक्षांचीं पांढरीं फुलें, श्वेतकमळें, काशपुष्पांचे पराग, ह्या शुभ्र पदार्थांच्या योगानें आकाश आणि दिशामंडळ हीं किती शुभ्र दिसत आहेत ; आणि सरोवरें, नद्या ह्यांचीं उदकें किती स्वच्छ आणि मिष्ट झालीं आहेत ! तर अशा समयास मोडून दुसऱ्या कोणास गाणार ? आणखी पहा शरदतूंत चमत्कार

आर्या.

सत्पक्ष मधुरवाणी प्रसाधिताश्च प्रकाम मद वरिते ॥

हे धार्तराष्ट्र येती कालवशंकरुनि भूतळावरि ते ॥ १० ॥

मारिषा०—(सभय होऊन) अरे बाबा ! इडापीडा टळो, अमंगळ पळो.

सूत्रधार—(विस्मयमुक्त हास्य करून) मारिषा, तुला कां वाईट वाटलें ! अरे, शरत्कालवर्णनाच्या प्रसंगीं हंसांस धार्तराष्ट्र म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे. यांत अमंगळ तें काय ?

मारिषा०—अगो काय असेल तें या तुमच्या बोलण्याचें तात्पर्य, मंगलाविपर्यां कां अमंगलाविपर्यां मला कळत नाहीं ; पण तें ऐकून माझे तर हृदय थर-थर कांपलें वावा.

सूत्रधार—मारिषा, तुला तस जरी वाटलें तरी ज्यापक्षीं कंसारिच स्वतां संधि करण्यास प्रवृत्त झाला, त्यापक्षीं त्यानें सर्वे अमंगल नष्ट केले असें समज. कसें तें पहा.

आर्या.

शत्रूंचें झालिया शमन ॥ विज्ञोनि जातां वैरदहन ॥

आनंद करोत पांडुनंदन ॥ श्रीकृष्णासमवेत ॥ १ ॥

रक्तप्रसाधितभूमंडळ ॥ क्षतविग्रह होऊनि सकळ ॥

स्वस्थ होवोत कुरुराजबाल ॥ मित्रभृत्यांसमवेत ॥ २ ॥

(पडद्यापलीकडे धिकारयुक्त शब्द होतो)

हा दुष्टा मंगलपाठ करणाऱ्या गायकाच्या लैका, काय बोलतोस हें ? बोलाव-
यास तुला शंका वाटत नाही काय ? अरे,

ओंऱ्या.

जिहीं लक्षागृहीं जालिलें ॥ विपान्न चारुनि जळीं बुडविलें ॥

कपटघूतें सर्वस्व लुटिलें ॥ कुरुवृद्धांसमक्ष आमचें ॥ १ ॥

जें आमच्या प्राणधनांवरी ॥ दरवडा घालूनि भोगिती थोरी ॥

वीरवधूच्या केशांवरीं ॥ हात घालिती ओढावया ॥ २ ॥

ऐसे दुरात्मे अंधकुमार ॥ साधुद्वेष्टे महाचोर ॥

जीवंत असतां भीमवीर ॥ स्वस्थ कैसे होतील ॥ ३ ॥

सूत्र० पारि०—(ऐकून दोघे दचकतात)

पारि०—काय हो कोण बोलला हें ?

सूत्र०—(मागें पडद्याकडे पाहून) अहो, हा भीमसेन ! श्रीकृष्ण संधि करा-
वयास गेला तें यास आवडलें नाही, म्हणून क्रुद्ध झाला आहे. याचें कपाळ
पहा केवढें विस्तीर्ण दिसतें ; त्यावरील भ्रुकुटी पहा कशा चहून वृक झाल्या
आहेत, जसे काय यमाच्या दरवाज्यावरचे बांधलेले त्रिशूल ; आणि दृष्टि
पहा कशी उग्र आहे, कीं जाणो आतां आम्हां सर्वास गिळून टाकील ?
असा हा सहदेवास बरोबर घेऊन इकडेसच येत आहे. तर आतां याच्या
पुढें उभें राहणें आपणांस बरें नव्हें. याजकरितां चला आपण येथून
दुसरीकडे जाऊं.

(असें म्हणून दोघे निघून जातात)

(ही पुढील कथेची सूचना झाली)

(तदनंतर सहदेवासहवर्तमान क्रुद्ध झालेला भीमसेन येतो.)

भीमसेन—हा दुष्टा वृथा मंगलपाठ करणाच्या गायकाच्या लेंका.

(जिहीं लक्षागृहीं जाळिलें, इत्यादिक पूर्वोक्त ओंव्या म्हणतो)

सहदेव—दादा, शांत व्हा, शांत व्हा. तुम्हांस येवढा क्रोध कां आला वरें ? या भरतपुत्राचें वाक्य आपणांस अनुकूळच आहे. कसें म्हणाल, तर पहा, शत्रूचें झालिया शमन ही पहिली ओंवी तर यथार्थच आहे. आतां दुसऱ्या ओंवीचा अर्थ, मित्रभृत्यांसहवर्तमान कौरव रुधिरालंकृतभूपृष्ठभाग आणि क्षुत्तशरीर असे होत्साते स्वस्थ म्हणजे स्वर्गस्थ होवोत, असा त्याच्या बोलण्याचा भाव दिसतो.

भीम०—छी छी, असें म्हणूं नको हो. कौरवांचें अनिष्ट चिंतावयास तुम्हीं योग्य नव्हां, कसे झाले तरी ते तुमचे भाऊ होत, त्यांचे अपराध मनांत न आणितां त्यांच्याशीं तुम्हीं संधिच करावा. आं.—

सह०—(सरोप होऊन) दादा काय सांगूं ?

आर्या.

अंधसुतांनीं केलें अपराध पदोपदां मृपा काय ॥

त्वद्भ्रान्ता कोणीही न साहता जरि न वारिता राय ॥ १३ ॥

भीम०—हँ हँ, असें काय ? खरेंच. असो तुमच्या मनांत काय असेल तें. यासाठीच मी आजपामून तुम्हांहून निराळा होणार. पहा,

शार्दूलविक्रीडित.

माझे वैर त्यांसवें शिशुपणापासूनि जें वाढलें ॥

त्याला कारण आर्य फाल्गुन न कीं दोघें तुही हीं मुलें ॥

फाटे आणि जडे जसा उर जरासंधा नृपाचा महा ॥

तैसा संधि करा तुहीच कुरुंशीं मोडीतसे भीम हा ॥ १४ ॥

सह०—भीमदादा, असे जेव्हां तुम्हीं अतिशयित क्रोधाविष्ट होतां तेव्हां कधीं कधीं धर्मराजालाही खेद होतो, नाहीं असें नाहीं.

भीम०—काय ह्यणतोस, धर्मराजाला खेद होतो ? मुला, खेद ह्यणजे काय पदार्थ आहे हें त्याच्या गांवीं तरी आहे काय ? पहा,

शिखरिणी.

सभेमध्ये साध्वी तशि बघुनियां स्वस्थ बसलों ॥
वनीं व्याघ्रांसंगें जरि धरुनि वल्केहि बसलों ॥
विराटाच्या गेहीं अनुचितहि कर्म करुं किंरे ॥
तरी या धर्माच्या हृदयभवनीं खेद न शिरे ॥ १५ ॥

तर मग सहदेवा, आतां जा तूं तिकडे, आणि फार दिवसांपासून अतिशयित वाढलल्या क्रोधाग्नीनें माझे हृदय जळत आहे, यासाठीं माझ्या वचनेंकरून धर्मराजाला माझी विनंती सांग.

सहदेव—भीमदादा, कोणती विनंती आहे ती ?

भीम०—अरे अशी विनंती सांग कीं,

ओढ्या.

त्वदाज्ञालंघनजीविना ॥ स्पर्शही सर्वथा न यावा मना ॥
परि त्या जीवनीं निमज्जना ॥ करोनि मी राहिलों ॥ १ ॥
सत्वधीर माझे अनुज ॥ त्यांमाजि निंदित होईन आज ॥
परि तेंही मानवलें मज ॥ दुःख आतां न सोसवे ॥ २ ॥
मी झालों क्रोधाचे वश ॥ न सुचे कर्तव्याकर्तव्य लेश ॥
उच्छिन्न करावा धृतराष्ट्रवंश ॥ हें मज मद्रदां सांगतसे ॥ ३ ॥
ह्यणूनियां आजचा दिवस ॥ राया माझा तूं गुरु नव्हेस ॥
मीही तुझा नव्हें दास ॥ हें निश्चयें जाणजे ॥ ४ ॥

(असें बोलून आवेशानें इकडे तिकडे फिरतो)

सहदेव—(त्याचे मागे मागे चालतो, आणि आपलें मनांत ह्यणतो.)

अरे ! भीमदादा तर पांचाळीच्या चौकांत शिरले, हें काय ? असो, आतां आपण पुढें जाऊं नये. एथेंच उभें राहावें.

वेणीसंहार नाटक.

(असे म्हणून तेथेंच उभा राहतो)

भीम०--(मागे परतून सहदेवाकडे पाहून) सहदेवा, जा जा तूं धर्मराजाकडे, आणि त्याच्या मर्जाप्रमाणें वाग. मी आयुधगृहांत जाऊन आयुधें घेऊन सज्ज होतो.

सह०—दादा, हें आयुधगृह नव्हे. हा पांचाळीचा चौक.

भीम०—काय हें आयुधगृह नव्हे ? हा काय पांचाळीचा चौक ? (किंचित् हांसून) तर मग पांचाळीस भेटून तिला विचारून गेलें पाहिजे. (सहदेवाचा हात धरून) वत्सा, तूंच पहा वरें ? हा धर्मराज कौरवांशीं संधि करण्याची इच्छा धरून आम्हांस कसें दुःख देत आहे तें ! (दोघे बोलत बोलत चौकांत शिरतात)

सह०—ही एथें बैठक घातली आहे, इजवर आपण वसावें, आणि कृष्णागमनाची प्रतीक्षा करावी.

भीम०--वत्सा, कृष्णागमनाची प्रतीक्षा करावी, असं त्वां म्हटलें, यावरून मला कृष्णाचें स्मरण झालें. कीं भगवान् कृष्ण कोणत्या प्रकारानें संधि करण्याकरितां त्या दुर्योधनाकडे पाठविला वरें ?

सह०— दादा, पांच गांव मागून.

भीम०—(कानांवर हात ठेवून) हर, हर, अजातशत्रु जो धर्मराज त्याजकडे हलकेपणा येतो काय ? फार वाईट. ऐकून माझे तर हृदय खरेंच कांपलें. (उठून इकडे तिकडे फिरून पुनः येऊन वसतो) असो, वत्सा, ही गोष्ट त्वां सांगितली नाही, आणि म्यां ऐकिलीही नाही. अरे,

आर्या.

ह्या भूपतिच्या आंगीं अत्युग्र क्षात्र तेज जें होतें ॥

वाटे द्यूतामध्ये येणें सर्वहि गमाविलें हो तें ॥ १७ ॥

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो) वाईसाहेब, सावध व्हा, सावध व्हा.

सह०--(पडद्याकडे पाहून मनांत ह्मणतो) अहो हें काय ? ही याज्ञसेनी वारंवार डोळ्यांतून अश्रुधारा गाळीत भीमदादाकडे येत आहे; तस्मात् हा प्रसंग मोठा कठीण आला आहे. काय होतें पहावें.

आर्या.

वैद्युत वर्णास जशी प्रावृट् तशि हेहि वायको पातें ॥
अश्रूंच्या भीमाच्या निश्चयचि क्षोमवील कोपातें ॥ १८ ॥

(इतक्यांत सांगितल्याप्रमाणें द्रौपदी दासीसहवर्तमान येते)

द्रौपदी--(रडत रडत श्वासोच्छ्वास टाकिते) अगे काय करूं ?

दासी—वाईसाहेव, धीर सोडूं नका. स्वस्थ असा. कौरवांशीं वद्धवैर जो युवराज भीमसेन तो तुमचा कोप शांत करील.

द्रौपदी—अगे, असं घडेल, पण ते जर महाराजांशीं प्रतिकूल होतील तर.

दासी—वाईसाहेव, हा युवराज भीमसेन एथेंच बसला आहे पहा, आपण जवळ जावें.

द्रौपदी—गडे असेंच करूं आपण. (दोघीं कांहीं पुढें जाताना)

दासी—महाराजांचा जयजयकार असो.

भीम०--(कोपावेशानें न ऐकतां, ह्या भूपतिच्या आंगां अत्युग्र क्षात्र तेज जें होतें ॥ वाटे द्यूतामध्ये येणें सर्वहि गमाविलें हो तें ॥ ही पूर्वाक्त आर्या पुनः ह्मणतो.)

दासी—अहो वईसाहेव, युवराज कोपान्त आहे असं दिसते. तो आपणा कडे पहात नाही.

द्रौपदी—अगे असं जर असेल, तर हा अवमान मला आश्वासन देतो नसें मी समजत्यें. तर आतां आपण एथेंच क्षणभर उभें राहून प्राणनाथ काय बोलतो तें पाहूं वरें !

(असं ह्यणून दोधी तेथेंच उभ्या राहातात)

भीम०—(सहदेवाकडे पाहून) काय रे सहदेवा, पांच गांव घेऊन संधि करावयाचा काय ?

वसंततिलका.

मारीन कौरवशता समरांत शुद्धा ॥
दुःशासना चिरुनि पीडन मी अशुद्धा ॥
संचूर्ण मी करिन ऊरु सुयोधनाचे ॥
संधी करोचि तुमचा नृप सत्यवाचे ॥ १९ ॥

द्रौपदी—(हर्ष पात्रून आपणाशीं बोलते) प्राणनाथा, हें असं वचन अश्रुत-पूर्व आहे; मला फार आवडलें. पुनः ह्यण, मला ऐकूं दे आणखी.

भीम०—(कोपानें न ऐकलेंसं करून, “ मारीन कौरवशता ” हा श्लोक पुनः ह्यणतो.)

सह०—भीमदादा, आपल्या महाराजांचा निरोप काय निरर्थक वाटला ?

भीम०—अरे कशाचा अर्थ आणि कशाचा स्वार्थ.

सह०—असं कां ह्यणतां ? महाराजांनीं त्याला निरोप पाठविला आहे.

भीम०—कोणाला ?

सह०—दुर्योधनाला.

भीम०—कसा निरोप तो बोल पाहूं.

सह०—निरोप असा पाठविला आहे कीं,

अनुष्टुप्.

इंद्रप्रस्थ वृकप्रस्थ जयंती वारणावर्ता ॥
दे हे मला चार गांव कांहीं आणिक पांचवें ॥ २० ॥

भीम०—अँ: यांत काय आहे ?

सह०—यांत इतकेंच आहे कीं, चार गांव मागितले त्यांचीं नांवां तर बोलून दाखविलींच. पांचवें कांहीं ह्मणून जें मोघम ठेविलें, यावरून विषभोजन, लाक्षागृहदहन, कपटधूत, समेंत अपमान, इत्यादि जे अपराध त्यानें केले ते त्याच्या मनास लागावे. हाच याचा अभिप्राय असें मला वाटतें.

भीम०—(क्रोधयुक्त होऊन) वत्सा, असें करून केलें काय ?

सह०—दादा, केलें इतकेंच कीं, लोकांमध्ये अपकीर्ति आणि स्वकुलाचा क्षय या दोन गोष्टी न व्हाव्या असें जें मनांत होतें तें उघड केलें, आणि कौरवांशीं संधि करणें अयोग्य हेंही दर्शविलें

भीम०—हें पोकळ बोलणें. यांत कांहीं जीव नाहीं. अरे, कौरवांशीं संधि करणें अयोग्य हें तर तेव्हांच ठरलें आहे, जेव्हां त्यांनीं आह्मांस वनांत घालविलें, आणि आह्मीं सर्वांनीं कुरुकुलाच्या नाशाविषयीं प्रतिज्ञा केली. आणखीं विचारतां, काय रे सहदेवा, कुरुकुलाचा क्षय तुझांस लोकांमध्ये लज्जाप्रद आहे काय ? अहा रे मूर्खहो.

अनुष्टुप्.

तुझां लाजवितो भारी लोकीं शत्रुकुलक्षय ॥

न लाजवी सभेमध्ये दारांचें केशकर्षण ॥ २१ ॥

द्रौपदी—(आपणारीं) प्राणनाथा, नाहीं रे नाहीं, हे लाजत नाहींत, आतां माझा अभिमान तुला असूं दे, तूं तरीं विसरूं नको.

भीम०— वत्सा, कां वरें इतका उशीर लागला पांचाळीला ?

सह०—दादा, उशीर कशाचा, ती केव्हांच आली आहे, पण क्रोधाच्या आवेशांत आपण होतां ह्मणून, ती जवळ आली असतांही पाहिली नाहीं.

भीम०—खरेंच काय ? ती केव्हां आली ? (मागे द्रौपदीकडे पाहून) हे प्रिये, क्रोधाच्या आवेशामुळे, तूं जवळ आलीस तरी म्यां तुला पाहिलें नाहीं. याची क्षमा कर. मजवर कोप करूं नको.

द्रौपदी—प्राणनाथ, तुह्मी उदासीन राहिलां तर बरीक कोप, पण कुपित झालां तर मला कोप नाहीं.

भीम०—असें आहे तर आज तुझीं सर्व दुखें दिगंतास गेलीं असें समज. (द्रौपदीस हातीं धरून उजवे वाजूस वसवितो, आणि तिच्या मुखाकडे पाहून ह्मणतो) सखे, आज तूं उद्विग्नशी दिसतेस. तर काय वरें उद्वेगाचें कारण झालें ?

द्रौपदी—प्राणनाथ, कांहीं नाहीं. तुह्मी जवळ असतां उद्वेगाचें कारण कोटून होणार ?

भीम०—सखे, कां वरें तूं मला सांगत नाहींस ? (तिच्या केशांकडे पाहून मनांत ह्मणतो) अथवा मांगावयास कशाला पाहिजे. उघडच आहे. हरहर !

आर्यां.

असतां जीवंस सकळ गेले नसतांहि पांडुसुत दूर ॥

पांचाळराजपुत्री भोगितसे ही अशी दशा क्रूर ॥ २२ ॥

द्रौपदी—अगे बुद्धिमतिके, आतां प्राणनाथाला तूं सर्व वृतांत सांग. कां कीं माझा अपमान ऐकून दुसरा कोण खेद पावणार आहे ?

दासी—महाराज, यापेक्षांही अधिक असें कांहीं आज देवीला कोप येण्यास कारण झालें.

भीम०—काय ह्मणतेस ? याहूनही अधिक ? तें कोणतें. सांग सांग (आपणाशीं बोलतो)

आर्या.

कौरव्यवंशदावीं जळावया कोण हो शलभ झाला ॥

जो मुक्तकेशकृष्णाधूमशिखेला न भी शिवायाला ॥ २३ ॥

दासी—एकावें महाराज, सांगत्यें. आज आमचीं वाईसाहेब सुभद्रा आदिकरून सपत्नीवर्गास बरोबर घेऊन गांधारी सासूवाईचें पादवंदन करण्याकरतां गेलीं होतीं.

भीम०—योग्य आहे. असेंच करावें. वडील मनुष्यें आपणांस वंद्यच आहेत.

दासी—तेथून परतलीं तों इतक्यांत भानुमतीवाईनें यांजकडे पाहिलें.

भीम०—आँ—शत्रूच्या स्त्रीनें इजकडे पाहिलें ? मग ठीकच क्रोध आला. बरें मग पुढें ?

दासी—मग ती आमच्या वाईसाहेबांकडे पाहून आणि आपल्या सखीच्या मुखाकडे दृष्टि देऊन किंचित् सगर्व हास्य करून बोलली.

भीम०—केवळ इजकडे पाहिलें इतकेंच नाहीं. आणखी बोलली देखील ना ?
आँ—काय करूं हो ! बरें मग पुढें ?

दासी—ती ह्यणाली, अगे याज्ञसेनी, तुझे भर्ते पांच गांव मागत आहेत असें ऐकतां. मग अझून तुझी वेणी मोकळी कां बरें ! वांधित कां नाहींस ?

भीम०—सहदेवा ऐकिलेंना हें कसें मर्मभेदक भाषण तें ?

सहदेव—दादा, काय बोलवें. दुर्योधनाचेंच कुटुंब तें, जो नवऱ्याचा स्वभाव तोच वायकीचा पहा.

आर्या.

पतिसहवासं स्त्रीचें चित्त पतिसमान होतसे दुष्ट ॥

विषवृक्षाश्रित वल्ली मधुरहि मूर्च्छित करीतसे स्पष्ट ॥ २४ ॥

भीम० — बुद्धिमतिके, मग तुझ्या धनिणीनें काय उत्तर दिलें ?

दासी—महाराज, जवळ कोणी चाकर माणूस नससें तर हीं स्वतां उत्तर देतीं.

भीम०—हां हां ठीकच. वरें त्वां तरी काय उत्तर दिलें ?

दासी—महाराज, म्यां असें उत्तर दिलें. अहो भानुमतीबाई ?

चामर.

केश तुमचे अजून मुक्त नाहिं जाहलें ॥

बाइ तोंच ही कशी करील बद्ध आपले ॥

ऐकतां उत्तरा मनांत फार खोंचली ॥

वाटलें तिला उरीं जणो सुरीच टोंचली ॥ २५ ॥

भीम०—(संतोष पावून) शावास, बुद्धिमतिके शावास. ठीक उत्तर दिलें. आमच्या सेवकांस योग्य तेंच वोललीस. (आंगावरील आभरणें काढून तिला वक्षीस देतो) (द्रौपदीकडे पाहून) अगे पांचालराजतनये द्रौपदी, फार काय सांगूं ? ऐक, अल्पकाळेंकरूनच अशी गोष्ट होईल.

वसंतलिका.

जी ही गदा मम करांत सदैव नाचे ॥

घातें इच्या चुरिन ऊरु सुयोधनाचे ॥

रक्तें तयांतिल विलेपिन मी स्वपाणी ॥

त्यांहींच बांधिन सखे तव मुक्त वेणी ॥ २६ ॥

द्रौपदी—प्राणनाथ, तुझी कुपित झाला असतां तुझ्यांस कोणतेंच कर्म दुष्कर नाहीं. पण या तुमच्या निश्चयास तुमचे भ्राते मात्र अनुकूल अत्तावे.

सह०—अहों वरें आह्मीं सर्व या गोष्टीस अनुकूल.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा शब्द होतो)

(सारे कान देऊन ऐकतात)

भीम०—(मनांत ह्मणतो) हा कशाचा ध्वनि.

मंदाक्रांता.

हा गंभीर ध्वनि जलधिच्या मंथनीं मंदराचा ॥
 कीं हा चंड प्रलयजलदान्योन्यसंघटनाचा ॥
 वाटे ऐसा ध्वनि परिसतां शत्रुचें उर फाटे ॥
 अस्मत्सिंहध्वनिसख महादुंदुभिध्वान वाटे ॥ २७ ॥

(धर्मराजाचा कंचुकी घाईघाईनें आंत येतो)

कंचुकी—अहो भीमसेन—महाराज, हा भगवान् वासुदेव (इतकेंच ऐकून सर्व हात जोडून उभे राहतात)

भीम०—कुठे कुठे भगवान् कुठे आहे ?

कंचुकी—हा पांडवांचा पक्षपाती या द्वेषामुळें दुर्योधन त्यास बद्ध करावयाम प्रवृत्त झाला.

(सर्व घाबरतात.)

भीम०—काय भगवंतास बद्ध केलें ?

कंचुकी—नाहीं नाहीं, बद्ध करावयास प्रवृत्त झाला.

भीम०—मग देवानें काय केलें ?

कंचुकी—तो काय त्याच्या बापाला बद्ध होतो ? तो अनंतशक्तिमान् ईश्वर, त्यानें तत्क्षणीं जें काय विश्वरूप प्रगट केलें त्याचें तें उग्र तेज पाहून सर्वांची बोंबडी वळली. सर्व कौरवमंडळ भयभीत होऊन मूर्च्छित पडलें. अशा युक्तीनें त्या दुष्टांचा पराभव करून भगवान् श्रीकृष्ण निघाला तो आमच्या शिष्टिरास येऊन पोहोंचला. त्यानें तुम्हांस लौकर बोलाविलें आहे.

भीम०—(किंचित् उपहास करून) कायहो दुष्ट दुर्योधन हा ! भगवंतास बद्ध करावयास इच्छितो ! (आकाशाकडे पाहून) हा दुष्टा दुर्योधना, कुरु-कुराधमा, असा तूं अमर्याद् झालास, तर तुझ्या नाशाविषयीं पांडवांचा क्रोध निमित्तमात्र असो. तूं आपल्या कर्मानेंच नष्ट झालास.

सह०—दादा, हा दुरात्मा सुयोधन जो साक्षात् भगवान् वासुदेव त्याला वास्तव रूपानें जाणत नाही ?

भीम०—अरे मूर्खच तो. जो दुरात्मा त्यानें ईश्वरास कसें जाणावें वरें ?

मंदाक्रांता

आत्माराम स्थिरमति मुनी निर्विकल्पीं समार्थीं ॥

तत्त्वज्ञानें विघटिततमोग्रंथि होऊनि आर्धीं ॥

जें पाहाती मनिं पलिकडे ज्योतिच्या कीं तमाच्या ॥

कैसा जाणो पशुमति तया सत्स्वरूपास त्याच्या ॥ २८ ॥

भीम०—अरे मैत्रेया, आपले थोरले महाराज या समयीं कोणता विचार करीत आहेत ?

कंचुकी—आपली स्वारी गेली म्हणजे महाराजांचा कोणता काय विचार चालला आहे हें आपण स्वतांच जाणतील. (असें बोलून निघून जातो) (इतक्यांत बाहेर कलकल्यनंतर मोठा शब्द होतो) अहो द्रुपद, विराट, वृष्ण्यंधक, सहदेवप्रभृति आम्हांकडील सेनानायकहो, आणि कौरवसैन्यांतील प्रधान योद्धेहो, सर्व तुम्ही कान देऊन ऐका.

ऑव्या.

जो द्यूतारणीपासाव उद्भवला ॥ सर्ताकेशांबरकर्पणें वाढला ॥

परी क्षमाभस्में आच्छादिला ॥ महायत्नें क्रोधाम्नि ॥ १ ॥

सत्यव्रतभंगाचें भय ॥ हृदयीं वागवी जो अक्षय ॥

कुरुकुळाचा न व्हावा क्षय ॥ ऐसें चित्तीं जयाच्या ॥ २ ॥

त्या युधिष्ठिरें क्षमाशीलें ॥ आजपर्यंत जें उपेक्षिलें ॥

तें समय येतां दुणावलें ॥ क्रोधाग्नाचें ज्योति हें ॥ ३ ॥

हें आतां कौरवमहारण्यातें ॥ गिळावया पसरीतसे मुखातें ॥

सर्व तुम्ही सावधान चित्तें ॥ कौतुक पाहा वीरहो ॥ ४ ॥

भीम०—(ऐकून हर्षक्रोधांनीं युक्त होत्साता म्हगतो) पसरो, पसरो, युधिष्ठिराच्या क्रोधाग्नीचें मुखं अप्रतिबंध पसरो.

द्रौपदी—प्राणनाथ, प्रलयमेघासारिखा गंभीर आणि भयंकर असा समरदुंदुभीचा चंडघोष क्षणोक्षणीं कोठें होत आहे वरें ?

भीम०—हे प्रिये, दुसरें काय ? यज्ञ चालूं झाला.

द्रौपदी—कोणता यज्ञ प्राणनाथा ?

भीम०—अगे हा रणयज्ञ. कसा तो सांगतां.

शार्दूलवि०

आम्ही ऋत्विज चार सत्य भगवान् कर्मोपदेष्टा हरी ॥

संग्रामाध्वरिं दीक्षित क्षितिप तूं पत्नी व्रता जी धरी ॥

अंधाचे सुत ते पशू फल तव क्लेशोपशांती महा ॥

वाटे राजनिर्मत्रणार्थं करितो कीं दुंदुभि ध्वनि हा ॥ ३० ॥

सहदेव—दादा, चला आपण ज.ऊं आतां, आणि धर्मराजाच्या आज्ञेप्रमाणें
• यथायोग्य समरकर्म करूं.

भीम०—हे आपण सिद्धच आहों महाराजांची आज्ञा करावयास. (उठून) हे प्रिये, जातो वरें आम्ही आतां कुहकुलांचा क्षय करावयास. तूं स्वस्थ ऐस.

द्रौपदी—(डोळ्यांत आश्रु आणून) दैत्यांशीं युद्ध करण्याकरतां जेव्हां विष्णु निघाला तेव्हां जे त्यास शुभ शकुन झाले तेच शकुन आज
• तुझांस असोत.

दास्यु—महाराज, वाईसाहेवांची आणखी एक विनंती आहे कीं, आपण लौकिक
• रच समरविजयी होऊन गाल, आणि माझे आश्वासन कराल, अशी मी आशा करित वसत्यें, ती पूर्ण करावी.

भीम०—हे प्रिये, काय तसल्या कोरड्या अश्वासनां. तुला एकच सांगतां.

औंवी.

स्त्रीपरिभवे जो दुखावला ॥ लज्जामळे जो मुखीं मळला ॥
तो निःकौरव्य भूमंडळा ॥ न करितां मुख न दाखवी ॥ ३१ ॥

द्रौपदी—प्राणनाथ नका नका असें करू नका. याज्ञसेनीच्या परिभवानें तुमच्या हृदयांत कोपानळ प्रदीप्त झाला आहे खरा, परंतु तुम्ही आपल्या शरीराकडे न पाहतां समरांत संचार करूं नका. कां कीं, शत्रूच्या सैन्यांत फार सावधपणानें वर्तविं लागतें असें ऐकतां. तुम्ही खुशाल तरच सर्व गोष्टी नीट.

भीम०—हे सुक्षत्रिये, ऐकतेस ? आम्ही शत्रूसैन्यांत कसाही संचार करण्यास समर्थ आहों. तूं काळजी करूं नको.

औंव्या.

जेथें गजमस्तकें थडकती ॥ रुधिरमांसांचे चिखल होती ॥

ध्वजांसहित बुडोनि जाती ॥ रहंवर ज्या स्थळीं ॥ १ ॥

बुडालिया रथांवरी ॥ पाय ठेवूनि वीरचतुरीं ॥

विक्रमाची कलाकुसरी ॥ दाखवीजे ज्यामाजी ॥ २ ॥

मांसाशनें रुधिरपानें ॥ भालू ओरडती विक्राळस्वनें ॥

तींच मंगलतूर्ये भावोनि मनें ॥ कबंधें जेथें नाचती ॥ ३ ॥

ऐशिया लोकभयंकरीं ॥ संग्राममहार्णवाभीतरीं ॥

संचार करावया भूमीवरी ॥ पंडित एक पांडुपुत्र ॥ ४ ॥

(असें बोलून सर्व निघून जातात.) ॥

प्रथम अंक समाप्त.

अंक दुसरा.

स्थळ.

चिमणबाग.

पात्रे

कंचुकी...	दुर्योधनाचा चोपदार.
दुर्योधन	कौरवांचा राजा.
भानुमती	दुर्योधनाची स्त्री.
सुवदना	भानुमतीची सखी.
तरलिका	भानुमतीची दासी.
द्वारपालिका	द्वाराचें रक्षण करणारी स्त्री.
जयद्रथममाता...	दुर्योधनाच्या मेव्हण्याची आई.
दुःशीला	दुर्योधनाची बहीण.

अंक दुसरा.

(यानंतर दुर्योधनाचा कंचुकी येतो.)

कंचुकी—दुर्योधन महाराजांनी मला अशी आज्ञा केली आहे कीं, “अरे विनयंधरा, जाऊन शोध कर, प्रिया भानुमती आईसाहेवांचें पादवंदन करून माघारी आली कीं नाही. कारण कीं, आज ज्या कर्णजयद्रथादि महावीरांनी अभिमन्यूचा वध केला, त्यांचा समरांगणांत जाऊन मला सत्कार करावयाचा आहे; याजकरितां तिला मेढून मला लवकर तिकडे गेलें पाहिजे.”—कायहो आमच्या महाराजांचा मोठेपणा सांगावा ! मी जरेनें व्याप्त झालों असें पाहून कांहीं तरी काम असावें ह्मणून मला अंतःपुरांतील कामगिरी सांगितली आहे. अथवा जराच कशास पाहिजे, जे अंतःपुरांत वागतान त्यांची अशीच अवस्था असते. पहा,—

ओंव्याः

नेत्र अमृतां वर न पहावें ॥ श्रोत्र असतां न ऐकावें ॥
शक्ति अमोनि हातीं धरावें ॥ अधिकार ह्मणोनि यष्टीतें ॥ १ ॥
चुकी न पडावी या भावें ॥ मन सर्वदा सावध ठेवावें ॥
उद्धतपणें न वागावें ॥ अंतःपुरीं राहोनी ॥ २ ॥
परसेवन नसेचि भलें ॥ परि उपजीवनार्थ पतकरिलें ॥
महज वृद्धपण आंगीं आलें ॥ केलें अधिक काय जरेनें ॥ ३ ॥

(इकडे तिकडे फिरून आकाशाकडे पाहून ह्मणतो)

काय गे विहंगिके, सासूवाईच्या पायांचें दर्शन करून भादुमतीवाई परत आली काय ? (कान देऊन उत्तर ऐकलेंसें करून) काय बोलतंम ? “दादा ही भानुमती-वाई महाराजांस समरांगणीं विजय प्राप्त व्हावा या इच्छेनें गुरुदेवता यांच्या पायांस वंदन करून आजपासून कांहीं नियम करून देवतेच्या आराधनासाठीं या चिमणवागेत देवमंदिरांत बसली आहे.” असें ह्मणत्येम काय ? वरें वरें,

समजलों. जा तूं आपल्या उद्योगाला. मीही महाराजांकडे जाऊन भानुमतीवाई ह्या चिमणवागेत आहेत ह्मणून कळवितों. (असें बोलून इकडे तिकडे फिरून ह्मणतो) शावास, पतिव्रते शावास. जातीची स्त्री असून तूं बरी. आमचे महाराज असे नाहीत. ते सवळ असोत का निर्वळ असोत, पण ज्यांचें माह्य भगवान् वासुदेव करीत आहे असे पांडुपुत्र शत्रु छातीवर उभे असतां अद्यापि महाराजांचें चित्त अंतःपुरांत सुखांत निमग्न आहे. (थोडा विचार करून म्हणतो) हें अयोग्य करणं महाराजांचें कां तर,

शार्दूलवि०

ज्याचा शत्रुकुळीं अखंड परशू त्याचाहि जेता जरी ॥

पांडूच्या कुमरीं शरीं निजविला बाधा न झाली तरी ॥

प्रौढांनीं बहुतीं अशस्त्रसमरीं जो श्रांतही जाहला ॥

एकाकी अभिमन्युवाळ वधितां राजा सुखा पावला ॥ २ ॥

असो आतां आमचें सर्व प्रकारें दैव काय वरें करील तें करो. आपण देवी भानुमती या ठिकाणीं आहे हें तर महाराजांस सांगूं या. (असें ह्मणून निघून जातो) (ही पूर्वोक्त कथेची सूचना,) (तदनंतर भानुमती, तिची सखी सुवदना, दासी तरलिका, ह्या तिघी येतात. भानुमती आसनावर बसते. सखी आणि दासी वाजूस उभ्या राहतात.)

सुवदना—अगे सखे भानुमती, तूं अभिमानी महाराज दुर्योधन ह्याची पट्टराणी असून एवढ्याशा स्वप्नदर्शनामुळे अगदीं धैर्य मोडून अति संताप कां पावत्येस वरें ?

तरलिका—वाईमाहेव, सुवदना सखी चांगलें योग्य बोलते.

भानुमती—अगे, खरें, पण तमें नव्हे तें.

तरलिका—अहो, मनुष्य झोपीं गेल्यावर स्वप्नांत काय काय पाहत नाहीं, आणि काय काय बोलत नाहीं ?

भानुमती—अगे, तूं ह्मणत्येस तें सारें खरें, पण मला जें स्वप्न पडलें हें चांगलें नाहीं. अनिष्टसूचक आहे, असें मला वाटतें.

सुवदना—हे प्रियसखी, जर असें आहे तर सांग वरें त्वां काय स्वप्न पाहिलें तें. ऐकूं दे आह्मांला. आह्मीही धर्माच्या प्रशंसेनें, देवतांच्या संकीर्तनां, आणि दूर्वादिक मंगल पदार्थांच्या ग्रहणानें त्याचा परिहार करूं.

तरलिका—बाईसाहेब, ही सुवदना वरें बोलत्ये. जीं दुष्ट स्वप्नें असतात तीं देवतांच्या स्तुतीनें कुशल परिणामी होतात असें ऐकतां.

भानुमती—असें आहे, तर मी सांगत्यें. पण चित्ताचें अवधान इकडे असूं दे हो.

सुवदना - माझे अवधान आहे. प्रियसखी, सांग आतां ऐकूं दे.

भानुमती—स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी प्रमदवनांत वसल्यें आहं, तों तिकडून फार सुंदर एक नकुळ आला, आणि त्यानें शंभर सर्प मारिले.

सखी आणि दासी—(दोघी मनांत चपापतात.) इडा पिडा टळो. अमंगळ पळो, (उघडपणें.) वरे पुढें काय झालें ?

भानु०—अगे भयानें मला विस्मृति आली. अंमळ थांब, मी आठवून सांगत्यें.
(चिंताग्रस्त होऊन वसते)

(इतक्यांत दुर्योधन आणि कंचुकी उभयतां येतात.)

दुर्योधन—कोणीं ह्मटले आहे, तें खरें आहे.

आर्या.

जो साक्षात, गुप्त; महा, लघु; अन्यें वा स्वयंचि अपकार ॥

अपकाच्याला केला तो हृदया प्रीति देतसे फार ॥ ३ ॥

ह्मणून आज द्रोण-कर्ण-जयद्रथादिकांनीं अभिमन्यु मारिला हें ऐकून माझे चित्त अंमळ स्वस्थ झालें.

कंचुकी—महाराज, एका द्रोणाचार्याच्या शस्त्रप्रभावास हें कांहीं कटीण नाही. मग कर्ण व जयद्रथ या वीरांची यांत कोणती मोठी श्लाघा आहे ?

दुर्यो०—विनयंधरा, तुझ्या बोलण्याचा अभिप्राय मी समजलों. तूं काय म्हणतोस ? कीं, बाल अभिमन्यु एकाकी शस्त्ररहित असतां बहुतांनीं मिळून मारिला यांत काय श्लाघा, एवढेंचना ? पहा,

अनुष्टुप्.

मारितां वृद्ध गांगेय शिखंडी करुनी पुढें ॥

जी श्लाघा पांडुपुत्रांची तीच होईल आमुची ॥ ४ ॥

कंचु०—(मनांत किंचित् भय मानून) महाराज, अशी भलतींच कल्पना मनांत आणूं नये. आपल्या पराक्रमाचा प्रतिघात आम्हीं पूर्वी कधींच पाहिला नाही, म्हणून असें बोललों. क्षमा असावी.

दुर्यो०—हां असेंच आहे हें काम ! (तोंडानें पुटपुटतो)

वैतालीयवृत्त.

सहायभृत्यगणा सर्वांधवा सहमित्रा ससुता सहानुजा ॥

निवटील सुयोधना स्वयें समरीं सत्वर पांडुनंदन ॥ ५ ॥

कंचु०—(कानांत बोटें घालून किंचित् सभय होऊन) इडा पिडा टळो, पाप अमंगळ जळो.

दुर्यो०—विनयंधरा, असें कां बोललास ? म्यां काय म्हटलें ?

कंचु०—('सहभृत्यगणा सर्वांधवा' हा श्लोक ह्मणून दाखवितो) येथें महाराजांच्या बोलण्यांत किंचित् विपर्यास पडला. म्हणून भय वाटलें.

दुर्यो०—कसारे विपर्यास पडला ?

कंचु०—विपर्यास असा पडला, कीं 'पांडुनंदना सुयोधन' असें मुखावाटें यावें तें 'निवटील सुयोधना पांडुनंदन' असें आलें हाच काय तो विपर्यास.

दुर्यो०—विनयंधरा, आज प्रिया भानुमती नित्याप्रमाणें मला विचारल्यावांचून मंदिरांतून सकाळींच बाहेर निघून गेली, यामुळें माझे मन उद्विग्न झालें

आहे. म्हणून तितकें अनुसंधान राहिलें नाहीं. असो, पण भानुमती कोटें आहे तें ठिकाण मला लौकर दाखीव.

कंचु०—इकडे या महाराज, दाखवितों (दोघे पुढें जातात. कंचुकी पुढें पाहून आसमंताद्दुर्गांचा गंध घेऊन म्हणतो) महाराज, पहा हा तुमचा चिमणवाग. ज्याला तुम्ही बालोद्यान म्हणतां.

कटाव.

राजेंद्रा उद्यानाची अद्भुत हे शोभा दिसती ॥ ध्रुवपद ॥ झाला सुखकर प्रातः-
काळ ॥ वारा वाहतसे झुळझूळ ॥ मंद सुगंध आणि शीतल ॥ त्याचा होतो
स्वन मंजूळ ॥ चाल ॥ हिमकणमिश्रित वाहति वारे ॥ लागलियां सर्वांग
थरारे ॥ त्यांच्या वेगें प्रसवबंधनें ॥ तुटोनि खालीं पडती सुमनें ॥ तरूतळीं
सुमराशी पडल्या ॥ पुष्पांच्या जणु शय्या रचिल्या ॥ वृक्षतळींचे पाट पाचुचे ॥
आलवाल चित माणिक्याचे ॥ स्फटिकबद्ध पदपद्धति सुंदर ॥ हवाशीर जळ-
मंदिर त्यामधिं ॥ कारंज्यांचे उडति फवारे ॥ धाराधरसे धारा वर्षति ॥ पाहुनि
मोर समोर तांडव करिती ॥ १ ॥ राजेंद्रा उद्यानाची ॥ अद्भुत हे शोभा
दिसती ॥ १ ॥ फुलझाडांच्या असंख्य पंक्ती ॥ जिकडे तिकडे पुष्पित दिसती ॥
अनेक रंगी अनेक जाती ॥ लिखितचित्रपटतुल्य भासती ॥ चाल ॥ जाइ जुई
शेंवती मोगरी ॥ पारिजात मोगरा दुहेरी ॥ शुभ्रकणेरी लाल शेंदरी ॥ राय-
मुनी नेवाळी मालती ॥ नाग कुंद मंदार केतकी ॥ मोतीया घमघमित सुवा-
सिक ॥ सुवर्णचंपक बकुल मनोहर ॥ गुलानार गुलदावरि गुलाब ॥ गुलछब्बू
गुलबास गुलाली ॥ सोनटका माधवी चमेली ॥ कमल कंज कलहार कुशेशय ॥
यापारि पुष्पद्रुम हे फुलले ॥ नानापरिचे परिमळ सुटले ॥ पुष्पांचे मकरंद
गळाले ॥ त्यावरि मधुकर जाउनि जडले ॥ ते मधुलोभें तेथुनि नच उदती ॥
राजेंद्रा उद्यानाची ॥ अद्भुत हे शोभा दिसती ॥ २ ॥ नानापरिचीं हीं फळझाडे ॥
फळलीं सुंदर चोहींकडे ॥ घेउनि उपायना तुजपुढें ॥ उभीं असतीं वाडेंकोडें ॥
॥ चाल ॥ आम्र पनस अक्रोड बदामी ॥ मातुलिंग अंजीर दाडिमी ॥ लिंबोणी
नारिंग चकोत्री ॥ इडनिंबी बंपार करमरी ॥ तुती आंवळी रायआंवळी ॥
रामफळी सीताफळि कदली ॥ बिही बद्र परू करवंदी ॥ द्राक्षा खिरणी

साकरनित्री ॥ सोनकेळ जांवळ अनानस ॥ परोपराचीं फळझाडे फळभारें
लवलीं असतीं ॥ राजेंद्रा उद्यानाची ॥ अद्भुत हे शोभा दिसती ॥ ३ ॥ होतां
सुंदर प्रातःकाळ ॥ तम जाउनि नभ झालें उजाळ ॥ जागृत झाले पक्षी सकळ ॥
किलबिल करिती त्यांचे बाळ ॥ चाल ॥ पक्षी कोळ्याबाहेर निवती ॥ जाउनि
वृक्षस्कंधीं बसती ॥ चंचूनीं निजपक्ष शोधिती ॥ थरथर फडफड पंख झाडिती ॥
मंजुळ सुस्वर शब्द काढिती ॥ उडावयाची इच्छा धरिती ॥ राजहंस कलहंस
बलाका ॥ हंस चाप कादंब झिल्लिका ॥ कंक काक सारंग मल्लिका ॥ क्रांच
करेट्ट कुक्कुट चटक ॥ द्रोणकाक चातक कोकाव्हय ॥ बक शुक कोलिल पिक
पारावत ॥ लावक गृध्र श्येन मधुव्रत ॥ मयूरतित्तिर चाकेर सारस ॥ धार्त-
राष्ट्र भारद्वाज खंजन ॥ यापरि पक्षी भक्षातें शोधाया उडोनि जाती ॥ राजेंद्रा
उद्यानाची ॥ अद्भुत हे शोभा दिसती ॥ ४ ॥

महाराज प्रभातकाळचा आणखी चमत्कार पहा.

वसंततिलका.

प्रालेय-मिश्र मकरंद-कराल-कोशां ॥

पुष्पांसमेत पडल्या रजनीविकाशां ॥

अर्काशुभिन्नमुकुलोदरगंधवातें ॥

जाताति भृंगतति सूचित पंकजातें ॥ ७ ॥

दुर्यो० — आणखी एक या प्रातःकालीं फार रमणीय मौज दिसतें. पहा,

शाईलविकीडित.

प्रोन्मालहलसंधिमाजि शिरत्या जागे रवाच्या करीं ॥

झाले हालत्रुना बळें उठविले राजे जपे त्या परी ॥

सखा भृंग परागरंजिततनू झाले कसे हे अहा ॥

आतां जृंभितपद्मगर्भशयना सोडोनि जाती पहा ॥ -८ ॥

कंचु० — महाराज, ही पहा भानुमती देवी एथें आहे सुवदना आणि तरलिका
त्या दोघी तिच्या सेवेत तत्पर आहेत. आतां आपण जवळ जावें.

दुर्यो०— (तिला पाहून) विनयंधरा, तू जा आणि माझा युद्धाचा रथ सिद्ध करून आण, इतक्यांत मीही प्रियेला भेटून मृगोमृग हाच आलों म्हण.

कंचु०—आज्ञा महाराज, (असं म्हणून निघून जातो) (तिकडे त्या तिघींचं संभाषण चालतं.)

सुवदना—हे प्रियसखे, आठवलें त्वां पुढलें काय तें ?

भानु०—सखे, आठवलें, सांगत्यें ऐक. आज मी प्रमदवनांत वसल्यें आहे, तों माझ्या अग्रभागीं एक नकुळ आला, आणि त्यानें शंभर सर्प मारिले.

दोघी—(मनांत) इडापिडा टळो. (बाहेर) बरें हें तर ऐकिलें पण पुढें काय झालें तें सांग.

भानु०—अगे सखे, संतापानें माझें हृदय व्याप्त झाल्यामुळें मी पुनः विसरल्यें.

दुर्योधन—अहो प्रिया भानुमती ही सुवदना आणि तरलिका यांजबरोबर कांहीं गुह्य गोष्टी बोलत आहे, तर आपण एव्हां पुढें जाऊं नये. एथेंच जाळी आड उभें राहून ह्या काय मोकळे मनानें बोलतात हें ऐकून. (असं म्हणून जाळीच्या आड उभा राहतो.)

सुवदना—प्रियसखी, नको गे असा संताप करू, पुढें सांग काय तें.

दुर्योधन—हें काय ! हिला संताप होण्यास काय बरें कारण असावें ? हां खरी गोष्ट. आज सकाळीं मला विचारवाल्यावांचून जेव्हां ही बाहेर निघून गेली, तेव्हांच माझ्या मनांत आलें कीं, कांहीं तरी इचा क्रोध मजवर झाला आहे. (आपले ठिकणीं) अगे सखे भानुमती, हा दुर्योधन तुझ्या क्रोपास पात्र नव्हे बरें. पहा.

साक्या.

कां गे कोपातें करिशी ॥ चित्तीं तापातें धरिशी ॥ ध्रुव० ॥

माझ्या अज्ञेवांचुनि पाउल टाकित नाहीस अशी ॥

मजला पुसल्यावांचुनी बाहिर निघुनि गेलीस कशी ॥ १ ॥

कां गे मजवरि मनःप्रिये त्वां ऐसा केला रोष ॥
 तुझिया कोपा विषय नव्हे हा लावुं नको मज दोष ॥ २ ॥
 काय चुकी मजपासुनि घडली म्हणुनि मला सोडोनी ॥
 निघुनि गेलिस न कळत पुसतों हात तुला जोडोनी ॥ ३ ॥
 जें दृढ बंधन तव कंठीं म्यां निज भुजपाशें केलें ॥
 होतां निद्रावश प्रमादें काय शिथिल तें झालें ॥ ४ ॥
 किंवा निद्राभरांत सखये कुशीस वळतां चुकलों ॥
 वदन तुजकडे न करुनि पाठीमोरां होउनि निजलों ॥ ५ ॥
 अन्यस्त्रीशीं भाषण करितां स्वर्गीं दिसलों तुजला ॥
 यास्तव शंका धरुनि चित्तीं दोष लाविशी मजला ॥ ६ ॥
 तव अपमान सखे मजपासुनि झाला असेल शयनीं ॥
 परि म्यां समजुनि नाहीं केला पाहसि हें तूं नयनीं ॥ ७ ॥
 तुजला सोडुनि शयनिं कधींही आधीं नाहीं उठलों ॥
 तुझिया संगें विषयसुखातें कधींही नाहीं विटलों ॥ ८ ॥
 काय नसें मी तुज वश किंवा न करीं त्वदुचित कांहीं ॥
 मीना वनसें तूं मज जीवन दुसरें जाणत नाहीं ॥ ९ ॥
 तूं देवी मी भक्त तुझा अपराधा ठेवीं न मनीं ॥
 आहे आज्ञांकित दास तुझा तत्पर तुझिया भजनीं ॥ १० ॥
 कां गे कोपातें करिशी ॥ चित्तीं तापातें धरिशी ॥ ध्रुव० ॥

(मनांत किंचित् विचार करून) अथवा असैं असेल.

आर्या.

प्रेमा फारचि मजवरि यास्तव ही प्रेमबद्ध चित्तानें ॥
 अपराध बलें कल्पुनि हसलीच असेल त्या निमित्तानें ॥ ११ ॥

वरें पुढें काय बोलतें तें ऐकूं तर खरें.

भानु०—अगे त्या नकुलाचें सुंदर रूप पाहून मी फार उत्सुक झाल्यें.

दुर्यो०—काय म्हणतें ही ? नकुलाचें सुंदर रूप पाहून मी फार उत्सुक झाल्यें ?
 आँ, तर काय ही त्या माझीसुतावर अनुरक्त होऊन माझी अशी प्रतारणा

करिते काय ? (कांहीं कल्पना मनांत आणून, 'प्रेमा फारचि मजवरी' ही आर्या पुनः म्हणतो) हा मूढा दुर्योधना, अरे ही जारिणी तुझी आंतून अशी प्रतारणा करित असतां तूं आपणास व्यर्थ मोठें मानून घेतोस, तर आतां कां बोलत नाहीस. हॉ आतां समजलों. यासाठीच मोठ्या सकाळीं एकांत स्थळीं जाऊन वसणें आणि सखीजनाशीं गुजगोष्टी सांगणें आवडलें तें ! दुर्योधना, तूं तर काममोहित होऊन जारिणीचें हृदय न जाणतां विश्वासानें स्वस्थ राहिलास. हा रांडे दुष्टे, निर्लजे.

इंद्रवज्रा,

भीरुत्व माझ्या पुढतींच तैसें ॥ मागें तुझें साहस कर्म ऐसें ॥
प्रेमा तुझा मद्दिपयीं कसा गे ॥ चित्तीं असा दुष्पथ काय वागे ॥१२॥

आर्या.

चित्तीं म्हणतो तुज मी साध्वी कीं सत्कुलीं तुझें जन्म ॥
दाउनि विश्वास मला पापिष्टे करीशि हें असें कर्म ॥ १३ ॥

सुचदना—मग पुढें काय झालें.

भानु०—मग मी मोठ्या त्वरेनें या ठिकाणीं लतागृहांत शिरल्यें, इतक्यांत माझ्या मागून तोही आंत आला.

दुर्यो०—कायहो या पापिष्टेचें जारिणीसारखें पापकर्म हें ! अगे निर्लजे,

वसंततिलका.

जेथें मदीयरतिनिर्भर हार्दयोग ॥
आलीस तूं कथित मत्सुरतोपभोग ॥
तेथेंच दुश्चरित आत्मसखीजनाला ॥
नाहींच लाज तुज आज कथावयाला ॥ १४ ॥

दोघी—मग पुढें काय झालें ?

भानु०—त्या नकुलानें गर्विष्ठपणानें आपला हात पुढें करून माझ्या व स्तनावरचा पदर ओढिला.

दुर्यो०—(मनांत) काय ? त्यानें गर्विष्ठपणानें आपला हात पुढें करून माझे स्तनावरुचा पदर ओढिला, असें ह्मणते काय ? झालें तर आतां या पुढची गोष्ट काय ऐकावयाची आहे असो, आतां जाऊन परस्त्रीच्या आंगास हात लावणारा जो दुष्ट माद्रीसुत नकुळ त्याचे प्राण घेतो. (असें ह्मणून चालता होतो. पुनः मनांत ह्मणतो) कशाला पहिल्यानें हिचेच तुकडे पाडावे. (असें मनांत आणून माधारा फिरतो.)

दोघी—बाईसाहेब, मग पुढें काय झालें ?

भानु०—इतक्यांत मी महाराजांच्या प्रभातकाळच्या मंगलवाद्यांचा आणि वारांगनांच्या गायनाचा शब्द ऐकून जागी झाल्यें.

दुर्यो०—काय जागी झाल्यें ह्मणते ? यावरून इनें स्वप्नांतली गोष्ट सांगितली असें सिद्ध होतें. (विचार करून) असो, यावर तिची सखी काय बोलते त्यावरून स्पष्ट होईल.

दोघी—(विषाद पावून एकमेकींकडे पाहतात.)

सुवदना—यांत जें काय अनिष्टसूचक असेल त्याचा भागीरथीप्रमुख पवित्र नद्यांच्या जलस्पर्शानें परिहार होवो आणि ब्राह्मणांच्या आशीर्वादानें व अग्नीच्या हवनानें अरिष्ट नाशाप्रत पावो.

दुर्यो०—आतां विपरीत कल्पना करणें नको. ही सारी स्वप्नांतली गोष्ट आहे. असें असतां म्यां मूर्खानें भलतेंच मनांत आणिलें. वरें झालें कीं, अशी गोष्ट घडली नाहीं.

शार्दूलविक्रीडित

अर्धी ऐकुनि गोष्ट मी न सहसा क्रोधं निघालों बरा ॥

गोष्टीच्या कथनामधेंहि कठिणा नाहीं दिलें उत्तरा ॥

द्याया प्रत्यय या विमूढहृदया दैवें कथा संपली ॥

मिथ्या दूषित जी तिनें विरहिता पृथ्वी नसे जाहली ॥ १५ ॥

मानु० — अगे सखे, या स्वप्नांत शुभ काय आणि अशुभ काय तें मला सांग बरें.

दोघी — (एकमेकींकडे तोंडें करून आपणांत बोलतात) यांत कांहींच शुभ दिसत नाहीं. खोटें बोलवें तर अपराधी व्हावें. ही विश्वासानें विचारते त्यापक्षीं खरें असेल तेंच सांगावें हें बरें,

सुवदना — सखे भानुमती, खरें पुसशील तर, यांत कांहींच शुभ दिसत नाहीं. सारें अशुभच दिसतें. तर देवतांच्या आराधनानें आणि दूर्वादि मंगल-पदार्थांच्या ग्रहणानें अशुभाचा परिहार होईल. स्वप्नांत नकुलादि क्रूर पशूंचें दर्शन, सर्पशतवध हीं चांगलीं नव्हत असें मोठमोठे म्हणतात, म्हणून मी म्हणत्यें.

दुर्यो० — सुवदना खरें बोलली. नकुलानें शत सर्प मारिले, आणि स्तनावरचा पदर ओढला; हें सर्व अनिष्टासूचक आहे खरें, असें मलाही वाटतें. पाहिलें असतां असें आहे कीं,

आर्या.

स्वप्नाचे अर्थ कधीं सत्य कधीं ते असत्यही होती ॥

परि काय वदूं हीं शत संख्या मज मानुजाकडे येती ॥ १६ ॥

(इतक्यांत डावा डोळा लवलासं दाखवितो) अरे मला दुर्योधनाला हीं असलीं दुश्चिन्हें भिववितात काय ? (गर्वयुक्त होऊन) तथापि हीं दुश्चिन्हें भिव्याला भिवविणारीं, यांची गणना दुर्योधन करितो काय ? याविषयीं अंगिरा-ऋषीचें वचन आहे.

अनुष्टुप्.

ग्रहमंत्ररितें स्वप्नं दुश्चिन्हें ही उपश्रुती ॥

कदाचिन् सत्यही होती बुध त्यांस न मोजिती ॥ १७ ॥

यासाठीं स्त्रीस्वभावांकरून भानुमतीच्या हृदयांत जी भीति उत्पन्न झाली आहे ती दूर केली पाहिजे.

भानु०—अगे सुवदने, हा भगवान् सहस्रकर सूर्य उदयाचलावर किती आला पहा. संध्याराग जाऊन याचें मंडळ पहा कसें स्वच्छ आणि दैदिप्यमान दिसतें !

तरलिका—खरेंच बाईसाहेब, कुड्दपुरुषाच्या कर्णाप्रमाणें आरक्त याचें किरणजाल झालें आहे; आणि तें किरणजाल लतांच्या पल्लवसंधींतून ज्या ज्या भूमिभागावर पडलें आहे तो तो भूमिभाग कुंकुमानें सारविल्याप्रमाणें तांबडा दिसत आहे. असा हा सहस्ररश्मि सूर्य शत्रूसारखा नेत्रांनीं पाहण्यास अशक्य असा झाला आहे. तर रक्तचंदनरक्तपुष्पयुक्त अर्घ्यप्रदानेंकरून याची पूजा करण्यास हा समय योग्य आहे.

भानु०—अगे तरलिके, माझें पूजापात्र घेऊन ये. भगवान् सहस्ररश्मि सूर्य याची मी पूजा करित्यें.

तरलिका—आज्ञा बाईसाहेब. (असें म्हणून बाहेर जाऊन पूजापात्र घेऊन आंत येते) हें आणिलें पूजापात्र. आतां भगवान् सहस्ररश्मि याची पूजा करावी.

दुर्यो०—प्राणसखीच्या जवळ जाण्यास हा समय चांगला आहे. (हळूच जवळ जातो.)

सुवदना—(राजाला पाहून) अरे, महाराजांची स्वारी आली ! हाय हाय ! माझ्या प्रियसखीच्या पूजानियमाचा भंग झाला.

भानु०—(राजा आला हें न जाणतां सूर्याभिमुख होऊन हात जोडून प्रार्थिते) हे आकाशमहासरींच्या सहस्रपत्रका, हे पूर्वदिग्बधूच्या मुखमंडनकुंकुमतिलका, हे सकलभुवनैकरत्नदीपका, हे भक्तदुरिततमोनाशका, बालार्का, हा मी तुला प्रणाम करित्यें. माझ्या स्वप्नानें जें काय अनिष्ट किंवा अशुभ दर्शविलें असेल तें या तुझ्या प्रणामेंकरून वधूंसहवर्तमान माझ्या प्राणनाथास कुशलप्रद होवो. (अर्घ्य देऊन म्हणते) अगे तरलिके, आणखी फुलें दे इतर देवतांची पूजा करावयास. (फुलें घ्यावयास

हात लांब करिते) (राजा खुणनें त्या दोघींस दूर सारून आपण फुलें घेऊन जवळ जातो, आणि तो तिच्या हातांत, द्यावयास लागतो. इतक्यांत हातास धक्का लागलासें करून फुलें खाली पाडितो.)

भानु०—(रोषानें) काय दांडगेपणा हा परिजनाचा ! (वळून राजास पाहातांच भयानें लज्जित होते.)

दुर्यो०—हे देवी, अशा सेवेविषयीं हा परिजन केवळ अनभ्यस्त आहे तर यास नीट शिकविण्या विषयीं तूं समर्थ आहेस.

वसंततिलका.

प्राणप्रिये करि सहास कटाक्षवृष्टी ॥
या सेवकावरि नको करूं वक्र दृष्टी ॥
बोले मधीं मधुर मंजु उदार वाणी ॥
सेवेसि तत्पर तुझ्या असती स्वपाणी ॥ १८ ॥

भानु०—मीं कांहीं नियम धरण्याचें मनांत आणीलें आहे, त्याविषयीं महाराजांची अनुज्ञा असावी.

दुर्यो०—मला समजलें. मी तुझा स्वप्नवृत्तांत सर्व ऐकिला. तूं उगेच आपल्या सुकुमार देहास दुःख देऊं नको.

भानु०—महाराज, स्वप्न पाहून मला मोठी शंका उत्पन्न झाली आहे. त्याच्या शांत्यर्थे मी कांहीं नियम धरणार आहे. तर याविषयीं आपण अनुमोदन दिलें पाहिजे.

दुर्यो०—(गवानें) अगे, कशाला ही शंका मनांत धरितेस ! पहा.

शार्दूलवि०

ज्या सेना धरणीस कांपविति जे द्रोणादि सेनापती ॥
तूतें खेद जरी फलश्रुति मला त्यांची असे कोणती ॥
माझ्या भ्रातृशतांचिया भुजतरुछायेंत कीं राहसी ॥
तूं दुर्योधनकेसरींद्रगृहिणी शंका तुला कायसी ॥ १९ ॥

भानु०— महाराज, अपिण जवळ असतां मला शंका धरण्याचें प्रयोजन नाहीं, जशी महाराजांची मर्जा असेल तसें.

दुर्यो०— सखे, माझी मर्जा एवढीच आहे कीं, या समयीं तुज्ज वरोवर व्यर्थ विहार करावा.

मदिरा (सवाई)

प्रेमदशंत निमीलितलोचन तेज हरी फुलत्या कमळाचें ॥
लाज बहूतचि यास्तव भापण अस्फुट हास्यहि मंद जयाचें ॥
देउनि चुंबन शांत करीं मन या समयीं तुझिया वदनाचें ॥
हा करिं पूर्ण मनोरथ सुंदरि इच्छित हेंचि मदीय मनाचें ॥ २० ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा शब्द होतो)

(सर्व कान देऊन ऐकतात)

भानु०— (भय पावून राजास आलिंगिते) महाराज, मला सांभाळा.

दुर्यो०— (चहूंकडे पाहून) सखे, भिऊं नको. हा वारा सुटला आहे.

ओंःया.

वायुवेगें कडाडती ॥ ढाळ्या उडोनि गगनीं जाती ॥
धुळीचे कल्लोळ ऊठती ॥ व्यास होती दशदिशः ॥ १ ॥
गरगर फिरतां अतिसत्वर ॥ वरती चढती पांसुनिकर ॥
अंतरिक्षीं ध्वजाकार ॥ स्तंभ दिसती धुळीचे ॥ २ ॥
भूमिपृष्ठावरोनि खडे ॥ उडोनि जाती चोहींकडे ॥
स्कंधघर्षणीं अग्नि पडे ॥ धूमपुंज उठताती ॥ ३ ॥
प्रसादांचिया शिखरीं ॥ शिरतां गवाक्षाभीतरी ॥
नवीन मेघांचिया परी ॥ गंभीर ध्वनी उद्भवती ॥ ४ ॥
ही प्रचंड वाताची उकळी ॥ शांत होईल अल्पकाळीं ॥
मी असतां तुझ्या जवळी ॥ कां व्यर्थ भीशी भयशीले ॥ ५ ॥

सुवदना— महाराज, खरेंच या वाऱ्यानें पहा कसा अनर्थापात केला आहे तो.

धुळीनें सर्वांचे डोळे भरून गेले, झाडांमाडांचा चुराडा झाला, याच्या

भयंकर शब्दानें खासबागेंतील घोडे उधळून वाहेरं पडले, रस्ते बंद झाले. आतां काय होतें असा लोकांस धाक पडला आहे, तर हा उच्छेदकारी भयंकर वारा सुटला आहे, तोंवर आपण या खजिन्याच्या बंगल्यांत प्रवेश करावा असें मला वाटतें.

दुर्यो०—(आनंद पावून) वाहवा ! काय हो, या वाऱ्यानें मज सुयोधनावर केवढा उपकार केला हा ! ज्याच्या प्रसादेंकरून देवीनें आपाप नियम सोडून माझा मनोरथ पूर्ण केला. कसा तो पहा.

शार्दूलविक्रीडित.

मोडीना भ्रुकुटी न बाष्पसलिलें नेत्रांस कीं झाकिलें ॥
 नाहीं त्रासुनि आनना फिरविलें नाहीं मला वारिलें ॥
 होई भंग पयोधरा अशि मिठी घालीतसे ही मला ॥
 जो मोडी नियमास तो मज खरा वारा सखा वाटला ॥ २२ ॥

मी पूर्ण मनोरथ झालों. आतां पाहिजे तसा विहार करण्यास कांहीं अडचण नाही. तर आतां या खजिन्याच्या बंगल्यांत प्रवेश करावा खरा.

(सर्वजण वाऱ्यानें पीडित होऊन चालतात)

(दुर्योधन भानुमतीस ह्मणतो)

द्रुतविलंबित.

हळु हळू सखि पाउल टाकणें ॥ त्यजुनि भीति नुवां नच कांपणें ॥
 पडसि यास्तव तूं निजबाहुनीं ॥ दृढ धरी मजला कवंडालुनी ॥ २३ ॥

(प्रवेश करून) ही जागा चोहीकरून कांडलेली आहे ह्मणून एथें वाऱ्याची पीडा कमी वाटते. हे प्राणसखे, आतां डोळ्यांवरची धूळ पुसून खुशाल डोळे उघड. कांहीं भिऊं नको.

भानु०—या मेल्या उत्पातवायूची पीडा एकदाची टळली, वरें झालें.

सुवदना—महाराज, बंगल्याचा जिना चढून वर जाण्याविषयीं आमच्या प्रिय-

सखीच्या मांड्यांत सामर्थ्य राहिलें नाहीं. मग महाराज, अडून एथेंच कां आसनावर विराजमान होत नाहींत ?

दुर्यो०—(भानुमतीकडे पाहून) काय रे प्राणसखे, तुला या वाऱ्यानें फारच उपद्रव दिला, नाहीं वरें ?

दिंडी.

नेत्र तूझे वीशाळ या गुणानें ॥ धूलि बाधा देतसे अधिक मानें ॥
ऊर आक्रमिला पीन कुचभरानें ॥ श्वास देतो तुज फार दुःखदानें ॥१॥
मंद मंदहि चालशी गजगतीनें ॥ तुझ्या मांड्या कांपती पीन जघनें ॥
साह्य केलें तूझिया अवयवानें ॥ म्हणुनि पीडा दीधली तुला पवनें ॥२॥

(सर्व खालीं बसतात)

दुर्यो०—प्राणसखे, खालीं आसन नाहीं कांहीं नाहीं. अशा कठिण शिलातलावर कां बसतेस ? माझ्या मांडीवर बस ये.

वसंततिलका.

लोलांशुकास अनिलें अपनीतवास ॥
त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबांधवास ॥
स्थापावया चिर तुझ्या जघनस्थलास ॥
माझे मृदूरुयुग योग्य जसें तशास ॥ २५ ॥

(इतक्यांत कवाड उघडून घाबऱ्यां घाबऱ्यां कंचुकी आंत येतो)

कंचुकी—महाराज, मोडलें तुमचें मोडलें.

(सर्व सभय होऊन पाहतात)

दुर्यो०—अरे काय ह्मणतोस काय ?

कंचु०—महाराज, मोडलें तुमचें भीमं.

दुर्यो०—आँ काय रे बडबडतोस ?

भानु०—काय रे बाबा, ही अनर्थाची विपरीत गोष्ट बोललास ?

दुर्यो०—अरे पुरतें बोल काय तें. असें अर्थें अर्थें काय बोलतोस.

कंचु०—(सभय होऊन) थांबा महाराज सर्व सांगतो ऐका.

अनुष्टुप्.

मोडिलें तुमचें भीमें मारुतें रथकेतन ॥

पडलें भूतळीं घंटाशब्दें करित रोदन ॥ २६ ॥

दुर्यो०—अरे प्रचंड वारा सुटला होता त्याच्या वेगानें सर्व भुवन कंपित झालें. तेव्हां रथाचा ध्वज मोडला असेल. यांत आश्चर्य काय ? आणि उगेंच, मोडलें तुमचें, मोडलें तुमचें ह्मणून ओरडत सुटलास यास काय ह्मणावें ?

कंचु०—नाहीं महाराज, कांहीं नाहीं. परंतु या दुश्चिन्हाची शांति करण्या-विषयीं महाराजांस विनंती केल्यावांचून या सेवकाला राहवेना ह्मणून हा ओरडला. याची क्षमा असावी महाराज.

भानु०—कांहीं असो, पण ब्राह्मणांच्या वेदघोषानें आणि अग्नीच्या हवनानें या अरिष्टाची शांति महाराजांनीं करावी हें वरें.

दुर्यो०—(अवज्ञा करून) आं: यांत कशाचें अरिष्ट आणि कशाची शांति. वरें तुझी इच्छा असली तर कां होईना. अरे विनयंधरा, सुमित्रपुरो-हिताला सांग जा याची शांति करावयास.

कंचु०—आज्ञा महाराज. (असें ह्मणून निघून जातो) (इतक्यांत द्वारपालिका प्रवेश करून राजाजवळ जाऊन मोठ्या उद्देगानें ह्मणते.)

द्वारपालिका—जयजयकार अगो. महाराज, आपल्या मेढहण्याची माता आणि आपली वहीण दुःशीला उभयतां द्वारापाशीं आल्या आहेत. महाराजांची भेट घ्यावयास इच्छितात.

दुर्यो०—(आपल्या मनांत) काय जयद्रथाची माता आणि आमची ताई दुःशीला या आल्या ! या या समयीं कां आल्या वरें ? कदाचित् अभि-

मन्युवधानें क्रुद्ध झालेल्या पांडुपुत्रांनीं कांहीं भलतेंच तर केलें नसेलना !
(उघडपणें) ज्यु जा दोर्घींस लौकर आंत घेऊन ये.

द्वारपा०—आज्ञा महाराज, (असें ह्मणून बाहेर जाते आणि दोर्घींस घेऊन आंत येते) (जयद्रथमाता आणि दुःशीला घाबऱ्यां घाबऱ्यां जवळ जातात आणि डोळ्यांत आसवें आणून दुर्योधनाच्या पायांवर पडतात.)

ज० माता—कुरुनाथ आमचें रक्षण करो.

दुःशीला—(रडूं लागते) दादा आतां काय करूं ?

दुर्यो०—(त्वरेनें उठून) बाई स्वस्थ असा. झालें तरी काय ? समरांगणीं वीर जयद्रथास कुशल आहेना ?

ज० माता—बाबा, कशाचें कुशल.

दुर्यो०—कां बरें, असें कां म्हणतां ?

ज० माता—(साशंक होऊन) राजा, पुत्रवधानें क्रुद्ध होऊन अर्जुनानें आज घोर प्रतिज्ञा केली आहे कीं, आज सूर्यास्त झाला नाहीं तों मी जयद्रथाचा वध करीन.—आतां पुढे कसें करावें ?

दुर्यो०—(किंचित् हांसून) हाँ, हेंच बाईच्या आणि ताईच्या अश्रुपातास कारण. पुत्रशोकानें संतप्त होऊन अर्जुनानें वडवड केली असेल, त्यामुळें यांची अशी अवस्था झाली असावी. काय बायकांचा वेडेपणा हा ! बाई, दुःख करूं नका. ताई, नकोगे डोळ्यांत पाणी आणूं. अगे वेडे, या दुर्योधनाचे बाहुपरिघ ज्याचें रक्षण करितात त्या महारथी जयद्रथास विपत्ति देण्याजोगा प्रभाव अर्जुनामध्ये कोठचा असणार बरें ? हें कसें तुमच्या मनांत येत नाहीं ? तुम्ही कां उगीच घाबरतां ?

ज० माता—बाबा, पुत्रवधाच्या रोपानें ज्यांचा कोपानळ प्रदीप्त झाला आहे असे ते पांडव वीर हातावर शिर घेऊन तयार झाले आहेत. ते काय न करतील ?

दुर्यो०—(उपहास करून) असेंच आहे. पांडवांचा रोप कितपत आहे तो सर्व जनांस विदित आहे. पहा,

शार्दूलविक्रीडित.

जेव्हां राजसभेंत वस्त्र कचही दुःशासनं वोढिले ॥
 पांचाळीप्रति पाहुनी सकळही गौगौं असें बोलिले ॥
 तेव्हां काय सभेंत गांडिवधनुर्धारी न होता जया ॥
 रोष क्षत्रियवंशजा सुतरुणा आली न लज्जा त्या ॥ २७ ॥

ज० माता—आणखी असें ऐकतों कीं, जयद्रथवधाची प्रतिज्ञा सिद्धीस न गेली,
 तर आत्मवध करीन. असेंही तो बोलून गेला आहे.

दुर्यो०—असें जर आहे तर आनंद मानावयाचा सोडून व्यर्थ खेद कां करितां ?
 आतां वंधूसहवर्तमान युधिष्ठिराची खचीत समाप्ति झाली असें माना.
 वाई तुम्हांला एकच सांगतों. तुमच्या पुत्राचें नांवही काढावयास अर्जु-
 नाच्या किंवा दुसऱ्या कोणाच्या आंगीं शक्ति नाहीं. कांकीं, आर्ह्यीं
 शंभर भाऊ त्याच्या संरक्षणाविषयीं तत्पर आहों. आणि कृपाचार्य,
 द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, कर्ण आदिकरून सर्व महारथी त्याच्या पाठीवर
 आहेत. तेणेंकरून त्याच्या आंगीं असें तेज व असा पराक्रम वृद्धिंगत
 झाला आहे कीं, त्याजकडे पाहील कोण ? वाई, अडून तुम्हांला तुमच्या
 पुत्राचा पराक्रम ठाऊक नाहीं.

वसंततिलका.

नाहीं कथा यमयुधिष्ठिर या तिवांची ॥
 जे राहिले परि वृकोदर सव्यसाची ॥
 त्यांतील एकहि न सिंधुपतीस पाहे ॥
 गांठावया समरिं कोण समर्थ आहे ॥ २८ ॥

भानु०—महाराज, असें जरी आहे तरी धनंजयाची प्रतिज्ञा जड दिसते. तेव्हां
 ही गोष्ट शंकास्पद खरी.

ज० माता—शावास मुली, त्वां समयोचित भाषण केलें.

दुर्यो०—अहाहा ! मला दुर्योधनाला शंकास्थान पांडव ? काय बोलतेस हें ? पहा

शिखरिणी.

जयांचीं शस्त्रास्रें लखलखति विद्युत्सम रणीं ॥
 तसे माझे भ्राते बळजलनिधी ज्यांवारि धणी ॥
 निजास्रें मेरूचे क्षण न लगतां फोडिति कडे ॥
 अशा माझ्या कोट्यावधि फिरति सेना चहुंकडे ॥ २५ ॥

अगे पांडवांच्या आंगीं सामर्थ्य आहे किती हें तुला ठाऊक नाहीं काय ?
 आणि तूही अशी शंका धरितेस ? तुला कळलें ? पांडवांच्या सर्व प्रतिज्ञा पोकळ.
 यांत कांहीं अर्थ नाहीं. पहा,

औंवी.

जी दुःशासनहृदयाच्या रुधिरपानीं ॥ जी दुर्योधनाच्या ऊरुमर्दनीं ॥
 प्रतिज्ञा केली पांडववीरांनीं ॥ ती जयद्रथवधीं जाणावी ॥ ३० ॥

वाई तुम्ही स्वस्थ जा, तार्ई; जा तूं कांहीं काळजी वाहूं नको.—कोण आहेरे
 तिकडे, माझा विजयरथ आणावयास सांग. मी समरांगणीं जाऊन मिथ्या प्रति-
 ज्हेनें दुसऱ्यांस भय घालणारा जो मूर्ख पृथेचा पोर त्याला शस्त्रपूत मरण न येतां
 तो अग्नींत जळून मरेल असें करितों.

कंचुकी—(प्रवेश करून) महाराज, रथ सिद्ध आहे.

विबुधप्रिया.

बांधिल्या नवघंटिका शुचिचामरें बहु लोंबती ॥
 आयुधें बहु ठेविलीं ध्वज उच्च ज्यासहि शोभती ॥
 जोडिले हय ज्यास उत्तम भयशत्रुमनोरथ ॥
 आणिला नृपते पहा करूनीहि सज्ज तुझा रथ ॥ ३१ ॥

दुर्यो०—सखे, आतां तूं अंतःपुरांत जा. मी समरांगणीं जाऊन मिथ्या प्रति-
 ज्हेनें दुसऱ्यांस भय घालणारा जो पृथापुत्र त्याला अशस्त्रपूत मरणाचा
 उपदेश करितों.

(सर्व निघून जातात)

द्वितीय अंक समाप्त.

अंक तिसरा.

स्थळ.

रणभूमि.

पात्र

राक्षसी वसागंधा	मांसाहारी वनचरी.
राक्षस रुधिरप्रिय	तिचा नवरा.
अश्वत्थामा	द्रोणाचार्याचा पुत्र.
अश्वसेन	द्रोणाचार्याचा सारथी.
कृपाचार्य	अश्वत्थाम्याचा मामा.
दुर्योधन	मुख्य राजा.
कर्ण	दुर्योधनाचा मित्र.

अंक तिसरा.

(तदनंतर विक्राळ व वीभत्स वेष धरणारी राक्षसी येते.)

राक्षसी—(वेडेंवांकडें तोंड करून मोठ्यानें हंसून हर्षानें बोलते.) मेलेल्या माणसांचें मांस खाण्याकरितां म्यां वसांनीं हजार घागरी भरून ठेविल्या आहेत. वरीच चंगळ झाली. आतां रात्रंदिवस माणसांचे रगत पीत जाईन आणि मांस खात जाईन. ईश्वर करो आणि ही लढाई शंभर वर्षेपर्यंत अशीच चालो. (नाचत नाचत मोठ्या हर्षानें म्हणते) अहा ? जयद्रथवधाच्या दिवशीं अर्जुनानें सैन्याचा जसा सप्पा उडविला तसाच जर तो रोज रोज करील तर माझ्या घरांतील कोठारें मांसरक्तांनीं तोंडोतोंड भरून आमची खूप बेगमी होईल. वरें, पण आतां माझा आवडता नवरा रुधिरप्रिय कोठें असेल कोण जाण. तर या समरांगणांत त्याला शोधिलें पाहिजे. (इकडे तिकडे फिरते) असो, मोठ्यानें आरोळा मारावी म्हणजे जवळपास असला तर येईल. (मोठ्यानें आरोळा मारते) अरे रुधिरप्रिया ! अरे रुधिरप्रिया ! इकडे ये इकडे ये. (इतक्यांत तिच्या सारखा विक्राळवेषधारी राक्षस येतो.)

राक्षस—(थकल्यासारखें करून) या वंळस जर नुकत्या मारलेल्या माणसांचें ऊन ऊन रगत आणि मांस मिळतें, तर माझा थकवा क्षणांत नाहींसा झाला असता.

राक्षसी—(पुनः हांक मारते) अरे रुधिरप्रिया, इकडे ये.

राक्षस—(हांक ऐकून) अरे मला कोण हांक मारितें ? (पाहून) काय ही माझी लाडकी वागको नसागंधा हांक मारते ! (जवळ जाऊन) अगे

- माझे लाडके वसागंधे, कां मला हांक मारित होतीस ?

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिया, हें म्यां तुझ्या करितां ताजें मांस आणि ताजें रगत आणिलें आहे. नुकताच कोणी मोठा लठ्ठ राजर्षि पडला होता

त्याच्या शरीरापासून हें काढून घेतलें आहे. यांत चरबी पुष्कळ आहे. हें खाऊन तर पहा कसें लागते तें ?

राक्षस—(आनंद पावून) शावास वसागंधे शावास, फार चांगलें केले त्वां. मला वळकट तहान लागली आहे. या वेळेस त्वां ताजें रगत मला आणून दिलें, काय मौज झाली !

राक्षसी—रुधिरप्रिया-अरे ज्या समरांगणांत हजारों माणसें, हत्ती, घोडे वर-चंवर मरून पडत आहेत, त्यांच्या मांसाचा चिखल आणि रक्ताच्या नद्या होत आहेत, अशा समरांगणांत तूं फिरत असतां तहानेनं फार पीडित झालों ह्मणतोस, हें मोठें आश्चर्य वाटते !

राक्षस—(क्रोधयुक्त होऊन) अगे वसागंधे, काय मला एवढेंच काम आहे ? पुत्रघटोत्कचाच्या शोकेंकरून आपल्या स्वामिणी हिडिंबादेवीचें हृदय संतप्त झालें आहे, म्हणून तिच्या समाचारास मी गेलों होतो.

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिया, अद्यापि आपल्या स्वामिणी हिडिंबादेवीचा पुत्रशोक शांत झाला नाही काय ?

राक्षस—अगे, शोक शांत कोटून होणार. कां तर, अभिमन्युच्या वधामुळें समदुःखी ज्या सुभद्रा आणि द्रौपदी या तिचें सांत्वन करित वसल्या आहेत. तेव्हां शोकाची शांति तर दूरच, पण वृद्धि मात्र होत आहे.

राक्षसी—रुधिरप्रिया, तूं फार दमला आहेस. यास्तव हत्तीच्या डोक्यांतील ताजें रुचकर मांस आणिलें आहे, हें थोडें खा आणि थोडेंसें रक्त पी.

राक्षस—(तसें म्हणून समाधान पावतो) वसागंधे, आतां खरेंच सांग चरें, त्वां वसा, रुधिर, आणि मांस किती सांडवून ठेविलें आहे ?

राक्षसी—अरे रुधिरप्रिया, पहिला सांठा तर तुला ठाडकच आहे. आतां नवा सांठा सांगत्यें ऐक. भगदत्ताचें रुधिर एक घागर, जयद्रथाची वृसा दोन घागरी, शिवाय विराट, भूरिश्रवा, सोमदत्त, बाल्हीक इत्यादि मोठमोठे

राजे आणि इतर पुरुष यांच्या रुधिरवसामांसांच्या हजार घागरी भरून दादरे बांधून घरांत ठेवल्या आहेत.

राक्षस—(आनंदानें तिला अलिंगन देऊन) शाबास माझे सुघरणी शाबास. या तुझ्या सुघरणपणानें आणि स्वामिणी हिडिंबादेवीच्या कामगिरीनें माझे दारिद्र्य पळालें.

राक्षसी—रुधिरप्रिया, स्वामिणी हिडिंबादेवीनें कोणती कामगिरी तुला सांगितली ?

राक्षस—आज स्वामिणी हिडिंबादेवीनें मला बहुमानानें बोलावून आज्ञा केली कीं, हे रुधिरप्रिया, आजपासून तूं समरामध्यें राजपुत्र भीमसेन याच्या पाठीमागून हिंडत जा. आतां तसें जेव्हां मी करूं लागेन, तेव्हां मारलेल्या मनुष्यांच्या मांसाचा चिखल आणि रक्ताच्या नद्या पाहून माझी तहानभूक हरेल, आणि त्यामुळें मला एथेंच स्वर्गलोक प्राप्त झाला असें वाटेल. आतां तूंही स्वस्थ होऊन निःशंकपणें रुधिर, वसा, मांस यांच्या आणखी हजार घागरी भरून संग्रहीं ठेव.

राक्षसी—बरें, पण, रुधिरप्रिया, त्या भीमसेनाच्या पाठीमागून कशासाठीं हिंडलें पाहिजे.

राक्षस—अगे वसागंधे, महाराज भीमसेनानें दुःशासनाच्या हृदयाचें रक्तपिण्याविषयीं प्रतिज्ञा केली आहे. तें रक्त आह्मीं राक्षसांनींच भीमसेनाच्या देहीं प्रवेश करून प्यावें असा आमच्या स्वामिणीचा अमि-प्राय आहे.

राक्षसी—(हर्षित होऊन) शाबास स्वामिणी शाबास, माझ्या नवऱ्याला त्वां योग्य कामगिरी सांगितली.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा कलकलाट होतो. दोघें कान देऊन ऐकतात.)

राक्षसी—(ऐकून किंचित् घाबरून ह्मणते) अरे रुधिरप्रिया, कशाचा बरें हा गलबला ऐकूं येतो.

राक्षस—(पाहून) अगे वसागंधे, धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचार्यावर निकर मांडिला आहे. तो असा कीं, द्रोणाचार्याचे केश धरून त्यास समरांगणीं ओढून खड्गानें त्याचा गळा कापावा अशा बेतांत तो धृष्टद्युम्न आहे.

राक्षसी—(हर्ष पावून) रुधिरप्रिया, अरे रुधिरप्रिया, तर चला आपण जाऊं आणि त्या द्रोणाचें ताजें रक्त पिऊं.

राक्षस—(सभय होऊन) छी छी वसागंधे, असें मनांत आणूं नको, तें ब्राह्मणाचें रगत गळ्याला जाळीतच जाईल आंत, म्हणून त्याची इच्छा करूं नको हो.

(पुनः गलबला होतो)

राक्षसी—रुधिरप्रिया, फिरून हा गलबला कशाचा ऐकूं येतो ?

राक्षस— (तिकडे पाहून) अगे हा अश्वत्थामा, हातांत नागवी तरवार घेऊन इकडेसच येत आहे. “ वज्याचें तेल वांग्यावर ” तशी गत, हा धृष्टद्युम्नावरच्या क्रोधामुळे कदाचित् आमचेंच कांडात काढील कीं काय न कळे ! याकरितां चला आपण एथून जाऊं आणि स्वामिणी हिडिंबा-देवीनें जी आज्ञा केली आहे ती करूं. (असें बोलून दोघे निघून जातात)

(इतक्यांत हातांत नागवी तरवार घेऊन गलबला ऐकत अश्वत्थामा येतो, आणि बोलतो)

ओंवशा.

महाप्रळयींच्या मारुतें ॥ क्षोभविल्या घनांचीं गर्जितें ॥

त्यांच्या चंडप्रतिध्वनीतें ॥ जो वारंवार अनुकारी ॥ १ ॥

जो श्रवणीं पडतां भयंकर ॥ द्यावापृथ्वीचें अंतर ॥

भरोनि व्यापी गिरिकंदर ॥ ऐसा हा शब्द कोठील ॥ २ ॥

हा वाटे अश्रुतपूर्व ॥ घोर कोलाहलरव ॥

सेनासमुद्रापासाव ॥ आज किंनिमित्त उद्भवला ॥ ३ ॥

(अंमळ मनांत विचार करून)

हॉ खरें, अर्जुन, भीम किंवा सात्यकी या तिघांतून कोणी तरी एकानें आपल्या तात्पर्याच्या मदेंकरून अमर्यादपणें माझ्या पित्यास क्षोभविलें असेल,

म्हणून नात द्रोणाचार्य हा शिष्यप्रीतीचा त्याग करून आपल्या पराक्रमास योग्य असें कांहीं समरकर्म करीत असेल असें वाटतें.

शार्दूलवि०

जें दुर्योधनपक्षपातसदृश प्राणात्ययीं वाटलें ॥

जें शस्त्रग्रहणास योग्य अपुल्या वीर्यासही भासलें ॥

जें क्रोधास धनुर्धराधिपतिला जें योग्यसें पाहिलें ॥

मत्तातें रिपुघस्मरें सरभसें तें कर्म आरंभिलें ॥ २ ॥

(पाठीमागें पाहून म्हणतो) आतां रथाची वाट पाहून उपयोग नाही, शस्त्र हातांत आहेच. स्वतां पायांनींच समरभूमीस जावें. (असें म्हणून चालूं लागतो,—इतक्यांत डावा डोळा लवलासें करून ह्मणतो) अरे जो संग्राममहोत्सवाच्या आनंदानें परिपूर्ण, आणि तातद्रोणाचार्यांच्या पराक्रमाच्या दर्शनाविषयी उत्सुक, अशा मला अश्रुत्थाम्याला हीं दुश्चिन्हें भिववून समरगमनास विघ्न करितात काय ? असो, मी तर हा निघालोंच. (गर्वानें चालता होतो, आणि पुढें पाहून ह्मणतो) अहो हे काय झालें ! हीं चतुरंग सैन्यें कां पळत सुटलीं ! यानीं क्षात्रधर्माचा त्याग केला किंवा लजेचा उत्सर्ग केला, किंवा स्वामिकार्याची यांस विस्मृति पडली, म्हणून हीं रणभूमि सोडून आपल्या कुलाकडे, वयाकडे, व नांवाकडे, न पाहातां तडक पळत आहेत. त्यांचाच हा गलबला उठला आहे खरा. (न्याहाळून पाहून) हाय हाय धिक्कार असो. अहो हे महारथ कर्णादि वीर तेही समरापासून पराङ्मुख होतात. माझा तात द्रोणाचार्य सेनापति असतां सैन्याची अशी अवस्था व्हावी काय ? असो. आपण यांस हाक मारून मागें फिरवावें. (हाक करितो) अहो वीर हो, अहो कौरवसेनाममुद्राच्या मर्यादेचें पालन करणारे महामहीधर हो, पुरे पुरे आतां तुमचें समरपरित्यागरूप साह्य, फिरा, माझारे फिरा. काय तुझाला म्हणावें ? अहो कांहीं विचार करा.

द्रुतविलंबित.

समर सोडुनि मृत्यु चुके जरी ॥ रणपलायन युक्त दिसे तरी ॥

पारि अवश्य जना मरणें असे ॥ मळवितां स्वयंशास तुम्ही कसे ॥ ३ ॥

आणखी इंद्रवज्रा.

जो शत्रुसेनाजलधीस और्व ॥ धन्वी गुरू मानिती ज्यासि सर्व ॥
सेनापती तो असतां तुम्हांतें ॥ कां भीतसां सोडुनि विक्रमातें ॥ ४ ॥

आणखी.

कर्णा कृपा सोडुनि संभ्रमातें ॥ जावें तुम्हीं त्या समरांगणातें ॥
वेऊनि चापा रणधूर वाहे ॥ मत्तात आतां भय काय आहे ॥ ५ ॥

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

कोठ्यारे वावा अझून तुझा तात !

अश्वत्थामा—(ऐकून) काय म्हणतां ? कोठ्या अझून तुझा तात ? हारे
क्षुद्रानो, हा समरभिऱ्यांनो, काय तुझी बडवडतां असें ? हें बोलतांना
तुमची जिव्हा सहस्रधा विदीर्ण कशी न झाली ? अद्यापि तमें कांहीं
झालें नाहीं. पहा,

शिखरिणी.

विश्वं जाळूं प्रखर किरणीं अर्क नाहीं उदेलें ॥
नाहीं वारे दिशिदिशि तसे सस्रधा भिन्न झाले ॥
नाहीं केलें प्रलयजलदीं छन्न आकाश साचें ॥
रे पाप्यांनो अशुभचि कसें बोलतां मत्पित्याचें ॥ ६ ॥

(इतक्यांत घायाळ झालेला द्रोणाचार्याचा सारथी अश्वसेन घावऱ्यां
घावऱ्यां येतो)

सारथी—महाराज माझे रक्षण करा, माझे रक्षण करु. (असें म्हणून
पायां पडतो.)

अश्व०—(त्याजकडे पाहून) अहो हा माझ्या ताताचा सारथी अश्वसेन !—
आर्या अश्वसेना, त्रैलोक्याचें संरक्षण करण्यास समर्थ जो साक्षा तात
द्रोण त्याचा तूं सारथी असतां मजपासून रक्षण इच्छितोस हें काय ?

सार०—(गहिवर आणून) कोठचारे वावा, अझून तुझा तात.

अश्व०—(घावरून) काय तातच नाही ?

सार०—तर दुसरें कायरे वा ?

अश्व०—हा तात, हा तात, (असें म्हणून मूर्छित पडतो.)

सार०—महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.

अश्व०—(सावध होतो, त्याच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहतात) हा ताता, हा सुतवत्सला, हा लोकत्रयैकधनुर्धरा, हा परशुरामाख्रसर्वस्वपात्रा, तूं मला सोडून कसारे गेलास हाय हाय आतां मी कोणाकडे पाहूं ?

सार०—महाराज, असें काय करितां ? इतका अत्यंत शोक करूं नका. वीर पुरुषांस जी विपत्ति उचित तीच तुमच्या पित्यास प्राप्त झाली असतां तुम्ही शोक कां करितां ? आतां तुम्हीही तदनुरूप वीर्यकरून शोकसागर तरून सुखी व्हा.

अश्व०—(आसवें ढाळून) आर्या अश्रुसेना, सांग सांग वरें, एवढा भुजवीर्य-सागर जो माझा पिता तोही क्षणांत सुकून गेला, ही गोष्ट झाली तरी कशी ! खरेंच सांग वर, असें तर झालें नसेल ?

शार्दूलवि० चरणशः

भीमापासुनि काय तो गुरु गदा ही दक्षिणा पावला ॥

सार०—शिव शिव असें मनांत आणूं नका.

अश्व०—(दुसरा चरण म्हणतो.)

किंवा सौंडुनि जिष्णुनें यवपथा आचार्य आसादिला ॥

सार०—असें तरी कसें होईल.

अश्व०—(तिसरा चरण म्हणतो.)

किंवा श्रीहरिनें सुदर्शनमहाधारापथीं आणिला ॥

सार०—असेही झालें नाहीं.

अश्व०—(चवथा चरण म्हणतो.)

चौथ्यापासुनि मृत्युची स्वगुरुच्या नाहींच शंका मला ॥ ७ ॥

सार०—महाराज, कसे झालें तें सांगतो एका.

वसंततिलका.

रुद्रापरी कुपित जाहलिया गुरूशी ॥

भीमादि काय करितील बरोबरीशी ॥

शोकामुळें समरशस्त्रहि टाकिजेलें ॥

तें कर्म तुच्छ रिपुनें अति घोर केलें ॥ ८ ॥

अश्व०—सूता, शोकामुळें शस्त्र टाकिलें म्हणतोस काय? माझ्या तातास शोकाचें आणि शस्त्रपरित्यागाचें काय बरें कारण झालें ?

सार०—महाराज आपणच कारण झालां.

अश्व०—काय मीच कारण झालों ? कसारे ?

सार०—एकावेें महाराज, आपण कारण कसे झालां तें सांगतो (अश्रु ढाळून)

मंदाकांता.

अश्वत्थामा हत अशि पृथासूनुची स्पष्ट उक्ती ॥

झाली शेते गज अशि हळू बोलण्याची सुयुक्ती ॥

ती ऐकोनी दयिततनये त्याचिया प्रत्ययानें ॥

असें शस्त्रें समचि समरीं टाकिलीं त्वत्पित्यानें ॥ ९ ॥

अश्व०—हा तात, हा सुतवत्सल, हा शौर्यराशे, हा शिष्यप्रिय, हा युधिष्ठिर-पक्षपातिन्, माझ्यासाठीं व्यर्थ त्वां जीविताचा परित्याग केला. हायरे ताता. आतां मी तुला कोठें पाहूं ?

सार०—महाराज हें काय कसें करितां ? तुझांसारख्यांनीं असें अति दुःख करूं नये. तुम्ही असे दीन झाल्यावर आम्हीं काय करावे ? आह्मा-कडे पहा.

अश्व०—(शोक करितो.)

पद.

कैसें टाकूनियां मजला ॥ वाटलें जावेसें तुजला ॥ ध्रु० ॥ ऐकुनि माझा वध
खोटा ॥ झाला शोक तुला मोठा ॥ नेणुनि शत्रूच्या कपटा ॥ केला स्वहि-
ताचा तोटा ॥ कंसा बा तुला मोह पडला ॥ वाटलें जावेसें तुजला ॥ १ ॥
॥ कैसें० ॥ पुत्रप्रेमास्तव जाणा ॥ सहसा टाकुनि धनुबाणा ॥ सोडिलें आपु-
लिया प्राणा ॥ बा तूं वीरांचा राणा ॥ कांहीं धीर नसे धरिला ॥ वाटलें जावेसें
तुजला ॥ २ ॥ कैसें० ॥ जरि मज गेला सोडुनि तात ॥ तरी मी आहे कीं
जीवंत ॥ ऐशा क्रूर सुती संतत ॥ धरिला स्नेह व्यर्थ चित्तांत ॥ अरिनीं कसा
घात केला ॥ वाटलें जावेसें तुजला ॥ ३ ॥ कैसें० ॥ ऐसा अश्वत्थामा शूर ॥
झाला पितृ शोकानें चूर ॥ वाहति नेत्रांतुनि जलपूर ॥ होता जवळ सूत
चतूर ॥ त्यानें बहुत बोध केला ॥ सावध होउनियां ऊठला ॥ ४ ॥ कैसें० ॥

अश्व० — (पुनः मोह पावतो. सारथी त्यास सावध करितो, इतक्यांत खिन्न
होत्साता कृपाचार्य येतो)

कृपाचार्य — (आपणाशीं बोलतो)

वसंततिलका.

धिक् सानुजा कुरुपतीस युधिष्ठिरातें ॥
धिक् भूभृतां विफलशस्त्रधरां अम्हांतें ॥
केशग्रह प्रकट तें द्रुपदात्मजेचा ॥
ज्यांहीं असे निरखिलां अजि हा गुरुचा ॥ ११ ॥

तस्मात् अश्वत्थाम्यास कसें आम्हीं तोंड दाखवावें ? आणि काय त्याशीं बोलवें,
अथवा त्याचें हृदय वज्रासारखें कठोर आहे. आणि लोकांची स्थिति त्यास विदित
आहे, त्यापक्षीं त्याचे टायीं अत्यंत शोकाची शंका करावी नलगे. परंतु पित्याचा
असंभावनीय परिभव ऐकून या वेळेस तो काय करित असेल कोण जाणे ! किंवा

आर्या.

एकी कचग्रहाचा झाला परिणाम दारुण असा हा ॥
ह्या दुसऱ्याचा वाटे निश्चित बुडतील सर्व लोक अहा ॥ १२ ॥

(निरखून पाहून) अहो, वत्स अश्वत्थामा एथेंच आहे हा, वरें त्याच्या जवळ जाऊं. (जवळ जाऊन घाबरून ह्मणतो) वत्स! अश्वत्थाम्या सावध हो, सावध हो.

अश्व०—(सावध होतो आणि डोळ्यांत अश्रू आणून बोलतो.) हा ताता, हा सकलभुवनैकगुरो, आतां तुला कोठें पाहूं ? (आकाशाकडे पाहून) अरेरे युधिष्ठिरा, अजातशत्रो, सत्यवादिन्, अरे तुझे सद्धार्मिकत्व आज कोठें गेलें ?

शार्दूलविक्रीडित.

जन्मापासुनिही असत्य वदणें नाहींच केलें जनीं ॥
तूतें सर्व अजातशत्रु म्हणती कीं द्वेष नाहीं मनीं ॥
मत्तातीं अपुल्या गुरुद्विजवरीं त्वां आजि केलें असें ॥
महुदैवबळें तुझे सकळ तें अस्तासि गेलें कसें ॥ १३ ॥

सारथी—महाराज, तुमचा मामा कृपाचार्य तुमच्या मागे जवळच उभा आहे. त्याकडे पहा.

अश्व०—(मागे पाहून) मामा ! अरे मामा, तूं एकटा आलास आणि तो कोठें आहे ?

शार्दूलविक्रीडित.

ज्या सेनापतिच्या बरोबरचि तूं गेलासि कींरे रणा ॥
शूरांच्या गुर्युद्धकंडुशमनीं जो होतसे नीपणा ॥
ज्याशीं चित्रविनोद नित्य करिशी ज्याला असेना तुला ॥
भर्ता श्लाघ्यहि तो तुझ्या भगिनिचा गेला कुठें मातुला ॥१४॥

कृपाचार्य—वत्सा, आज तो गेला, उद्यां आपणाला जावयाचें आहे. आतां व्यर्थ इतका शोक करूं नको. पुरे आतां शोक करून कांहीं फळ नाहीं.

अश्व०—मातुला, वरें तर, आतां मी दुःखशोकाचा त्याग केला. आतां जिकडे माझा सुतवत्सल तात तिकडे हा मी चाललों पहा

कृपा०—वत्सा, असें अविचाराचें करणें तुझ्या सारख्याला योग्य नव्हे.

सार०—महाराज, असें अतिसाहस करूं नका.

अश्व०—आर्या, काय बोलतोस हें ? अरे पहा,

अनुष्टुप्.

मद्वियोगभयें गेला परलोकास एथुनी ॥

ऐशा वत्सल ताताला देऊं विरह मी कसा ॥ १५ ॥

कृपा०—बाबारे, संसार ह्याटला ह्यणजे परलोकयात्रा ही सिद्धच आहे. तर जे सत्पुत्र आहेत त्यांनीं या लोकीं आणि परलोकीं पित्याची सेवा करावी हें योग्यच आहे. पहा.

आर्या.

एथेंही पितरांचें ऋण फेडाय़ा समर्थ होशील ॥

श्राद्धांजलिदानानें जाउनियां अधिक काय करशील ॥ १६ ॥

सार०—महाराज, कृपाचार्यमामा ठीक म्हणतात.

अश्व०—आर्या, तुम्ही म्हणतां तें सारें खरें आहे, परंतु काय करू ? हा शोक-भार माझ्यानें सोसवत नाहीं. मी तातावांचून क्षणभरही प्राणधारण करण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव जेथें माझा दयाळू तात आहे तेथें मी जाईन. आणि त्याला पाहून सुखी होईन. (शोकाच्या वेगानें उठतो. उठतां उठतां शस्त्राकडे पाहून म्हणतो) आतां शस्त्रधारण करणें पुरे. हे भगवंता शस्त्रा, आतां मी तुला एवढीच प्रार्थना करितों.

शार्दूलविक्रीडित

जेणें तूं धरिलेंस आत्मविजया नाहीं जरी योग्यता ॥

ज्याच्या शौर्यबलें तुला विषय तो झाला नसे कोणता ॥

तेणें तूं त्यजिलेंस पुत्रविषयें शोकें भयानें नसो ॥

शस्त्रा मीहि तुला तसा त्यजितसें कल्याण तूतें असो ॥ १७ ॥

(असें ह्मणून शस्त्र टाकावयास सिद्ध होतो. इतक्यांत पडद्याबाहेर मोठ्यानें शब्द होतो. “अहो राजांनो, अहो वीरांनो, या महानुभाव गुरुद्रोणाचार्यांचा परिभव या दुष्ट घातक्यानें केला असतां तुह्मी सारे याची कशी उपेक्षा करितां ? ”)

अश्व०—(ऐकून, हळू हळू शस्त्राकडे हात नेतो.) काय गुरुद्रोणाचा परिभव ?
(पुनः पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

ओंव्या.

त्रिभुवनगुरु आचार्य द्रोण ॥ पुत्रशोकें करूनि जाण ॥
जेणें त्यागिलें धनुष्यबाण ॥ समरीं युद्ध सांडोनी ॥ १ ॥
शोकाश्रूंच्या प्रवाहेंकरून ॥ झालें जयाचें आर्द्र आनन ॥
त्याच्या पलित शिरासी शिवोन ॥ नृशंस कर्म केलें कीं ॥२॥
प्रायोपविष्ट ब्राह्मण ॥ असतां केलें मौलिखंडण ॥
कोणी न केलें त्याचें वारण ॥ धिक्कार तुम्हां सर्वांतें ॥३॥
सर्वासमक्ष क्रूर हिंसन ॥ करूनि चालिला धृष्टद्युम्न ॥
करितसे स्वशिविरा गमन ॥ हें कसें तुम्हां सोसवें ॥ ४ ॥

अश्व० — (सक्रोध आणि सकंप होऊन कृपाचार्य आणि सारथी यांस म्हणतो,)
काय हो, हें ऐकिलें ना ?

वसंततिलका.

माझा गुरु पलितमौलि निमीलिताक्ष ॥
प्रायोपविष्ट असतां नृपतींसमक्ष ॥
त्याच्या शिरासि शिवला अतिनीचकर्मा ॥
शस्त्रें अशस्त्र असतां करुनी अधर्मा ॥ १९ ॥

कृपा० — असें ह्मणतात खरें.

अश्व० — काय — माझ्या ताताच्या मस्तकास दुष्टानें स्पर्श केला ?

सार० — (भिऊन) हा त्या वीरशिरोमणीच्या परिभवाचा नवाच अवतार झाला.

अश्व० — हा ताता, हा पुत्रवत्सला, या मज मंदभाग्याकरितां शस्त्रपरित्याग

करून, त्या तसल्या नीचाच्या हातून आपली विटंबना करून घेतली !
काय बोलावे ! हाय हाय. अथवा कशाची विटंबना.

शिखरिणी.

परित्यक्ता देहा समरिं सुतशोकांधमनसें ॥

शिवो श्वा कीं काक द्रुपदसुत कोणी तरि तसें ॥

बळाचा विद्येचा अभिमद जया फार कटकीं ॥

शिरीं त्याच्या देतां न कर पद जोड्यासकट कीं ॥ २० ॥

हा रे दुष्टा पांचालकुलाधमा, हें कर्म करितांना तुला भय वाटलें नाहीं काय ?

ओंऱ्या.

रे मत्तातें शस्त्र ठेविलें ॥ हें निश्चयें जाणोनि वहिलें ॥

निर्भयपण चित्तीं मानिलें ॥ यथेष्ट कर्म करावया ॥ १ ॥

निःशंक होऊनि मानसीं ॥ मत्पित्याच्या उत्तमांगासी ॥

स्पर्श करावया धांवलासी ॥ निर्भयपणें ज्या वेळीं ॥ २ ॥

पांचालसेना तूळराशी ॥ लीलेनेंचि दश दिशांशी ॥

जो समर्थ उडवावयाशी ॥ प्रत्यक्ष प्रलयमारुत ॥ ३ ॥

ऐसा अश्वत्थामा शूर ॥ अरिहंता धनुर्धर ॥

काय तुझ्या स्मृतिपथावर ॥ नाहीं आला त्या वेळीं ॥ ४ ॥

अरेरे युधिष्ठिरा, अजातशत्रो, सत्यवादिन्, धर्मपुत्रा, खरेंच सांग बरें, तुझें किंवा तुझ्या भावांचें त्यानें काय वाईट केलें होतें ? अथवा याला काय ह्मणावें. हा खोट्या स्वभावाचाच, अरे अर्जुना, हे सात्यके, हे महाभुज भीमा, हे माधवा, हें तुझ्या सर्वास योग्य ना ? अरे जो सुरासुरमनुष्यांत एक धनुर्धर, जो जातीचा ब्राह्मण त्यांत ह्यातारा, आणि जो सर्वांचा गुरु त्यांत विशेषेंकरून अश्वत्थाम्याचा वाप, अशा पुरुषाचे मस्तक त्या दुष्टा द्रुपदकुलकलंका नरपशूनें स्पर्शिला असतां तुझीं उपेक्षिला. तर या ठिकाणीं उपेक्षा करणें तुझाला बरें वाटलें ना ? अथवा हे सारेच पातकी, यांस बोलून फळ काय ? असो, आतां एकच सांगतो.

शार्दूलविक्रीडित.

ज्या ज्या शस्त्रधरीं तुम्हीं नृपशुनीं दुष्कर्म आरंभिलें ॥
 केलें वा अनुमोदिलें दुरूनिया दोपास या पाहिलें ॥
 त्यांचीं भीमकिरीटिकृष्णसकटां काढोनि मांसें पहा ॥
 देतो मी सकळां दिशांस बळि हें मत्कर्म आतां सहा ॥ २२ ॥

कृपा०—वत्सा तूं काय न करशील ? शस्त्रास्त्रविद्येंत महापंडित आणि बळाचा सागर असा दुसरा द्रोणाचार्य तूं. तुझेठायीं कोणतीही गोष्ट न संभवेल असें नाही.

अश्व०—अरे पांडव, मत्स्य, सोमक, पांचाल, मागधेय आदिकरून दुष्टक्षत्रियांनीं, ऐका.

शिखरिणी.

पित्याच्या शीर्षांतें सदारी शिवतां त्या भृगुसुतें ॥
 कुठारें जें केलें श्रुतिसं तुमच्या संगत न ते ॥
 तसा अश्वत्थामा रिपुधिरसंसिक्त धरणी ॥
 करायातें सिद्ध त्वरित न कसा होईल रणीं ॥ २३ ॥

अरे सूता, तूं जा आणि संग्रामाच्या सर्व साहित्यासहित, आणि सर्व आयुधांसहित माझा लढाईचा मोठा रथ लवकर घेऊन ये.

सार०—आज्ञा महाराज, (असें म्हणून रथ आणावयास निघून जातो)

कृपा०—वत्सा, या दारुण परिभवामीचा प्रतिकार अवश्य केला पाहिजे खरा. तर आह्मां सर्वांमध्ये तुझ्यावांचून दुसरा कोण प्रतिकार करणारा आहे ?

अश्व०—मग काय ह्मणतां मामा ?

कृपा०—या समरांगणांत सर्व सैन्याची व्यवस्था करण्यासाठीं तुला गैरमत्याचा अभिषेक करवावा असें माझ्या मनांत आहे.

अश्व०—मामा, ही गोष्ट पराधीन आहे; आणि तसें करण्यांतही कांहीं अर्थ नाही.

कृपा० — ही गोष्ट पराधीन आणि निरर्थक असं मनांत आणूं नको. पहा.

०
आर्या.

भीष्मद्रोणविरहिता ही सेना सांग कोण रक्षील ॥

तत्तुल्यपराक्रम तूं बा जरि हीचा पती न होशील ॥ २४ ॥

वत्सा, त्वां जर कमर बांधिली तर त्रैलोक्यही तुझ्यापुढें उभें राहावयास समर्थ होणार नाहीं. मग युधिष्ठिरसैन्याची कथा काय ? मला वाटतें कीं, सैन्यापत्याचा अभिषेक तुला करावा, या विषयीं सिद्धता करून राजा दुर्योधन तुझी वाट पहात बसला असेल

अश्व० — असें जर आहे तर पित्याच्या परिभवाग्नीनें जळणारें माझे चित्त त्याच्या प्रतिकारजळांत बुडविण्याकरितां त्वरा करतें, यास्तव हा मी गुरुवधानें खिन्न झालेल्या कौरवेश्वरास भेटून सेनापत्यग्रहणाविषयीं आश्वासन देऊन त्याचा संताप कमी करतो.

कृपा० — वत्सा ठीक आहे. असेंच केलें पाहिजे. चला आपण तिकडेसच जाऊं.
(असें ह्मणून दोघे चालते होतात)

(इतक्यांत कर्ण आणि दुर्योधन दोघे येतात.)

दुर्योधन — कर्णा, शूराची गोष्ट अशी आहे.

प्रहर्षिणी.

तेजस्वी रिपुहतबंधु होय जो तो ॥

शस्त्रानें उतरुनि दुःखपार जातो ॥

आचार्यें सुतनिधनासि ऐकिलें ॥

कां शस्त्रग्रहसमयींच टाकिलें ॥ २६ ॥

अथवा, थोरांची ह्मण आहे ती खरी आहे. कीं, “ मुळचा स्वभाव सुटत नाहीं. ” पहा, जेव्हां त्याचें अंतःकरण शोकानें आणि मोहानें व्याकुळ झालें, तेव्हां त्यानें तत्काळ क्षात्रधर्माचा कर्कशपणा सोडून मूळच्या ब्राह्मण-स्वभावास अनुरूप अशी कोमलता अंगिकारिली.

कर्ण—राजा कौरवेश्वरा, तूं म्हणतोस असें नव्हे. खचित.

दुर्यो०—कसें तर मित्रा ?

कर्ण—कसें तें मी सांगतां ऐक. त्याच्या मनांतली गोष्ट निराळीच होती. ती अशी की, अश्वत्थाम्याला आपण राज्यपदावर वसवावें. मग जेव्हां ती गोष्ट मुळीच नाहीशी झाली, तेव्हां आपण वृद्ध ब्राह्मण, आतां आपः णास शस्त्रग्रहण कशास पाहिजे ? करून तरी पुढें काय कर्तव्य आहे ? असें मनांत आणून त्यानें शस्त्र टाकिलें.

दुर्यो०—(डोकें हालवून) मित्रा खरी गोष्ट सांगितली त्वां.

कर्ण—खरी म्हणजे, संशय काय ? आणि या साठीच त्यानें मुख्य मुख्य वीरांच्या वधाविषयीं उपेक्षा केली. त्याच्या मनांत की, सर्व राजांनीं कौरवपांडव यांचा पक्ष करून मोठा संग्राम करावा, आणि सर्वांचा क्षय व्हावा, म्हणजे आपला मनोरथ सिद्ध होईल.

दुर्यो०—खरेंच. तूं म्हणतोस हें जुळतें खरें.

कर्ण०—आणखी दुसरी गोष्ट सांगतां राजा, या द्रोणाचा कपटी स्वभाव लहानपणापासून द्रुपदराजाला ठाऊक होता, म्हणूनच त्यानें त्याला आपल्या राष्ट्रांत राहू दिलें नाहीं.

दुर्यो०—शावास कर्णा, फार चांगला तर्क केला त्वां.

कर्ण०—हें मीच म्हणतो असें नाहीं. तूं दुसऱ्या कोणत्याही चांघां शहाण्यांस विचार. ते तरी हेंच सांगतील.

दुर्यो०— खरेंच आहे तें. यांत काय संशय. असें जर नसतें तर तसें कां होतें ?

आर्या.

देऊनि अभय वीरें द्रोणें अरिभीत सिंधुरायाला ॥

केली कशी उपेक्षा वधितां कां वारिलें न विजयाला ॥ ३७ ॥

(इतक्यांत कृपानार्य आणि अश्वत्थामा उभयतां येतात)

कृपा०—(पुढें पाहून अश्वत्थाम्यास म्हणतो) वत्सा, हा पहा सुयोधन सूत-
पुत्रासहवर्तमान त्या वडाच्या झाडाखालीं सावलींत बसला आहे.

अश्व०—खरेंच मामा, चला आपण जवळ जाऊं.

दोधे—(जवळ जाऊन) हे राजा, विजय असो.

दुर्यो०—(त्यांजकडे पाहून) कोण ! कृपाचार्य ? अश्वत्थामाही (आसनांखालीं
उतरतो) (कृपाचार्यास) गुरो मी अभिवंदन करतो (अश्वत्थाम्यास)
आचार्यपुत्रा, येरे वा मला भेटूं दे. (त्यास भेटून जवळ बसवितो आणि
गीत गातो)

गीत.

आम्हा करितां तुझ्या तातें ॥ समरीं टाकुनियां शस्त्रातें ॥ केलें गमन स्वर्लो-
कातें ॥ वा अश्वत्थाम्या ॥ १ ॥ तुझ्या सुंदर अवयवांनीं ॥ गाढालिंगन मज-
लागोनी ॥ द्यावें आतां त्वरा करूनी ॥ वा अश्वत्थाम्या ॥ २ ॥ तुझ्या बाहूंचा
हा स्पर्श ॥ वाटे तुझिया पित्यासदृश ॥ बोलूं आतां सावकाश ॥ वा अश्व-
त्थाम्या ॥ ३ ॥ शोकावस्थेंतही असतां ॥ गात्रीं आली रोमांचितता ॥ भेद
नाहीं पहिल्या आतां ॥ वा अश्वत्थाम्या ॥ ४ ॥

(अश्वत्थाम्यास आलिंगून जवळ बसवितो.)

अश्व०—(डोळ्यावाटे अश्रू ढाळितो) राजा, माझा तात कोठें आहे ? हे ताता !

कर्ण—द्रोणपुत्रा, कां आतां उगीच शोकाग्नींत आत्मा जाळितोस.

दुर्यो०—आचार्यपुत्रा, या संकटीं तुझ्या माझ्या दुःखांत कांहीं अंतर नाही. पहा.

आर्या.

त्वत्तातु मज्जनकसख विद्यागुरुही तुतें तसा मातें ॥

तन्निधनदुःख अन्या किति सांगूं तूंचि जाणसी यातें ॥ २८ ॥

कृपा०—वत्सा, राजा बोलतो तशीच गोष्ट आहे.

अश्व०—राजा, तू असा माझा पक्षपाती असतां म्यां आपला शोकभार हलका
करावा हें योग्य आहे. परंतु मला इतकेंच वाईट वाटतें.

आर्या.

मी असतां का माझ्या तातें केशग्रहास पावावें ॥

मग कैसें बापांनीं पुत्रापासूनि भव्य इच्छावें ॥ २९ ॥

कर्ण—द्रोणपुत्रा, एथें दुसऱ्यानें काय करावें ? ज्यावर सर्वांचा भरंवसा त्यानेंच हातचें शस्त्र टाकिलें आणि आपली अशी अवस्था करून घेतली.

अश्व०—अंगराजा आपण काय बोललां ? दुसऱ्यानें काय करावें ? ऐका काय करावें तें.

स्त्रग्धरा.

जो जो या धर्मसैन्यां स्वभुजबळमदें पाळितो आयुधाशी ॥

जो जो पांचाळवंशीं शिशु जरठ युवा कीं असे गर्भवासी ॥

जो जो तत्कर्मसाक्षी ममरिपु हृदयीं वागवी जो अहंता ॥

त्याचा त्याचाचि नोहे मज समज रणीं मृत्युचाही निहंता ॥ ३० ॥

हे जामदग्न्यशिष्या कर्णा, आणखी तुला सांगतां ऐक.

शार्दूलवि०

तो हा देश अरातिशोणितभरें डोहो जिथें पाडिले ॥

क्षत्रानें गुरुचे तसेच कचही येथें बळें ओढिले ॥

शस्त्रें तींच अरातिदारणविभू आहेत कीं द्योतनें ॥

रामें आचरिलें तसेंचि करिजे द्रोणात्मजें क्रोधन ॥ ३१ ॥

दुर्यो०—आचार्यपुत्रा, तूं वीरनायक आहेस. तुझ्या शौर्याची बरोवरी कोण करणार आहे ?

कृपा०—राजा द्रोणाचार्यांचे मागें या महासंग्रामाचा सर्व भार आपल्या मस्तकीं ध्यावा असें या द्रोणपुत्राच्या मनांत आहे. यावरून मला असें वाटतें कीं, तूं जर यास अधिकार देऊन उत्तेजन दंशील तर हा लोकत्रयाचाही उच्छेद करण्यास समर्थ होईल. मग पांडवसैन्याची कथा काय ? ह्याणून तुला सांगतां कीं, याला सैनापत्याचा अभिषेक करावा.

दुर्यो०—ही तुमची योजना फार चांगली आहे, परंतु या गोष्टीविषयीं पूर्वीच माझे कर्णाशीं वचन गेलें आहे.

कृपा०—राजा, हा द्रोणपुत्र अपार शोकसागरांत पडला आहे, यास्तव अंगराजाच्या भिडेकरितां या समयीं याची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं. हा तरी त्याच शत्रुमंडळीला शासन करणार. या वेळेस जर याचा सत्कार न केला, आणि तूं ह्मणतोस असें झालें, तर त्याला दुःख होणार नाहीं काय ?

अश्व०—राजा, कौरवेश्वरा, अद्यापि युक्तायुक्त विचार कशाचा करितोस ? अरे तूं या समयीं मजवर भार टाकून स्वस्थ झोंप घे. पहा,

ओंव्या.

राजा आजचि अकेशव ॥ त्रिभुवन करीन अपांडव ॥

सोमकपांचाळांचें नांव ॥ मात्र शेष राहिल ॥ १ ॥

दावूनियां शौर्यघाटी ॥ महा वीरांचिया धाटीं ॥

संपत्नीन संग्रामगोष्टी ॥ आजि सर्वासमक्ष ॥ २ ॥

शस्त्रकुठारें करूनि जाण ॥ छेदूनि टाकितों क्षत्रकानन ॥

तोचि गुरुभार उतरोन ॥ सुखी करीन पृथ्वीतें ॥ ३ ॥

निश्चित होऊनि मानसीं ॥ तूं रमशील गाढ निद्रीशीं ॥

प्रयत्नें उठवितां तिजशीं ॥ न सोडशील निश्चये ॥ ४ ॥

कर्ण—बोलणें सोपें आहे, पण करणें फार कठीण आहे. असें कर्म करण्याजोगे पुरुष या कौरवसैन्यांत पुष्कळ निघतील.

अश्व०—अंगराजा कौरवसैन्यांत असें कर्म करण्याजोगे पुरुष पुष्कळ असतील खरे. मी नाहीं ह्मणत नाहीं. परंतु मी जें बोललों तें दुःखशोकाच्या वेगानें बोललों. केवळ गर्वानें वीर पुरुषांचा धिक्कार करावा या बुढीनें बोललों नाहीं.

कर्ण—मूर्खा, तुला कळत नाहीं. अरे जो दुःखित झाला त्यानें घरीं वसून अश्रू टाकावे, आणि जो शस्त्रधारी कुपित झाला त्यानें समरांगणीं जाऊन पराक्रम करावा, हेंच योग्य. उगीच असली वडबड काय कामाची ?

अश्व०—(क्रोधयुक्त होऊन) अरेरे राधागर्भभारभूता, सूतापसदा, तूं माझी निंदा करितोस काय ?

कर्ण—हें तूं मला लावून बोलतोस काय ? तुला कळलें ?

अनुष्टुप्.

सूत किंवा सूत्रपुत्र कोणी तारि असेन मी ॥

दैवाधीन कुलीं जन्म मदधीनचि पौरुष ॥ ३३ ॥

अश्व०—तूं मघां काय बोललास ? बोल पुन्हा. अरे मला अश्वत्थाम्याला अश्रुंनीं दुःखाचा प्रतीकार करावयास शिकवितोस काय ? शस्त्रानें नको ? पहा,

शार्दूलवि०

माझे शस्त्र तुझ्या परी न गुरुच्या शापें जळालें असें ॥

कीं सोडोनि रणा पलायन न मीं त्वां आजि केलें तसें ॥

नाहीं सारथिच्या कुलीं जनि मला कीं निंघ नाहीं जिणें ॥

दुःखाचा प्रतिकार कां करिन मी अस्त्रेंचि शस्त्राविणें ॥ ३४ ॥

कर्ण—(सक्रोध होऊन) अरे वाचाळा, अरे वृथा शस्त्रधारणकरणान्या ब्राह्मणाच्या पोरा, ऐकतोस ?

अनुष्टुप्.

सवीर्य किंवा निर्वीर्य म्यां आयुध न टाकिलें ॥

जसें पांचाळभीतानें त्वत्पित्यानें महाबलें ॥ ३५ ॥

अश्व०—(क्रोधयुक्त होऊन) अरेरे रथकारकुलकलंका, अरे राधागर्भभारभूता, अरे अस्त्रविद्याऽनभिज्ञा, मूर्खा कर्णा, माझ्या ताताची देखील निंदा करितोस काय ? परंतु,

इंद्रवज्रा.

तो शूर कीं भीरु असोचि तात ॥

प्रख्यात कीर्ती भुवनत्रयांत ॥

जें कर्म केलें समरीं पित्यानें ॥

तें जाणिजे नित्य वसुंधरेनें ॥ ३६ ॥

आणखी

कां टाकिलें शस्त्र रणांत तेणें ॥
साक्षी पृथासूनुचि एक जाणे ॥
हें कर्म झालें समरांत जेव्हां ॥
होतासि कोठें रणभीरु तेव्हां ॥ ३७ ॥

कर्ण—(किंचित हांसून) हो हो मी मित्रा खरा. तूं मात्र मोठा पराक्रमी धैर्याचा आहेस नव्हे ? तुझ्या पित्याला स्मरतां मला संशय उत्पन्न झाला. मूर्खा आणखी मी तुला असें विचारितों.

भुजंगप्रयात.

जरी टाकिलें हातिचें शस्त्र वीरें ॥
निवारूं नये शत्रुला काय धीरें ॥
गळा कापितां शत्रु सर्वासमक्ष ॥
उदासीन कां बैसला युद्धदक्ष ॥ ३८ ॥

अश्व०—(सक्रोध आणि सकंप होऊन) हा दुष्टा सूताधमा, तूं राजाचा आवडता झालास म्हणून मोठी प्रौढी दाखवून भलभलती बडबड करितोस नव्हे ?

मालिनी.

समज तरि कसेंही दुःखितें कीं भयानें ॥
द्रुपदजशय नाही वारिला मत्पित्यानें ॥
परि भुजबळदपें निदिशी काय त्यातें ॥
तव शिरिं पद डावा ठेवितो काढ यातें ॥ ३९ ॥

(तसें करावयास उठतो)

कृपा० आणि दुर्यो०—गुरुपुत्रा, क्षमा कर. (असें म्हणून त्याला मार्गें सारितात)

अश्व०—(पुनः चरणप्रहार करावयास जातो.)

कर्ण--(क्रोधयुक्त होऊन तलवार उपसून म्हणतो)

अरे दुष्टा ब्राह्मणाधमा तूं कशाला इतकी आत्मश्लाघा करितोस ?

आर्या.

जात्या अवध्य अससी परि जो त्वां पाय उंच हा केला ॥

तो मत्खड्गें तुटला हें पाहुनि मारिशील हाकेला ॥ ४० ॥

अश्व०—अरे मूर्खा मी जातीमुळें तुला अवध्य झालों काय ? तर ही म्यां जात टाकली पहा. कांहीं सामर्थ्य असेल तर ये माझा वध कर. नाही तर मी तुझा वध करितों. पहा,

आर्या.

मिथ्या प्रतिज्ञ करितों त्वद्घातें विजयभांड सोडोनी ॥

वे शस्त्रातें किंवा टाकुनि ये शरण हात जोडोनी ॥ ४१ ॥

(दोघेही हातांत शस्त्रें घेऊन एकमेकांवर प्रहार करावयास उठतात. कृप आणि दुर्योधन त्यांचें निवारण करितात.)

दुर्यो०—गड्या, आचार्यपुत्रा, हातचें शस्त्र ठेव आतां.

कृपा०—सूतपुत्रा, तूं पण हातचें शस्त्र ठेव कसें.

अश्व०—मातुला, कां निवारण करितोस ? हा दांडगा सूताधम माझ्या ताताची निंदा करितो या अर्थीं हाही धृष्टद्युम्नाचा पक्षपाती आहे असें मी समजलों. तर याला मजपासून दंड भोगूं दे.

कर्ण—राजा, या वेळीं त्वां माझे निवारण करूं नये,

आर्या.

क्रोधांध धीरपुरुषें शासन न करुनि उपेक्षिला नीच ॥

करितो बडबड फारचि तो यास्तव त्यास योग्य हानीच ॥ ४२ ॥

अश्व०—राजा सोड, सोड त्याला. माझ्या बाहूंच्या रगड्यानें प्राणवियोग फळ त्याला लौकर मिळूं दे. राजा, कदाचित् तूं स्नेहास्तव किंवा आपल्या

कार्यसिद्धीस्तव या गुरुनिंदका दुष्टाला मजपासून राखावयास इच्छीत असशील तर ही दोन्ही व्यर्थ आहेत. पहा,

आर्या

अति नीच पापकर्मा हीनकुलोत्पन्न सूर्यसहाय ॥
शशिवंशभूषणाला तुज गुणवंतास योग्य हा काय ॥ ४३ ॥

आणखी

मारीन अर्जुनातें मी राजा काळजी नको वाहूं ॥
कोधें अकर्णविजया पृथ्वी करितोंचि बोल बापा हूं ॥ ४४ ॥

(असें बोलून कर्णावर प्रहार करावयास उठतो.)

कर्ण—(खड्ग उचलून) अरे वाचाळा ब्राह्मणाधमा, होतास कीं नव्हतास असा करून टाकितों पहा. राजा सोड, सोड मला. या समयां तूं माझे वारण करूं नको. (अश्वत्थाम्यास मारावयास पाहतो. कृप आणि दुर्योधन त्याचें निवारण करितात.)

दुर्योधन—अरे कर्णा, अरे गुरुपुत्रा, काय हा तुमचा वेडेपणा ! आज तुम्हांस झालें तरी काय ?

कृपा—वत्सा अश्वत्थाम्या, गोष्टीचा आरंभ कोणत्या प्रकारचा आणि गेली कोणत्या थरास. काय वेडेपणा हा ? या काळां आपल्या राजमंडळीस आणि आपल्या सैन्यास हें संकट तुम्हांपासून प्राप्त होत आहे, ही एक विपरीत गोष्ट आहे !

अश्व—मातुला, या कटुभाषण करणाऱ्या रथकार कुलकलंकाची एकदा खय मोडावयाची मनांत आहे, पण काय करू सांपडत नाही.

कृपा—वत्सा, आपल्या पक्षांतील प्रधान पुरुषांशीं विरोध करण्याचा हा समय नव्हे बाबा.

अश्व—मातुला, असें जर आहे तर हें म्या शस्त्र ठेविलें पहा.

शार्दूल विक्रीडित.

जो हा पाप न पाविजेल निधना युद्धीं अरींच्या शरीं ॥
 तों माझे प्रियशस्त्र म्यां त्यजियलें नेघेंचि यातें करीं ॥
 हा सेनापति होउ निर्भयपणें भीमार्जुनांच्या भयें ॥
 वेडावेल तयीं कसा प्रियसखा जाणेल राजा स्वयें ॥ ४५ ॥

(असें म्हणून हातचें शस्त्र खालीं ठेवितो)

कर्ण—(हांसून) तुम्हां सारख्यांनीं शस्त्र न टाकितां हातीं जरी ठेविलें तरी
 तें टाकल्यासारखेंच आहे. कांकीं हातीं असून उपयोग नाहीं.

उपजाति.

माझ्या करीं जोंवरि धन्वबाण ॥
 अन्यायुधें निष्फल सर्व जाण ॥
 माझ्या शरें होय न कार्यभाग ॥
 अन्यें कसा तो करिजेल सांग ॥ ४६ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो)

अरे दुष्टा, अरे द्रौपदीकेशांवराकर्षणरूप महापातक करणाऱ्या, अरे धार्तराष्ट्र-
 पुत्राधमा, फार दिवसांनीं माझ्यापुढें आला आहेस. हे क्षुद्रपशो, आतां कोठें
 जातोस ? आणखी अरे राधेय दुर्योधन शकुनिप्रभृति पांडवद्वेष्यांनो, अरे धनुर्धरहो,
 अरे मानधनहो, ऐका सर्व तुम्ही माझे भाषण.

शार्दूलविक्रीडित.

जेणें राजसभेंत तें द्रुपदजाकेशांसि आकषिलें ॥
 जेणें त्या गुरुच्या समक्ष सतिच्या वस्त्रासही ओढिलें ॥
 ज्याचें फोडुनि वक्ष रक्त पिउं म्यां केली प्रतिज्ञा अहो ॥
 तो हा मद्भुजपंजरीं गवसला राखा तुम्ही यास हो ॥ ४७ ॥

(सर्व कान देऊन ऐकतात)

अश्व०—अहो अंगराज, कौरवसेनापते, अहो जामदग्न्यशिष्य, अहो द्रोणाचार्य-निंदक, आपल्या भुजवळानें सकल लोकांचें संरक्षण करणारे आणि “ माझ्या करीं जोंवरि धन्ववाण ॥ अन्यायुधें निष्फळ सर्व जाण ” असें म्हणणारे ते तुझीच ना ? प्रसंग जवळच आला आहे. आतां पुढें व्हा, आणि कांहीं सामर्थ्य असेल तर भीमसेनापासून त्या गरीबा दुःशासनाला सोडवा.

कर्ण—आँ: जारे काय शक्ति आहे त्या भीमाची, कीं मी जिवंत असतां आमच्या युवराजाच्या छायेलाही स्पर्श करू शकेल ? युवराजा दुःशासना, भिऊं नको, भिऊं नको, हा मी आलों पहा. (असें बोलून निघून जातो.)

अश्व०—राजा कौरवेश्वरा, हें कौरवसैन्य भीष्मद्रोणाविरहित झालें असें पाहून भीमार्जुनांनीं फार अनर्थ मांडिला आहे. तर तुमच्या राधेयाच्या हातून त्या दोघां वीरांचें निवारण व्हावयाचें नाहीं, यास्तव आपणच स्वतां भावाला सोडविण्याकरितां जावें हें वरें.

दुर्यो०—आँ: काय शक्ति आहे त्या दुष्टा भीमाची किंवा दुसन्याची ! अरे मी शस्त्रपाणी दुर्योधन जिवंत असतां माझ्या वत्सा दुःशासनाच्या छायेस तरी कोणी हात लावूं शकेल काय ? वत्सा, भिऊं नको. कोण आहे रे ! माझा रथ लौकर आण. (असें ह्मणून निघून जातो)

अश्व०—(पुढें पाहून) मातुला, अरे हें पहा काय अरिष्ट आलें तें. अरे हा अर्जुन आपल्या भावाची प्रतिज्ञा सिद्धीस जावी या बुद्धीनें राधेय आणि दुर्योधन यांस अडविण्याकरितां त्या दोघांवर एकसारखी मोठी शरवृष्टि करित त्यांच्या मार्गें लागला आहे, पहा. हाय हाय आतां कसें होईल ? मला वाटतें खचित भीमानें दुःशासनाच्या उरस्थळाचें रक्त प्राशिलें. आतां दुर्योधनाच्या भावाची विपत्ति माझ्यानें पाहावत नाहीं. मातुला, असत्य वचनाचा दोष मला पतकरला. आण, आण माझे शस्त्र कोठें आहे.

आर्या.

“ सत्याहुनि अनृत भलें स्वर्ग जळो दुर्गतीस जाईन ॥

भीमापासुनि दुःशासन राखायास खड्ग घेईन ॥ ४८ ॥

(असें ह्मणून खड्ग उचलावयांस पाहतो)

(इतक्यांत बाहेर मोठ्यानें शब्द होतो)

[हे महात्म्या भारद्वाजपुत्रा, अश्वत्थाम्या, त्वां आजपर्यंत कधींही सत्य वचनाचें उल्लंघन केलें नाहीं. यास्तव तूं आज सत्य वचन उल्लंघावयास योग्य नव्हेस.]

कृपा०—वत्सा, ही आकाशवाणी तुला अनृतापासून राखीत आहे.

अश्व०—काय ही देववाणी ! मला संग्रामास जाण्याविषयीं अनुमोदन देत नाहीं काय ? काय करावें आतां. ही मोठीच आडचण आली. काय सांगावें, देवही पांडवांचे पक्षपाती झाले ! आतां खचित भीमानें दुःशासनरुधिराचें पान केलें असावें. यांत कांहीं संशय नाहीं. काय हो संकट हें ! अहो.

आर्या.

दुःशासनरुधिराचें अरि करितां पान मी उदासीन ॥

समरीं सुयोधनाचें दुसरें मग कोणतें हित करीन ॥ ४५ ॥

मातुला, त्या मूर्खा राधेयावर क्रोध करून म्यां शस्त्र टाकिलें हें फार वाईट केलें. असो, आतां उपाय नाहीं. आतां तूं तरी राजाच्या पाठीवर साह्य करावयास जा.

कृपा०—हा मी निघालों राजाचें साह्य करावयास. तूंही शिविरास जाऊन तेथेंच ऐस.

(असें बोलून दोघे निघून जातात.)

तृतीय अंक समाप्त.

अंक चवथा.

स्थळ.

संमरविश्रामभूमि.

पात्रे

सारथी	दुर्योधनाचा.
दुर्योधन	कौरवराज.
भीमसेन	धर्माचा भाऊ.
सुंदरक	कर्णाचा दूत.

अंक चवथा.

(तदनंतर शरप्रहारेंकरून मूर्छित झालेल्या दुर्योधनास रथांत घालून नेणारा सारथी येतो.)

सार०—(घाबऱ्यां घाबऱ्यां इकडे तिकडे फिरतो)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो)

(अरेरे, भुजवळाच्या दर्पानें महासंग्रामास प्रवृत्त होऊन आपला मनोरथ पुर-विणारे, आणि दुर्योधनाच्या पक्षपातास्तव आपल्या प्राणधनाचा पण लावणारे सकळ राजेहो, पहा, पहा, दुःशासनास मारून त्याचें रक्त पिऊन राहिलेल्या रक्तानें आपलें सर्वांग ज्यानें माखिलें आहे, त्या भीमसेनाचा वीभत्स व भयंकर वेष पाहून त्या भयानें व त्रासानें ज्यांच्या हातचीं शस्त्रें गळत आहेत, अशीं आपलीं सैन्यें पळत सुटलीं आहेत, त्यांचें तुम्ही आवरण करा, आवरण करा.)

सार०—(अवलोकन करून) काय ! हा कृपाचार्य, ज्याला सोन्याचे कळस आहेत, व शुभ्र चामरें लावलीं आहेत, आणि शिखरावर लावलेल्या उंच पताकांमुळें मात्र जो ओळखतां येतो, आणि गज, अश्व व पदाती यांच्या हजारों कलेवरांवरून धांवतांना धक्यांनीं ज्यांच्या घंटाचा घण-घणाट चालला आहे, अशा रथावर वसून शरवर्षाच्या योगानें शत्रुसैन्याचा पराक्रम कुंठीत करीत करीत आणि आपल्या पळत्या सैन्यास आश्वासन देत देत अर्जुनानें गांठलेल्या अंगराजाचें साह्य करण्याकरितां चालिला आहे. वरें झालें, आतां आपल्या सैन्यास कांहींसा आश्रय मिळाला असें दिसतें. (गळवल्यानंतर पडद्यापलीकडे भीमाचा शब्द होतो.)

भीमसेन—अहो कौरवसेनामहावीरहो, अहो पांडवपक्षपाती महायोधहो ! माझा भयंकर वेष पाहून भयानें तुमच्या हातांतील शस्त्रें खालीं पडतात हें काय ? अरे मिळं नका, मिळं नका. मी कोण आहे तुम्हांस कळलें ? जो

दुःशासनास खाली पाहून त्याच्या पुष्ट वक्षःस्थळापासून काढलेल्या रक्त-
रूप मद्याच्या पानानें मदोन्मत्त झाला आहे; त्याच्या आंगांत आवेश
चढला आहे; ज्यानें आपली प्रतिज्ञा शेवटास आणिली आहे; जो कौरव-
राजाच्या द्युतांत जिंकलेला दास, जो पांचा पांडवांतील मधला; ज्याला
भीमसेन असें ह्मणतात तो मी बरें ? आतां मी तुह्मां सर्वास साक्षी
ठेवून सांगतो, श्रवण करा.

शार्दूलविक्रीडित

जो पाळी धनु जोहि मानधन, त्या दुर्योधना देखतां ॥
जे तद्दांधव कर्ण शल्य शकुनी त्यांच्याहि प्रत्यक्षतां ॥
ज्यानें राजसभेंत पांडववधूकेशांबरा कर्षिलें ॥
त्याचें भेदुनि वक्ष म्यां जितपर्णी रक्तासव प्राशिलें ॥ १ ॥

सार०—(श्रवण करून भयभीत होऊन) अरे हा दुरात्मा भीमसेन कौरववं-
शमहावनाचा संहारकर्ता उत्पातवायूच केवळ, हा जवळच, हा जवळच
आला कीं ! आणि आमचे महाराज तर अज्ञून सावध झाले नाहीत.
आतां कसें करावें ? असो, एथून रथ काढून दूर न्यावा हें वरें. नाहीतर
हा दुष्ट दांडगा येऊन दुःशासनाप्रमाणें यांजवरही एखादें भलतेंच कांहीं
कर्म करील. (असें बोलून त्वरेनें रथ हांकतो: आणि पुढें पाहून
ह्मणतो,) हा वटवृक्ष फार चांगला दिसत आहे. एथें सरोवरांतील
कमलांच्या सुगंधानें युक्त शीतळ वारा झुळझुळ येत आहे, आणि वृक्ष
पालवला आहे त्यामुळें छायाही दाट पडली आहे. तस्मात् ही जागा
संग्राम करितां करितां श्रांत झालेल्या वीरजनांस विश्रांति घ्यावयाला
योग्य आहे. तर आपण महाराजांस त्याच जागीं न्यावें, ह्मणजे
ताडाच्या विंझण्याच्या वाऱ्यानें व गंधोदकाच्या प्रोक्षणानें आणि सरोवरा-
वरून आलेल्या सुगंध शीतळ वायूच्या स्पर्शानें महाराज सावध होतील.
आणखी, रथाचा ध्वज मोडलाच आहे, आतां वटवृक्षाच्या खालीं रथ
नेण्यास अडचणही पडणार नाही. (असें म्हणून वटवृक्षाच्या खालीं
रथ नेतो) कोण आहेरे एथें ? (चोहोंकडे पाहून) अरे एथें कोणीच

सेवकजन नाही ! हाँ, भीमसेनाचें तें भयंकर रूप पाहून आणि महाराजांची ही अशी अवस्था पाहून त्रासानें स्रुरेजण डेच्यास गेले असें वाटें. काय हो संकट हें ! येतें तेव्हां असें चोहोंकडून एकदांच येतें. काय दैवगति सांगावी ?

स्त्रगधरा.

द्रोणें ओढूनि पार्थापुढुनिहि न कसा रक्षिला सिंधुराज ॥
केलें दुःशासनीं, तें कारि हरि हरिणीं, कर्म भीमेंहि आज ॥
दुःसाध्या जी प्रतिज्ञा सहज पुरविली शत्रुची दुर्विधीनें ॥
वाटे आझूनि त्याचा सकळ न पुरला हेत ऐशा विधीनें ॥ २ ॥

(राजाकडे पाहून) काय हो अझून महाराज सावध होत नाहीत ! काय तरी करावें आतां !

(निश्वास टाकून म्हणतो)

मालिनी.

मद्युत गज झाडें मोडितां एक राहे ॥
चुकुनि गहनिं तैसा राहिला हाच आहे ॥
कुरूपतिसुत केले मृत्युनें सर्व गोळा ॥
तरिहि हत विधीचा यावरी वक्र डोळा ॥ ३ ॥

हे भरतकुलविमुखा विधात्या,

आर्या.

नाहींत घाय देहीं, पडले नाहीत संशयीं ज्ञाती ॥
ऐशाही भीमाची दुदैवा पुरविशी प्रतिज्ञा ती ॥ ४ ॥

दुर्यो०—(सावध होऊन धैर्यानें म्हणतो) जारे मी दुर्योधन जिवंत असतां प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याविषयीं त्या मुर्दाडा दुरात्म्या वृकोदराची काय शक्ति आहे ? वत्सा दुःशासना, भिऊं नको, भिऊं नको, हा मी आलों पहा, अरे सूता ज्या ठिकाणीं माझा वत्स दुःशासन प्राणसंकटीं पडला आहे तेथें माझा रथ लोंकर ने.

सार०—महाराज, घोडे थकले आहेत, ते रथ ओढावयास सध्यां समर्थ नाहीत. (एकीकडे तोंड करून) आणि मनोरथही.

दुर्यो०—(रथाखालीं उतरून गर्वानें आणि आवेशानें म्हणतो) आतां रथांत वसून जाण्याच्या भरीस पडून कालातिक्रम करणें नीट नव्हे. (पायांनीं जावयास निघतो.)

सार०—(खेदयुक्त आणि करुणायुक्त होऊन) महाराज, धीर धरा, क्षण-भर थांबा.

दुर्यो०—छी सूता, ही थांबण्याची वेळ नव्हे. रथ कशाला पाहिजे रे ? हा दुर्योधन युद्धाची कशीही दाटी असली तर तींत एकटा शिरणारा आहे बरें. एक गदा मात्र सहाय असली ह्मणजे पुरे. हा मी गदा घेऊन समरभूमीस निघालों पहा !

सार०—महाराज, खरी गोष्ट, आपला पराक्रम असाच आहे, यांत काय संदेह ?

दुर्यो०—इतकें तुला समजतें मग असें काय बोलतोस ? पहा,

वसंततिलका.

मद्दालकावरिच सोडुनि युद्धधर्मा ॥

माझ्या समक्ष करितो अरि पापकर्मा ॥

जातां त्यावारि निवारिशि काय मातें ॥

नाहींच कोप करुणा आणि लाज तूतें ॥ ५ ॥

सार०—(गहिवरतो आणि पायांवर पडून ह्मणतो) महाराज, मी थोडी विनंती करितों. तो दुष्ट घातकी वृकोदर आपली प्रतिज्ञा शेवट्यास नेऊन परतला असावा असें मला वाटतें. म्हणून मी असें बोललों.

दुर्यो०—(हीं अक्षरें ऐकतांच धाडकर भुईवर पडतो, आणि शोक करितो) हा वत्सा दुःशासना हा माझ्या आज्ञेस्तव पांडवांशीं विरोध करणाऱ्या, हा पराक्रमचतुरा, हा माझ्या मांडीवर खेळणाऱ्या, हा शत्रुकुलगजघटेच्या मृगेंद्रा, हा माझ्या युवराजा, कोठें गेलास ! अरे मला एक वेळ हाक दे. आतां मी तुला कोठें पाहूं ?

पद.

दुःशासन बालक माझे, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ ध्रु० ॥
 ये वत्सा लवकर मातें, कमलाक्षा दावीं वदना ॥
 भागलास असशिल भारी, वा करितां अरिच्या कदना ॥
 घेडनियां स्कंधीं तुजला, नेतों मी निजसुखसदना ॥

चाल बदलून

करितां तूं समरविहार; लागली भूक तुज फार ॥
 झालासी तृपित अपार; कोठें त्वां जाणें केलें ॥
 दुःशासन बालक माझे, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ १ ॥
 संकोचें कांहीं वस्तु, मागितलें नाहीं मजला ॥
 भोगाया विलास, नाहीं दिधली म्यां आज्ञा तुजला ॥
 मजसाठीं सर्वप्रकारें, भोगाया दुःखा सजला ॥
 चाल-तें माझे प्रियकर मोठें; मज टाकुनि गेलें कोठें ॥
 दैवचि वा माझे खोटें; कैसें हें विधिनें केलें ॥
 दुःशासन बालक माझे, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ २ ॥
 तूं माझ्या अर्ध्या वचनीं, वर्तलासि झालें फोल ॥
 ताताहुनि ममता भारी, मजवारि तूं अससी लोल ॥
 मांडीवारि बैसुनि मजशी, एखादा सुशब्द बोल ॥
 चाल-मज करितां पांडववैर; केलें त्वां पुरतें स्वैर ॥
 नाहीं तरि ऐसें गैर; नसतें त्या दुष्टें केलें ॥
 दुःशासन बालक माझे, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ ३ ॥
 मातेला सांगूं काय, बहिणीशीं बोलूं कैसें ॥
 सांगाया वार्ता दावूं, ताताला मुख हें कैसें ॥
 बाळावर संकट पडलें, नाहीं वा मजवर तैसें ॥
 चाल-मी फारच निर्दय झालों; रक्षाया तुज न आलों ॥
 आधीं कां मीच न मेलों; काय म्यां वांचुनि केलें ॥
 दुःशासन बालक माझे, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ ४ ॥

दुर्योधन बोलुनि ऐसें शोकानें मूर्छित पडला ॥

आठवूनि गुण अद्युजाचे, त्या समयीं फारचि रडला ॥

दुःखाचा अजगर मोठा, जाउनिया हृदयीं जडला ॥

चाल-भासलें शून्य जग सारें; दाटले नेत्र अंधारें ॥

जाणों त्या सुटलें वारें; सारें तें धैर्यचि खचलें ॥

दुःशासन बाळक माझें, मज टाकुनि कोठें गेलें ॥ ५ ॥

(असें म्हणून मूर्छित पडतो.)

सार०—महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.

दुर्यो०—(सावध होऊन श्वास टाकून पुन्हा म्हणतो)

वसंततिलका.

नाहीं यथेष्ट उपभोग सुखा अनुज्ञा ॥

केलें तुझें अद्युनि लालन म्यां न सुज्ञा ॥

माझ्यामुळें असुखभाजन जाहलासी ॥

सांगूनि साहसहि म्यां नच रक्षिलासी ॥ ६ ॥

सार०—राजाजी, असें काय करितां ? धैर्य धरा.

दुर्यो०—छी छी सूता, काय गोष्ट ही केली त्वां !

आर्या.

ज्याला म्यां रक्षावें, जो आज्ञाकरहि वाळ मत्प्रमाण ॥

तो दुःशासन देउनि, बळि केलें आमुचें तुवां त्राण ॥ ७ ॥

सार०—महाराज, क्षमा करावी, विनंती करतो, ऐका. जेव्हां शत्रुसैन्यांतील महारथांनीं मर्मभेद करणाऱ्या वाण, तोमर, शक्ति, प्रास इत्यादि शस्त्रांचा वर्षाव केला तेव्हां महाराजांची चेतना नष्ट झाली. असें पाहून म्यां रथ रणभूमीपासून काढिला.

दुर्यो०—अरेरे विपरीत गोष्ट केली त्वां. असें करावयाचें नव्हतें.

वसंततिलका.

जो दुष्ट पांडवपशू अनुजारि त्याग्या ॥
 झालों प्रबोधित न कां प्रहरें गदेच्या ॥
 रे आज कां न निजला समरांगणीं हा ॥
 रक्ताद्रभूमिशयनावारि भीम कीं हा ॥ ८ ॥

(उसास टाकून आकाशाकडे पाहून म्हणतो)

आहारे निर्दया, भरतकुलपराङ्मुखा दैवा, आतां असें तरी होऊं दे.

आर्यां.

आला नसे वृकोदर, तों मृत्यु वधील तरि सुख प्राज्य ॥
 या मज मृतबंधूला, विजय कशाला कशास हें राज्य ॥ ९ ॥

सार०—इडा पिडा टळो. महाराज, असें काय म्हणतां ? कांहीं धैर्य धरा.

(इतक्यांत घायाल झालेला एक पुरुष येतो)

पुरुष—अहो भले गृहस्थांनो, या ठिकाणीं कोठें आमचा महाराज दुर्योधन तुझीं
 कोणीं पाहिला आहे काय ? काय कोणी कांहींच बोलत नाहीं ! असो,
 तो तेथें कमरा बांधून सिद्ध झालेल्या पुरुषांचा समुदाय दिसत आहे,
 तिकडे जाऊन त्यांस विचारावें. (त्यांजकडे पाहून) अहो ! हे तर
 गाढ प्रहारानें घायाल होऊन पडलेल्या आपापल्या धन्याच्या आंगांतील
 शल्यें चिमट्यांनीं काढीत बसले आहेत. ह्यांस कांहीं ठाऊक असेल.
 असो, दुसरेकडे शोध करावा. हे आणखी पुष्कळ वीर एकत्र जमले
 आहेत, त्यांस जाऊन पुसतां. (त्यांच्या जवळ जाऊन) अहो वीरहो,
 तुझाला ठाऊक आहे काय, आमचा कुरुनाथ कोण्या ठिकाणीं आहे तो ?
 काय हो, हे मला पाहून अधिकच रडावयास लागले ! तर तेही जाणत
 नाहीत, असें दिसतें. (दुसरेकडे पाहून) हाय हाय, हें तर मोठें
 कठीण काम आहे. अहो ही वीरमाता समरांगणीं पुत्र पडला हें ऐकून
 सुनेला तांबडें पातळ नेसवून तिच्या आंगावर समग्र भूषणें घालून
 तिजसहवर्तमान पुत्रावरोवर प्राण द्यावयास पाहत आहे. (अभिवंदन

करून) शाबास वीरमाते शाबास, ह्या कर्मेकरून तू पुढल्या जन्मीं तरी चलपुत्रका होशील. असो, दुसरेकडे जाऊन शोध करीन. (दुसरेकडे पाहतो) अहो हे योध शस्त्रप्रहारांनीं घायळ झाले आहेत. ह्यांच्या शरीरांघरील घाय जबर दिसतात. हे रिकाम्या घोड्याकडे पाहून रडत आहेत, यावरून यांचा धनी खचित एथें पडला आहे, असें वाटतें. तर यांसही आमच्या राजाची वार्ता ठाऊक नसेल. असो, आणखी दुसरेकडे जाऊन पुसावें. (चोहोंकडे पाहतो) अरे जो पहावा तो आपल्या अवस्थेचें दुःख अनुभवीत केवळ हतभाव्यपणें दीन होऊन संकटांत पडला आहे. यांतून कोणाला विचारावें आणि कोणाशीं बोलावें ? असो, आतां आपणच स्वतां या ठिकाणीं हिंडून फिरून शोध काढावा. (इकडे तिकडे फिरून ह्मणतो) या समयीं दैवास बोल लावावा. अरे दैवा ! जो अकरा अक्षौहिणी सैन्याचा स्वामी, जो शंभर भावांचा ज्येष्ठभ्राता, जो भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा इत्यादि महावीरांचा आश्रय, आणि जो सर्व भूमंडळाचा अधिपति, असा महाराज दुर्योधन त्याला शोधणें पडावें काय ? आणि तो कोठें आहे कोण जाणे असें ज्यानें त्यानें ह्मणावें काय ? हरहर ! सूर्यास अंधारांत शोधावें असा प्रसंग आला. (विचार करून आणि निश्वास टाकून) अथवा दैवाला तरी काय बोल लावावयाचा आहे ? आपलेंच कर्म खोटें. आपल्या हातानें जो विषवृक्ष लागला त्याचें हें फळ पक्कदशेस आलें. पहा, विदुरवचनाची निर्भर्त्सना केली हें त्या वृक्षाचें बीज होय; भीष्माच्या उपदेशाचा तिरस्कार केला तो त्या वृक्षास अंकुर झाला; त्या दुष्ट शकुनीनें अकार्य करण्याविषयीं जें उत्तेजन दिलें तेंच त्याचें मूळ झालें; लाक्षागृहदाह, विषभोजन, कपटद्यूत, वनवासादिदुःखदान ह्या त्याच्या शाखा होत; चिरकालप्रवर्धित जें वैर तें त्यास आळें झालें; आणि त्या पांचालपुत्रीच्या केशांबरांचें जें सभेंत आकर्षण करविलें तीं त्या वृक्षाचीं फुलें होत; अशा पोसलेल्या वृक्षास दुसरें कोणतें फळ यावयाचें आहे ? हेंच फळ. (दुसरीकडे पाहून) हा येथें रथ कोणाचा वरें ? ह्याच्या अनेक प्रकारच्या स्त्रकांतींत सूर्याचे किरण मिश्रित झाल्यामुळें हजारों इंद्रधनुष्यें आकाशांगणांत पसरल्याप्रमाणें दिसत आहेत, आणि ह्याचा ध्वजस्तंभ मोड-

लेला दिसतो. यावरून असा तर्क होतो कीं, एथेंच आमचे दुर्योधन महाराज विश्रांति घ्यावयास बसले असावे. (जवळ जातो, आणि राजास पाहून नमतो) महाराजांचा जयजयकार असो.

सार०—(त्या पुरुषाकडे पाहून राजास ह्मणतो) महाराज, समरांगणापासून कर्णाचा दूत हा सुंदरक आला आहे, त्याकडे दृष्टि द्यावी.

दुर्यो०—(त्यास पाहून) अरे सुंदरका, माझा सखा कर्ण खुशाल आहे कीं ?

सुंदर०—महाराज, शरीरानें मात्र खुशाल आहे.

दुर्यो०—(घाबरून) कायरे सुंदरका, त्या दुरात्म्या अर्जुनानें त्याचे घोडे मारिले किंवा सारथी नष्ट केला, अथवा रथ भग्न केला, झालें तरी काय ?

सुंदर०—महाराज, केवळ रथ भग्न केला इतकेंच नाहीं. मनोरथही.

दुर्यो०—कायरे असें संदिग्ध भाषण करून माझ्या दुःखितमनास आणखी अधिक दुःख देतोस ? काय असेल तें सर्व स्पष्ट सांग.

सुंद०— आज्ञा महाराज, महाराजांच्या चरणांच्या दर्शनानें आणि मुकुटरत्नांच्या प्रभावानें माझ्या आंगीची शस्त्रवेदना दूर झाली, आतां कांहीं चिंता नाहीं. (आवेशानें इकडे तिकडे फिरतो) ऐकावें महाराज. आज तर कुमार दुःशासनाच्या वधा—(इतकें अर्धें बोलून दांतांनीं जीभ धरून हातानें तोंड झांकतो.)

सार०—सुंदरका, सांग सांग, भिऊं नको. हें तर दैवानें अगोदरच सांगितलें आहे.

दुर्यो०—हूं सांग वावा आतां. अगोदरच हें माझ्या कार्नां पडलें आहे. दुःशासनाच्या मरणाची कथा म्यां ऐक्यावी असें आज माझ्या वांढ्यास आलें आहे.

सुंद०—वरें तर ऐकावें महाराज. आज तर कुमार दुःशासनाच्या वधामुळें जो आपला सखा स्वामी अंगराज कर्ण तो क्रोधानें संतप्त होऊन, व भोंवया

वर चढवून वाण जोडतो केव्हां आणि सोडतो केव्हां हें कोणास न समजे अशा प्रकारें वाणांचा वर्षाव करीत दुष्ट जो मध्यम पांडव भीमसेन त्यावर धांवून गेला.

दोधे—वरें मग पुढें काय ?

सुंद०—मग महाराज, दोन्हीकडच्या सैन्यांतील हत्ती, घोडे आणि पायदळ हीं जेव्हां मिसळलीं तेव्हां त्या गर्दांत जो मनस्वी धुरळा उठला तेणेंकरून आणि दोन्ही दळांतील हत्तींच्या प्रेताचे ढीग जिकडे तिकडे पडले होते तेणेंकरून असा अंधकार माजला, कीं, त्यानें दोन्ही सैन्ये आंधळीं करून टाकिलीं. भूमि किंवा आकाश कांहींच कोणास दिसेना अशी अवस्था झाली.

दोधे०—मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, त्या अंधकारांत बळानें ओढवलेल्या धनुष्यांच्या दोरीच्या टणत्काराचे जे गंभीर आणि भयंकर शब्द होत त्यांहींकरून प्रळयकाळच्या मेघांची गर्जना होत आहे काय असें सर्वांस भासलें.

दुर्यो०—वरें मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, ते दोघे जेव्हां वारंवार मोठ्यानें सिंहनाद करीत, तेव्हां त्या मेघगर्जना वाटत; आणि एकमेकांवर अनेक प्रकारचीं शस्त्रें टाकीत, तीं कवचांवर आपटून त्यांपासून अग्नि निघे, तो विद्यल्लतेसारखा चमके; आणि त्यांच्या आंगापासून जे रक्ताचे असंख्य विंदु उडत, ते जणू काजवे उडतात असें वाटे; आणि गंभीर शब्द करणारे त्यांचे चाप ते मेघ; आणि त्यांजपासून जे हजारों शर निघत त्या जणू जलधारा असें वाटे; अशा शरवृष्टीनें जेव्हां दश दिशा भरून गेल्या, कोठें कांहीं दिसेनासें झालें, तेव्हां हें समर नव्हे, दुर्दिनच झालें काय असें वाटलें.

दुर्यो०—मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, अशा समयांत अर्जुनानें आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याचा कर्ण चित् पराभव होईल ह्या शंकेनें त्यास साह्य करण्या करितां तयार केले.

रथ त्या ठिकाणीं आणिला. त्या रथाच्या घोड्यांचा शब्द विजेच्या ऋडकडाटाप्रमाणें भयंकर; व ध्वजस्तंभीं शानर होता तोही भयंकर; रथाचे घोडे हांकावयास जो धुरेवर वासुदेव वसला होता तोही भयंकर; त्याला भव्य चार हात, त्या चाऱ्ही हातांत शंख, चक्रं, गदा, खड्ग हीं आयुधें तींही भयंकर; अशा रथांत बसणारा जो रथी वीर अर्जुन तोही भयंकर; त्याजकडे कोणाच्यानें पाहवेना. येतांच अर्जुनानें देवदत्त शंखाचा आणि वासुदेवानें पांचजन्य शंखाचा जो गंभीर आणि भयंकर ध्वनि केला त्याच्या प्रतिध्वनीनें दशदिशा भरून गेल्या.

दुर्यो०— मग पुढें काय झालें ?

सुंद०— तदनंतर महाराज, भीमसेन आणि धनंजय ह्या दोघांशीं आपला वाप एकटा झगडत आहे असें कुमार वृषसेनानें पाहून त्या ठिकाणीं यावयास त्वरेनें आपला रथ काढिला. त्या घाईत त्याचा रत्नखचित मुकुट पडलाच होता पण संभाळला. येतां येतां त्यानें धनुष्यास वाण जोडून धनुष्याची दोरी आकर्ण ओढून उजव्या हातांत वाणाचा पुच्छभाग धरून वेगानें रथ धांवडण्याविषयीं सारथ्यांस आज्ञा केली, तोंच रथ येऊन पोहोंचला.

दुर्यो०— (डौलानें) हाँ, आतां सांग पुढें कसें काय झालें तें.

सुंद०— मग महाराज, कुमार वृषसेनानें येतांच अगोदर तेजस्वी कठीण आणि तीक्ष्ण अशा वाणांनीं अर्जुनाचा एवढा रथ पण जसा एकादा पुष्पित वृक्ष भ्रमरांनीं आच्छादित होतो, तसा क्षणांत आच्छादून टाकिला.

दोघे— (हर्ष पावून) एकूण वृषसेनानें असा पराक्रम केला ना ? वरें मग पुढें काय झालें ?

सुंद०— मग महाराज, तें कुमाराचें चापल्य पाहून अर्जुनानें तीक्ष्ण वाणांची वृष्टि करीत किंचित् हास्य करून वृषसेनास म्हटलें, अरे वाळा वृषसेना, माझ्यापुढें उभें राहणें तुझ्या वापालाही अशक्य, मग तुला लंकराला कसें योग्य होईल, तर जा, आणि आपल्या वरोवरीचे कुमार पाहून त्यांच्याशीं खेळ,

पद.

मुला जा तूं दुसऱ्या ढायां; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ ध्रु० ॥
जो कर्णाचा सुत वृषसेन; गेला पार्थावरी धांवोन ॥
त्याला अर्जुन तो हांसून; बोले शब्दबाण खोंचून ॥
व्यर्थ कां घालविशी काया; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ १ ॥
माझ्या समोर यायाला; नसे बळ तुझिया बापाला ॥
होईल शक्ति कशी तुजला; योग्य तूं अससी ऋडेला ॥
साहशिल कसें शस्त्रघाया; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ २ ॥
आञ्जुनि जार तुझ्या ओंठीं; दाविशी वीरांची धाटी ॥
नसे तुज ठावी परिपाठी; न घालीं थोरांशीं गांठीं ॥
कथिलें तुला कुणीं जाया; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ ३ ॥
आपल्या समान जे असती; झगडें त्यांच्याशीं निगुती ॥
हे शर सोपेसे दिसती; लागतां ओंठच कीं सुकती ॥
तुजवारी कोण करिल माया; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ ४ ॥
हौस तुज फार संगराशी; शेवटीं तोंडघशीं पडशी ॥
ऐसें साहस जारि करिशी; देशील शोकचि पितरांशी ॥
रडतिल तुला तुझ्या दाया; नाशिशि हे शर कां वायां ॥ ५ ॥

अशी धिक्कारयुक्त अर्जुनाची वाणी ऐकतांच वृषसेनास मोठा कोप आला, मुख आरक्त झालें, भोंवया वर चढल्या, तेंणेंकरून त्याचा चेहरा असा भयंकर झाला कीं, आतां काय करील कोण जाणे ! पण त्यानें अर्जुनास दुष्ट वचनांनीं उत्तर न देतां, त्या त्या प्रसंगीं प्रयत्नानें संपादिलेल्या वाणांनींच अर्जुनाची निर्भर्त्सना केली.

दुर्यो० - शाबास, वृषसेना शाबास, अनुरूप कर्म त्वां केलें. वरें सुंदरका, पुढें काय झालें ?

सुंद० - मग महाराज, वृषसेनाच्या तीक्ष्ण वाणांनीं जेव्हां अर्जुन विद्ध झाला तेव्हां फार क्रोधास चढून त्यानें ज्याच्या दोरीच्या टणत्कारानें विद्युत्कृतेचा शब्द लज्जित होणार अशा गांडीव धनुष्याच्या योगानें आसपास कोणास फिरकूं न देतां सर्व दिशा व्यापणारी अशी भयंकर वाणवृष्टि करून आपल्या विशेष व बलास अनुरूप असें कांहीं आश्चर्यजनक कर्म केलें.

दुर्यो०—(कांहीं कल्पना मनांत आणून) मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, शत्रूंचें अद्भुत युद्धचातुर्य पाहून कुमार वृषसेनानेंही त्या-
हून विशेष युद्धकौशल्य दाखविलें. असें कीं, भात्यांतून बाण काढतो
केव्हां, धनुष्यावर ठेवितो केव्हां, गुणाशीं जोडतो केव्हां, ओढतो केव्हां
आणि सोडतो केव्हां, हें कोणाच्याही समजुतींत येऊं दिलें नाहीं.

दुर्यो०—मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, कौरवसेनेतील व पांडवसेनेतील सर्व वीरांचा समुदाय
आपापला युद्धव्यापार सोडून व परस्पर वैरभावाचा क्षणभर त्याग
करून शावास वृषसेना शावास असे मोठ्यानें ह्मणत त्याजकडे टकमक
पाहात उभा राहिला.

दुर्यो०—(आश्चर्य करून) मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, सर्व धनुर्धरांस लज्जा व आश्चर्य देणारा असा पुत्राचा
पराक्रम पाहून स्वामी अंगराज (कर्ण) हर्ष, रोष, करुणा, आणि
शंका, अशा चोहोंच्या कचाटींत सांपडला, तेव्हां त्यानें भीमसेनावर
शरवृष्टि आणि कुमारं वृषसेनावर वाष्पाकुल दृष्टि केली.

दुर्यो०—(आनंद पावून) मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, दोहों सैन्यांतील वीरांच्या मुखांतून वृषसेनाविषयीं जो
शावास शावास असा शब्द निघाला तो अर्जुनास न सोसवल्यामुळें
त्यानें क्रोधंकरून वृषसेनाचे घोडे, सारथि, रथ धनुष्यमौर्वा आणि
श्वेतछत्र ह्यांजवर एकदांच बाण मारिले.

दुर्यो०—(मनांत भय पावून) वरें मग पुढें कसें झालें ?

सुंद०—मग महाराज, जेव्हां कुमार वृषसेन विरथ झाला, धनुष्य मोडलें, मौर्वा
तुटली, तेव्हां रथाखालीं उडी टाकून शत्रूच्या शरसंपाताचा स्पर्श
आपल्या आंगास न होई अशा प्रकारें मंडलाकार गरगर फिरूं लागला.

दुर्यो०—(शंकित होऊन) मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, आपल्या पुत्राचा रथ मोडला असं पाहून स्वामी अंग-
राजास फार क्रोध आला. तेव्हां त्यानें भीमसेनाची गणना न करितां
त्यास सोडून अर्जुनाच्या रथावर वाणाची वृष्टि केली. तो इकडे कुमार
वृषसेनही सेवकांनीं आणिलेल्या दुसऱ्या रथावर बसून पुनः अर्जुनाशीं
युद्ध करावयास गेला आणि अर्जुनास हाक मारून बोलला, अरे, माझ्या
ताताची निंदा करणाऱ्या, वाचाळा, अर्जुना, हे माझे बाण तुझ्या शरी-
राचा त्याग करून दुसऱ्यावर जात नाहींत. तर संभाळ आतां. असं
बोलून त्यानें हजारों वाण सोडून अर्जुनाचें शरीर आच्छादून टाकिलें,
आणि सिंहनाद करण्यास आरंभ केला.

दुर्यो०—(विस्मय करून) लेकरस्वभाव असून काय हो बाळाचा पराक्रम हा ?
वरें सुंदरका, मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, अर्जुनानें आपल्या बाणांनीं वृषसेनाच्या तितक्याही बाणांचें
निवारण करून रथांतून एक उत्कृष्ट शक्ति वृषसेनावर टाकण्यासाठीं उच-
लून घेतली. ती शक्ति साधारण नव्हती, तिला सोन्याच्या घागरमाळा
लाविल्या होत्या, तेणेंकरून झंम झंम शब्द होत असे तिची कांति
निरभ्र आकाशाप्रमाणें स्वच्छ होती, तिचें मुख घांसून पुसून लखलखीत
आणि गुळगुळीत केल्यामुळें चक्रचकीत काळें भिन्न दिसत होतें. अशी
ती शक्ति अर्जुनानें उपहासपूर्वक वृषसेनावर फेकिली.

दुर्यो०—(खिन्न होऊन) हाय हाय आतां ! मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, असं झालें कीं, ती अर्जुनाची दैदीप्यमान् शक्ति पुत्रावर
आली असं पाहून आमच्या स्वामी अंगराजाच्या हातून वाणांसुद्धां धनुष्य
खालीं पडलें, हृदयांतून युद्धोत्साह गेला, नेत्रांतून वाप्रे गळालीं, आणि
तांडचें पाणी पळालें, हें पाहून अर्जुनानें हास्य केलें; भीमसेनानें सिंह-
नाद केला, आणि सर्व कौरवसैन्यांतील वीर आतां कठीण रे कठीण असं
म्हणून एकदांच ओरडले.

दुर्यो०—(भयभीत होऊन) मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, इतक्यांत त्या कुमार-वृषसेनानें त्वरा करून आकर्ण धनुष्य ओढून असेंच संधान पाहून जो बाण मारिला; त्या बाणानें जशी भागीरथी शिवानें त्रिधा केली तसे अर्ध मार्गांतच त्या शक्तीचे तीन तुकडे केले.

दुर्यो०—(हर्ष पावून) शाबास वृषसेना शाबास, वरें मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग महाराज, त्या शक्तीचे तीन तुकडे होतांच सर्व सैन्यांत शाबास, वृषसेना शाबास, असा सर्व वीर लोकांच्या मुखापासून जो एकदांच घोष उठला, त्याच्या ध्वनीनें रणवाद्यांचाही ध्वनि लोपून गेला; आणि सिद्ध, चारण, गंधर्व ह्यांनीं आकाशांतून पुष्पांची वृष्टि केली, तिच्या योगानें सर्व समरांगण भरून गेलें.

दुर्यो०—(आनंदानें) काय हो मुलाचा पराक्रम हा ? कसा झाला तरी कर्णाचा पुत्रना ? वरें मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, आमचा स्वामी अंगराज भीमसेनास म्हणाला, अरे वृकोदरा, तुझे माझे युद्ध समाप्त झालें असें नाहीं. अझून पुढें व्हावयाचें आहे. पण मी हा युद्धचमत्कार मुहूर्तमात्र पाहतों, तोंपर्यंत उगाच ऐस; आणि माझ्या वत्साचें आणि तुझ्या अनुजाचें धनुर्विद्येमध्ये निपुणत्व किती आहे, हें तुलाही क्षणभर पाहण्यास योग्य आहे. मग भीमसेन आणि अंगराज हे दोघे आपापला युद्धव्यापार थांबवून आणि मुहूर्तमात्र वैरभाव सोडून त्या उभयतांच्या युद्धाचा चमत्कार पाहूं लागले.

दुर्यो०—(कांहीं कल्पना मनांत आणून) मग पुढें ?

सुंद०—मग महाराज, आपली शक्ति खंडित झाली असें पाहून अर्जुनास मोठा कोप आला, आणि तो मोठ्यानें हाक मारून म्हणाला, अरे दुर्योधनप्रमुख (असें अर्धेच बोलून लाजल्यासारखें करितो)

दुर्यो०—सुंदरका भिऊं नको. सांग सांग, शत्रु काय बोलला तें.

सुंद०—सांगतो ऐकावें महाराज. अर्जुन बोलला, अरे दुर्योधनप्रमुख कारवसेनानायकहो, अरे अविनयनदींत पोहणाऱ्या कर्णा, मी जवळ नसतां तुम्हीं सर्वांनीं भिळून एकाकी अभिमन्यु वाळ मारिला, आतां मी तर

तुम्हां सर्वांच्या समक्ष तुमचा चपळ कुमार वृषसेन तुमच्या स्मृतीस मात्र विषय होईल असा करितों पहा. असें बोलून त्यानें गर्वानें हातीं गांडीव धनुष्य घेऊन त्याचा वज्रनिर्घोषाप्रमाणें टणत्कार केला. तों इकडे आमच्या स्वामी-अंगराजानेही आपलें कालपृष्ठनामक धनुष्य सज्ज केलें.

दुर्यो० — (पोटांतील भय आच्छादून) मग पुढें कसें झालें ?

सुंद० — मग इतक्यामध्ये अर्जुनानें भीमसेनास युद्धकर्मापासून निवृत्त करून आपण स्वतां पिता अंगराज आणि पुत्र वृषसेन ह्यांच्या रथरूप तटाकांस वाहवून नेणाऱ्या अशा दोन बाणनद्या निर्माण केल्या. इकडून त्या दोघां पितापुत्रांनीही चढीओढीनें आपलें विद्याकौशल्य परस्पर दाखवीत अर्जुनाशीं गांठ घातली.

दुर्यो० — मग कसें झालें ?

सुंद० — मग महाराज, त्या अर्जुनानें प्रळयकाळच्या मेघाप्रमाणें अशी घोर वाणवृष्टि केली कीं, दशदिशा वाणांनीं भरून गेल्या. त्या गर्दीत आकाशपाताळ एकच होऊन गेलें. दिशा कोणीकडे हें समजेना. मग कोठचा स्वामी आणि कोठचा कुमार ! त्यांचा रथ, सारथी, घोडे, ध्वजस्तंभ यांतून कांहींच दिसेना. वरकड तर काय, पण आपलें सैन्य कोठें आहे, आपले वीर कोणीकडे आहेत, हें देखील समजेना, अशी अवस्था झाली. तिकडे त्याच्या धनुष्याचा टणत्कार वज्रघोषाप्रमाणें वारंवार मोठ्यानें होई, त्यावरून मात्र अजून वाणवृष्टि होत आहे, असें समजे.

दुर्यो० — (आश्चर्य करून) मग पुढें ?

सुंद० — मग महाराज, क्षणमात्रेंकरून ती वाणांची गर्दी शांत झाल्यावर पांडव सैन्यांत हृषीका सिंहनाद होऊं लागला; आणि कौरवसैन्यांत शोकचा आक्रोश होऊं लागला कीं, कुमार वृषसेन पडला हो पडला !

दुर्यो० — (डोळ्यांत अश्रु आणि मनांत रोष आणून) वरें पुढें सांग काय झालें तें.

सुंद० — मग पाहतात तों, वृषसेनाचा सारथी, आणि घोडे म्हणून पडले आहेत; छत्र, चामर, ध्वज हीं तुटून गेलीं आहेत; आणि स्वर्गभ्रष्ट देवकुमारा-

प्रमाणें कुमार वृषसेन हृदयभेद करणाच्या एकाच वाणानें मित्रहृदय होऊन रथांत पडला आहे.

दुर्यो०—(डोळ्यांत आसेवें आणून) हाय रे, कुमार वृषसेना !—पुरे आतां पुढील वार्ता. हा वत्सा वृषसेना ! अरे तूं माझ्या मांडीवर खेळत होतास ! अरे त्वां माझी आज्ञा कधीं मोडिली नाही ! अरे म्यां दुःशासनापेक्षां तुला कधीं कमी मानिलें नाही ! अरे तूं आह्मांस वंडील मानून आह्मावर किती ममता करीस ! अरे तूं कर्णाच्या वंशवल्लीचा अंकुर होतास ! हा शौर्यसमुद्रा, हा गदायुद्धनिपुणा, हा प्रियशिष्या, हा प्रियदर्शना, कोठें गेल्यास ! अरे माझ्याशीं एकदां तरी बोल.

वसंततिलका.

जें पद्मनेत्र सकलोदित चंद्रकांत ॥

जें गौरवर्ण नवयौवन रम्य शांत ॥

होतां तुझें वदन तें विपरीत सृष्टी ॥

कर्णें कसें निरखिलें समरीं स्वदृष्टी ॥ १० ॥

सार०—महाराज, असा अत्यंत शोक करूं नका.

दुर्यो०—सूता, जे पुण्यवंत तेच दुःखास पात्र होतात. आमच्या पदरीं इतकें पुण्य कोठें आहे ? आमचें विचारशील तर,

अनुष्टुप्.

प्रत्यक्ष हतबंधूंचें ऐशा परिभवानलें ॥

जळे हृदय अत्यंत कशाचें दुःख शोकही ॥ ११ ॥

(असें म्हणून मूर्च्छित पडतो)

सार०—महाराज, सावध व्हा, (पदरानें वारा घालतो) महाराज, इतका शोक करूं नका.

दुर्यो०—(सावध होतो) अरे सुंदरका, मग माझ्या सख्या अंगराजानें पुढें काय केलें ?

सुंद०—मग महाराज, तसा तो पुत्र पडला असें पाहून नेत्रावाटे अश्रुधारा सोडून शत्रूच्या शस्त्रांची गणना न करितां स्वामी अंगराज पुन्हां अर्जुनावर धांवून गेला. त्या वेळीं शत्रूंनीं जाणिलें कीं, अंगराज पुत्रवधानें क्रुद्ध होऊन जीवाची आशा सोडून पराक्रम करित आहे, म्हणून लागलेच भीम, नकुल, सहदेव, पांचाळ आदिकरून वीरांनीं मध्यें येऊन अर्जुनाचा रथ आड केला.

दुर्यो०—त्यांनीं असें केलें काय; मग पुढें कसें झालें ?

सुंद०—मग महाराज, अर्जुनाच्या गांडीवचापरूपप्रलयमेघापासून निघालेल्या अनंत शरधारांनीं जेव्हां सर्व दिशा भरून गेल्या, तेव्हां शल्यानें स्वामी अंगराजास सांगितलें कीं, अगा अंगराजा, आपल्या रथाचे घोडे पडले, चाकांच्या धांवा निखळल्या, तुंव फुटले, कणे मोडले, तर आतां भीमार्जुनांवरोवर युद्ध करणें योग्य नाहीं. असें बोलून त्यानें रथ फिरविला आणि बहुत प्रकारें आश्वासन देऊन समजून सांगून अंगराजास रथांतून खालीं उतरविलें.

दुर्यो०—त्यानें ठीक केलें. मग पुढें काय झालें ?

सुंद०—मग स्वामी अंगराजानें कांहीं वेळ विभ्रान्ति घेऊन दुसरा रथ आणण्याविषयीं सेवकांस आज्ञा केली. मग सेवकांनीं तत्काळ दुसरा रथ आणिला पाहून स्वामी अंगराजानें मजकडे दृष्टि करून, सुंदरका इकडे ये, म्हणून मला हांक मारिली. तो मी लागलाच जवळ गेलों. इतक्यांत अंगराजानें आपल्या मुकुटापासून एक सुवर्णपट्टिका काढून घेऊन तिजवर शरीरावरील रक्तविंदूंत बाणाचें अग्र बुचकळून कांहीं मजकूर लिहून महाराजांस पाठविला आहे. हा वाचून पहावा. (असें म्हणून ती पट्टिका देतो)

दुर्यो०—(पट्टिका घेऊन वाचतो) “स्वस्ति श्री मित्रवर्य महाराज दुर्योधन भूपति यांसि. समरांगणापासून मित्र कर्ण या क्षणापर्यंत कंठास गाढालिंगन देऊन विज्ञापना करितो ऐशीजे.”

शार्दूलविक्रीडित

अस्रग्रामविधीत मत्सम नसे कोणी कृती आहवा ॥
 होता पूर्णाचि कीं तुला भरंवसा मारीन मी पांडवां ॥
 तूझा भाग ह्यणूनि म्यां न वधिला दुःशासनारी बळें ॥
 तूं दुःखप्रतिकार पाव अपुल्या वीर्यें किं बाप्यें जळें ॥ १२ ॥

(पत्र वाचून ह्यणतो) मित्रा, कर्णा, काय हें ! अरे, शतबंधूंच्या शोकेंकरून दुःखित झालेल्या माझ्या हृदयास हीं वाक्शल्यें टोंचवितोस ! सुंदरका वरें माझ्या मित्रा अंगराजानें या समयीं काय आरंभिलें आहे ?

सुंद०—महाराज, या समयीं अंगराज शरीरावरील कवच, अलंकार, वस्त्रे काढून आणि आत्मवधाचा निश्चय करून स्वतां आपण एकटाच समरांगणाचा मार्ग धरण्याच्या त्रेतांत होता.

दुर्यो०—(ऐकून सत्वर उठतो) सुंदरका, माझ्या वचनेंकरून तूं लौकर जाऊन माझ्या सख्या अंगराजाला समजावून सांग कीं, या समयीं जयाची आशा धरणें योग्य नाही. तुझा माझा संकल्प भिन्न नसावा. परंतु,

मंदाक्रांता.

आधीं पार्था वधुनि सलिलें बंधुवर्गासि द्यावीं ॥
 मंत्री शत्रू सुहृदसह यां नेत्रबाप्यें त्यजावीं ॥
 त्वां म्यां द्यावा रडुनि अपुनर्भावि अन्धोन्य खेंवा ॥
 ही टाकावी हततनु रणीं दुःखितें निर्वृते वा ॥ १३ ॥

अथवा शोकदायक गोष्ट कांहींच सांगून पाठवूं नये. आतां इतकेंच सांग कीं,

अंन्या.

वृषसेन नव्हे तुझा तनुज, दुःशासन नव्हे माझा अनुज ॥
 म्यां तुज किंवा त्वां मज, काय ह्यणोनी सांत्वावें ॥ १४ ॥

सुंद०—आज्ञा महाराज, (असें ह्यणून निघून जातो.)

दुर्यो०—अरे सूता, हा जो शब्द ऐकूं येतो हा रथचक्रांचा ध्वनिसा वाटतो ।

सार०—महाराज, खरेंच. रथचक्रांचाच ध्वनि हा. पहा अधिक अधिक मोठ्यानें ऐकूं येतो.*

दुर्यो०—हाँ हाँ खरेंच, सेवकांनीं दुसरा रथ आणिला वाटतें ? सूता, जाऊन तयार कर तो रथ.

सार०—आज्ञा महाराज, (वाहेर जाऊन पुन्हां आंत येतो.)

दुर्यो०—(त्याजकडे पाहून) कांरे अजून रथावर चढला नाहींस ?

सार०—विनंती करतो महाराज, तो आपला रथ नव्हे. तात धृतराष्ट्र आणि अंबा गांधारी हीं उभयतां संजयासहवर्तमान रथावर वसून आपल्या भेटीकरतां हीं जवळ आलीं आहेत.

दुर्यो०—हाय हाय, काय संकट हें ! दैवानें पहा कशी विपरीत गोष्ट केली ! सूता, तूं जा लौकर रथ आणावयास. मी तर ताताची भेट न घेतां एकीकडे जाऊन उभा राहतों.

सार०—महाराज, असें करूं नका. आतां त्या उभयतांस तुझीच एकटे उरलां. या समयीं तुझांवांचून त्यांचें समाधान कोण करील ?

दुर्यो०—सूता, माझे दैव फुटलें. आतां मी त्यांचें समाधान कोणत्या तोंडानें करूं ? पहा,

मंदाक्रांता

आह्मी दोघे नमुनि पितरां आजि आलों रणाला ॥

तेव्हां त्यांनीं धरुनि हृदयीं हुंगिलें कीं शिराला ॥

त्या बाळाला तशि गति बलें प्राप्त केली अरीनें ॥

आतां तता जननि जवळी काय बोलूं मुखानें ॥ १५ ॥

तथापि वडील आपणांस अवश्य वंदनीय आहेत खरे.

(असें बोलून निघून जातात)

चतुर्थ अंक समाप्त.

अंक पांचवा.

स्थळ.

रणभूमि.

पात्रं

धृतराष्ट्र	दुर्योधनाचा पिता.
गांधारी	दुर्योधनाची माता.
संजय	धृतराष्ट्राचा शिष्य.
दुर्योधन	कौरवराज.
सारथी	दुर्योधनाचा.
भीमसेन	धर्माचा धाकटा भाऊ.
अर्जुन	भीमाचा धाकटा भाऊ.
अश्वत्थामा	द्रोणाचार्याचा पुत्र.

अंक पांचवा.

(तदनंतर धृतराष्ट्र, गांधारी, आणि संजय रथांत बसून येतात)

धृतरा०—वत्सा संजया, या कुरूकुलरूप निबिडवनांतील अवशिष्ट राहिलेला जो एक दुर्योधन बालतरु तो तरी जिवंत आहे ना ?

गांधारी—तो खचित जिवंत आहे. पण तो कोठें आहे तें ठिकाण संजया दाखीव.

संजय—अहो, तो पहा दुर्योधनराजा वडाच्या झाडाखाली सांवलींत एकटाच बसला आहे.

गांधारी—काय एकटाच बसला आहे ह्यणतोस ? तर सांप्रत त्याच्या शंभर भावांतून कोणीच त्याच्या जवळ नाही काय ?

संजय—कोणी नाही. पण अहो तात, अहो अंब, आपण रथावरून हळूच खाली उतरावें.

उभयतां—(रथाखाली उतरतात. इतक्यांत लज्जित होत्साता दुर्योधन येऊन बसतो.)

संजय—(जवळ जाऊन) महाराजांचा विजय असो. अहो महाराज, तात आणि अंबा उभयतां आपल्या भेटीकरितां हीं आलीं आहेत, यांजकडे आपण कां पाहत नाही. यांजकडे पहावें महाराज.

दुर्यो०—(खिन्न होतो. बोलत नाही.)

धृतरा०—(दुर्योधनाच्या जवळ जाऊन त्याच्या आंगाला स्पर्श करून) वत्सा दुर्योधना, खुशाल आहेस की ? अरेरे केवढा मी निर्दय !

शार्दूलविक्रीडित.

आंगीं सोडुनि बर्म कंकवदनं शल्ये हळू काहुर्ना ॥

देतां तूं व्रणपट्टिकांसि निजसी कर्णी भरा ठेवुर्ना ॥

वीरांच्या दुरुनीच पाहुनि तयां केलें तुवां सांत्वना ॥

पापें म्यां न विचारिलेंचि तुज कीं सह्या असे वेदना ॥ १ ॥

(धृतराष्ट्र आणि गांधारी दोघें दुर्योधनाच्या जवळ जाऊन हातांनी आंग चांचपून त्यास आलिंगितात.)

गांधारी— वत्सा, अतिगाढ प्रहारांच्या वेदनांनी व्याकुळ झालास ह्यणून आह्यांशीं बोलत नाहीस काय ?

धृतरा०— वत्सा दुर्योधना, असें मौन मजबरोवर ह्यापूर्वी कधींच धरिलें नव्हतें, आणि आजच कांरे वा असें ?

गांधारी— वत्सा तूं जर आह्यांशीं बोलत नाहीस, तर या समयीं दुःशासन दुर्मर्षण किंवा दुसरा कोणी येऊन बोलणार आहे काय ? (असें ह्यणून रडूं लागते.)

दुर्यो०— (उसासा टाकून) आई, मी काय बोलूं ? आणि मला वत्सा वत्सा सुता सुता असें वारंवार कशाला म्हणतां ? सांप्रत मी तुमचा वैरी झालों आहे. पहा.

वसंततिलका.

मी पाप बंधुजननाशक जाण साचा ॥

तातास आणि तुज हेतु रडावयाचा ॥

हा होय डाग विमला भरतान्वयाला ॥

देतां कुलक्षयकरा सुतता कशाला ॥ २ ॥

गांधारी— लंकरा, असा खेद करूं नको. आह्यां दोघां आंधळ्यांस वांट दाखविणारा तूं एकटा उरला आहेस. बाळा, तूं तरी चिरंजीवी ऐस. आतां आम्हांला कशाला तें राज्य, आणि कशास तें वैर पाहिजे ! तूं खुशाल असलास म्हणजे आह्यांला सर्व पावलें.

दुर्यो०— आई, असें काय बोलतेस ?

वसंततिलका.

माते अयोग्य मज बोल तुझा असा हा ॥

सुक्षत्रियेसि तुज दीनपणा कसा हा ॥

चिंता तुला शतसुतांविषयीं न कांहीं ॥

मातेचि राक्षसि दया तुज काय नाही ॥ ३ ॥

माते, तुझ्या मुखांतून असे शब्द निघणें हें खचीत सुतशोकाचें कृत्य होय.

संजय—अथवा महासज, लोकांत म्हण आहे कीं, “ विहिरींत घागर पडली म्हणून दोर टाकूं नये.” ती काय खोटी ?

दुर्यो०—हें बोलणें पोकळ, यांत कांहीं जीव नाही. रे संजया, कांहीं कर्तव्य नाही तर साधन कशास पाहिजे ? (असें बोलून रडूं लागतो)

धृ०—(दुर्योधनास आलिंगून) वत्सा, अंमळ स्वस्थ हो, आणि आम्हां दोघां दीनांसही स्वस्थ कर.

दुर्यो०— ताता, याउपर तुम्हांला स्वस्थता दुर्लभ आहे, परंतु,

आर्या.

मन्निहतपुत्रका जी कुंती तिजशीं तुम्हीही शोकांत ॥

राहोनि आजपासुनि मिरवित जा पुत्रशोक लोकांत ॥ ४ ॥

गांधारी---वत्सा, सांप्रतकाळीं हेंच आम्हांस अधिक आहे कीं, तूं तरी एकटा जिवंत राहिलास. आतां मी दुसऱ्या कोणाविषयीं कशाला शोक करूं ? यासाठीं मी म्हणत्यें, मुला, हा तुझा युद्धास जाण्याचा समय नव्हे. मी तुला हात जोडत्यें. मजवर कृपा कर आणि युद्ध सोडून स्वस्थ ऐस. माझ्या एवढ्या वचनाचा आव्हेर करूं नको.

धृ० — वत्सा, तूं आपल्या मातेचें एवढें वचन ऐक ; आणि ज्याचे सर्व बांधव नष्ट झाले असा जो तुझा पिता मी, त्या माझेही वचन ऐक. आग्रह धरूं नको, आणि समर सोडून दे.

वसंततिलका.

दायाद यद्भुजबलें गणिले न कांहीं ॥

ते द्रोण भीष्म समरीं उरलेचि नाही ॥

कर्णासमक्ष वधितां रणिं तत्सुताला ॥

भ्याले समस्त जन पाहुनि फाल्गुनाला ॥ ५ ॥

वत्सा, आणखी तुला सांगतां ऐक.

ऐकूनि वत्सनिधनासचि कंठ दाटे ॥
 शत्रू तुझ्यावारि पणा पुरवील वाटे ॥
 त्याच्या सर्वे न अभिमान धरीं धरापा ॥
 तूं आजि अंध पित्तरां परिपाळ बापा ॥ ६ ॥

दुर्यो०—अगे आई, समरापासून निवृत्त होऊन म्यां काय करावें ?

गांधारी—तुझा पिता किंवा विदुरभावोजी सांगतील तें करावें.

संजय—राजा, गांधारी आई ठीक बोलते. असेंच करावें.

दुर्यो०—संजया, अद्यापि मला उपदेश करावयाचा राहिला आहे काय ?

संजय—राजा, जोंवर देहांत प्राण आहेत तोंवर जय मिळविणाऱ्यांस बुद्धि-
 मंतांनीं उपदेश करावा, आणि त्यांनींही तो ऐकावा, हें योग्य आहे.

दुर्यो०—(रागानें) वरें तर आपण बुद्धिमंत आहांच, आणि मीही जयेच्छु
 आहे, तर या समयास योग्य असा क्रोणता आपला उपदेश आहे तो
 सांगा, मी ऐकावयास सिद्ध आहे.

धृत्०—वत्सा, हा संजय चांगली सोईची गोष्ट सांगत असतां त्याजवर उगाच
 कां वरें रागें भरतोस ? तूं जर स्वस्थ चित्त होऊन ऐकशील तर, तो
 कशाला, मीच सांगतो ऐक.

दुर्यो०—वरें आहे. आपण सांगावें काय तें.

धृत्०—तुला फार कांहीं सांगावयाचें नाही. त्या युधिष्ठिराचें जें काय मागणें
 असेल तें त्याला देऊन त्याच्याशीं संधि करावा; इतकेंच आमचें तुला
 सांगणें आहे.

दुर्यो०—हे ताता, पुत्रमोहामुळें अंवा, आणि असमंजसपणामुळें संजय असें
 बोलतात; पण तुम्हालाही हा व्यामोह असावा काय ? अथवा पुत्रशो-
 कानें जो हृदयाम संताप आला तो असें बद्दवील, परंतु हे ताता, पहा वरें
 ज्या वेळेस शंभर बंधु कायम होते त्या वेळेस देखील साम करण्या-

विषयीं वासुदेव आर्जव करीत असतां मी त्याचा अन्हेर केला. आतां तर दुःशासनादि सर्वि भ्राते, भीष्म, द्रोण, व इतर मोठमोठे साह्यकर्ते राजे, हे सर्व मरण पावले. या समयीं ह्या तुच्छ शरीराच्या मात्र लोभाकरितां, थोरांच्या मंडळींत लाज आणणारा आणि परिणामीं दुःख देणारा असा संधि पांडवांशीं मीं कसा करावा बरें ? कां, नीतिनिपुणा संजया, मी म्हणतो हें खरेंना ? आणखी सांगतो. जरी आह्मीं संधि करूं म्हठलें तरी घडणार नाहीं.

आर्या.

जे हीनशक्ति झाले रिपु त्यांशीं नृप न संधि करतील ॥

संप्रति सानुज पांडव हीनानुज मी मला न वरतील ॥ ७ ॥

धृतरा०—वत्सा असें जरी झालें, तरी म्यां सांगितलें असतां आणि मागून घेतलें असतां युधिष्ठिर कोणतीही गोष्ट न ऐकेल असें होणार नाहीं. तुला आणखी एक सांगतो. युधिष्ठिर सर्वदा आपणास अपकृष्ट असें मानतो.

दुर्यो०—असें कां बरें ?

धृतरा०—एक सांगतो, युधिष्ठिराची अशी प्रतिज्ञा आहे कीं, चौघांतून एक जरी भ्राता नष्ट झाला तरी मी प्राणधारण करणार नाहीं. यास्तव संग्रामांत मरणाची पाळी कोणावर येईल आणि कोणावर न येईल याचा नियम नाहीं. म्हणून अनुजांच्या नाशाची शंका त्याच्या मनांत नेहमीं वागत आहे. ह्या कारणामुळे तुला आवडेल तसा संधि करावयास देखील तो आज सिद्ध होईल, असें मला वाटतें.

संजय—खरी गोष्ट, असेंच आहे.

गांधारी—मुला, हें तुझ्या पित्याचें भाषण सुशुक्तिक दिसतें. हें खरें मान.

दुर्यो०—अहो तात, अहो अंब, अरे संजया, ऐका, तुमच्या बोलण्यावरून न्याय झाला. पहा.

शार्दूलवि०

एका बंधुविनाहि जीवित नसो पार्थप्रतिज्ञा अशी ॥

मेले शंभर म्यां स्वजीवितधनी आशा धरावी कशी ॥

मी दुःशासनशोणिताशनरिपुप्राणा नको संहरूं ॥

लज्जा मानहि सोडुनी कृपणसा संधी च यांशीं करूं ? ॥ ८ ॥

गांधारी—(हें ऐकून शोक करिते) हा बाळा दुःशासना, हा दुर्मर्षणा, हा विकर्णा अरे मला टाकून तुझी कोठें गेलां ? (आपणास म्हणते) अगे वीरशतप्रसविनी गांधारी तूं दुःखशताला प्रसवलीस, सुतशताला नाहीं.

(सर्व ढळढळां रडतात)

संजय—(डोळ्यांत अश्रु आणून) अहो तात, अहो अंब, तुझी राजा दुर्योधनाचें सांत्वन करून त्यास बोध करावा म्हणून ह्या समरभूमीस आला, आणि तुझीच असें करितां हें काय ? कांहीं विवेक करा.

धृतरा०—वत्सा, आमचीं दैवें तर परिच्छिन्न प्रतिकूल आलीं आहेत आणि तूंही शत्रूविषयीं आपला मानबंध सोडीत नाहीस, तर अशा समयीं एकट्या तुजवर जीव धरणारी आणि निरंतर दुःख भोगणारी ही तुझी आई गांधारी हिनें कोणाचा आश्रय करावा; आणि म्यां तरी कोणाला शरण जावें ? सांग वरें !

दुर्यो०— ऐकावें ? तात, सांगतो काय करावें तें.

शार्दूलविक्रीडित.

पृथ्वी आकळिली जिहीं सकळ तें ऐश्वर्यही भोगिलें ॥

राजांनीं स्वशिरस्थरत्ननिचयें ज्यांच्या पदां पूजिलें ॥

गेले ते शतपुत्र शत्रुंसि रणीं मारोनियां स्वःपुरां ॥

पूर्वीं ज्या धारिलें धुरेस सर्गें ती तात वाहो धुरा ॥ ९ ॥

याहून विपरीत केलें असतां क्षात्रधर्माचें उल्लंघन केलें असें होईल

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा गलबला होतो.)

गांधारी—(ऐकून भय पावते) संजया, हाहाकारानें युक्त असा रणवाद्यांचा शब्द ऐकू येतो. ०

संजय—खरेंच तुम्हासारख्या भीरूजनांला येण्यास हें स्थळ योग्य नव्हें.

धृतर०—संजया, पहा पहा, हा अतिभयंकर आणि अतिदीर्घ असा हाहाकार शब्द कशाचा होत आहे. याचें कांहीं तरी मोठें कारण असावें.

दुर्यो०—ताता, आतां मजवर कृपा करावी. आमचें दैव खचीत फिरलेलें दिसतें यास्तव जोपर्यंत आणखी कांहीं विपरीत गोष्ट कानीं आली नाही तोंपर्यंत मला संग्रामास जाण्याविषयीं आज्ञा द्यावी.

गांधारी—मुला, घटकाभर थांबून मज मंदभाग्येचें समाधान तरी कर.

धृतरा०—वत्सा, समरास जाण्याविषयीं जर तुझा निश्चयच आहे, तर प्रायः शत्रूचा गुप्तरूपें घात होईल असा तरी कांहीं विचार कर.

दुर्यो०—असें कसें होईल ?

आर्या.

माझ्या प्रत्यक्ष जिहीं माझे शतबंधु मारिले असती ॥

ते पर गुप्तपणें नच माराया योग्यसे मला दिसती ॥ १० ॥

अरिनीं केले असती गुप्तव्यवहार ते जसे खोटे ॥

तैसे काय करुनि फळ ज्यातें समरीं न वानिती मोटे ॥ ११ ॥

गांधारी—मुला, तूं समरास जाईन म्हणतोस, पण तूं सध्यां एकाकी आहेस. ह्या समरीं तुला कोण साह्य करील बरें ?

दुर्यो०—मला साह्य ?

आर्या.

मगते जरि एकाकी परवा मज शत्रुची नसे लवही ॥

दैवचि साह्य मज करो आतां निष्पांडवी करीन मही ॥ १२ ॥

(पडद्यापलीकडे कलकल्यानंतर शब्द होतो)

[अहो योधहो, तुह्मी जाऊन कौरवेश्वरास सांगा कीं, हें येथें मोठें रणकंदन प्रवर्तलें आहे, आतां अप्रिय वार्ता ऐकून पराडमुख नू होतां या समयां कालानु- रूप जो सूड घ्यावयाचा असेल तो लौकर घ्यावा पहा,

शार्दूलविक्रीडित.

सोडी चाबुक रश्मि विद्वतनु जो पार्थाकितीं मागणीं ॥

नेती ओढुनि अश्व ज्यास सहसा घेऊनियां धांवणी ॥

वार्ता जाणवितोचि अंगपतिची जो लोचनींच्या जळें ॥

शून्य स्यंदन नेतसे स्वशिविरा तो शल्य भीतीबळें ॥ १३ ॥]

दुर्यो०—(ऐकून शंकितपणें) सूता, हा वज्रपातासारखा दारुण असा अस्पष्ट शब्द कोणी केला वरें? पहा पहा.

सारथी—आज्ञा महाराज. (बाहेर गेलासें करितो) कोण आहे रे तेथें ?
(घाबऱ्यां घाबऱ्यां आंत येतो) हाय हाय घात झाला. बुडालें सारें.
(असें वोलून धाडकन घालून घेतो)

दुर्यो०—सांग सांग सूता असें काय करितोस ? सांग काय तें ?

सार०—महाराज, दुसरें काय सांगूं ? घर बुडालें. हृदयांत शल्याप्रमाणें शल्यानें शिविरांत प्रवेश करितां सर्व लोक मूर्च्छित केला. कारण कीं, तो मनोरथाप्रमाणें कर्णाचा शून्य रथ घेऊन परत आला.

दुर्यो० --हायरे मित्रा कर्णा, हाय हाय (असें म्हणून मूर्च्छित पडतो)

गांधारी—पुत्रा, सावध हो, सावध हो.

संजय—राजा, सावध हो, सावध हो.

धृत०—हाय हाय, कायहो संकट हें ?

आर्या.

भीष्मद्रोणांमार्गें ज्याचा अवलंब मानसीं धारला ॥

तोही मत्पुत्राचा प्राणसखा कर्ण ईश्वरें हरिला ॥ १४ ॥

वत्सा, सावध हो, सावध हो. अरे निर्दया देवा,

वसंततिलका.

सोसूनि अंध शतपुत्रविपत्तिदाहा ॥
 शोच्या दशेप्रति सभार्यहि पावला हा ॥
 जो एक पुत्र उरला निजजीविकेला ॥
 कैसा तयाविषयि दीन निराश केला ॥ १५ ॥

वत्सा दुर्योधना, ही तुझी माता दुःखभागिनी गांधारी हिचें कांहीं समाधान कर. ही दीनवाणी तुजकडे पाहात आहे. ऊठ ऊठ असें करू नको.

दुर्यो० — (सावध होऊन) हा कर्णा प्राणसख्या, मला सोडून कोणीकडे गेलास ?

साक्या.

कर्णा टाकुनियां मित्रा, केली पर लोका यात्रा ॥ ध्रुव० ॥
 बारे कर्णा सख्या मजला एकवार भेटावें ॥
 बोलुनि वचन मधुर मजसीं त्वां, परलोकातें जावें ॥ १ ॥
 एकाएकीं कैसें जावें, टाकुनियां मित्रातें ॥
 तुजवांचुनियां सख्या मजला, नाहीं कोणी त्रातें ॥ २ ॥
 जासी खरा परंतू हा जन कोणा निरवुनि जासी ॥
 अपुलें दुःख कथाया याणें, जावें कोणापाशीं ॥ ३ ॥
 तुजविण मजला न गमे पळभर, युगसम घटिका वाटे ।
 तूं माझी विश्रांती सख्या, दुःख शोक बहु दाटे ॥ ४ ॥
 नाहीं वियोग तुजसीं माझा, नाहीं अप्रिय केलें ॥
 ऐशा प्रियमित्राला सोडुनि, जाणें मनासि आलें ॥ ५ ॥
 तुजकरितां म्यां राज्यरक्षणा, केले प्रयास फार ॥
 तुजवर माझा सर्व भरंवसा, होता तुजवर भार ॥ ६ ॥
 तुझ्या बलें म्यां युधिष्ठिराशीं, फारच विरोध केला ॥
 जो हेतू म्यां मनीं आणिला, तो त्वां सिद्धिस नेला ॥ ७ ॥
 आतां कवणा स्वदुःख सांगूं, व्यसनीं कोणा बाहूं ॥
 तुझ्या वियोगें दुःखचि सारें, सुख मी कोठें पाहूं ॥ ८ ॥

क्षणभर थांब नको करूं घाई, एकाकी नच जावें ॥
 हा मी आलों तुज सांगातीं, राहुनि काय करावें ॥ ९ ॥
 तूं गेल्यावरि मागें जगणें, लाजिरवाणें मजला ॥
 मजवांचुनिही कैसें होईल, परलोकीं सुख तुजला ॥ १० ॥
 कर्णा टाकुनियां मित्रा, केली परलोका यात्रा ॥ ध्रु० ॥

(पुन्हा मोह पावतो. त्यास सर्व सावध करितात)

दुर्यो०—तुम्ही मला सावध करितां काय ?

आर्या.

प्राणापरीस मजला, अधिकचि जो अंगराज तो गेला ॥
 तरि धरितों प्राणांतें, ताता निर्लज्जसा न हा मेला ॥ १७ ॥
 आणखी तुम्हांला सांगतों. मी सावध झालों तर एवढ्यासाठीं होईन.

वसंततिलका.

शोचीन शोच्य परि शत्रुहता न वत्सा ॥
 दुःशासनासही न बंधुजना न कुत्सा ॥
 ज्यानें दिलें मरण शोकद त्या वृषातें ॥
 नेईन तत्कुल लयास न हो मृषा तें ॥ १८ ॥

गांधारी—मुला, नकोरे रडूं. क्षणभर अश्रु आटोपून धर.

धृतरा०—वत्सा, अंमळ अश्रूंचें परिमार्जन कर.

दुर्यो०—हे तात, हे अंब, माझ्या रडण्यासही तुम्ही प्रतिबंध करितां काय ?

आर्या.

ज्यानें माझ्या साठीं, प्राण त्याजिलें न वारिलें त्यातें ॥
 त्याकरितां मी अश्रू सोडित असतां निवारितां मातें ॥ १९ ॥ •

सूता, कोणी वरें हें असंभावित आणि आमच्या कुलाचा नाश, करणारें कर्म केलें ?

सार०—महाराज, सैन्यांत अशी वार्ता उठली आहे.

आर्या.

क्षितिनें गिलितां चक्रें, अंगाधिप चक्रपाणिसारथिच्या ॥

बाणांनीं हत झाला, अस्मत्सेनाकृतांतवासविच्या ॥ २० ॥

दुर्यो०—असें ह्मणतात काय; काय करूरे;

अनुष्टुप्.

कर्णाननेंदु स्मरतां, क्षोभला शोकसागर ॥

आडवाग्नीपरी त्याला, क्रोधाग्नी खाय सत्वर ॥ २१ ॥

हे अंब, हे तात, आतां लेकरावर कृपा करावी.

आर्या.

हा ज्वलन शोकजन्मा, जाळितसे कीं मदीय कायाला ॥

तुल्यचि विपत्ति मजला, आज्ञा द्यावी रणीं निजायाला ॥ २२ ॥

धृतरा०—(दुर्योधनास आर्लिगून म्हणतो)

पद.

नको जाऊं ऐशा रणा; बाळका नको जाऊं ऐशा रणा ॥ ध्रु० ॥

साहसकर्मीं जीवितसंशय; तेंच फलित आपणा ॥ बाळ० ॥ १ ॥

तूं अभिमानें साहस करितां; कोण करिल वारणा ॥ बाळ० ॥ २ ॥

अरिच्या सेना सकपट असती; न चुकती परमारणा ॥ बाळ० ॥ ३ ॥

त्या भीमातें स्मरतां वाटे पुरविल आपुल्या पणा ॥ बाळ० ॥ ४ ॥

जातों म्हणसी तरि कां अमुची; तूज नये करुणा ॥ बाळ० ॥ ५ ॥

गांधारी—पुत्रा, आतां तूं जाऊन त्या सुतशतकृतांता वृकोदरावरोवर संग्राम
करणार काय ?

दुर्यो०—माते, सध्यां वृकोदर एकिकडे असूं दे. अगोदर त्याचा समाचार
घेतला पाहिजे.

शार्दूलविक्रीडित

जो माझ्या मनिंचा मनोरथ गमे आंगासि जो चंदन ॥

नेत्रां इंद्रु तुह्यांसि शिष्य सुत या भावें करी वंदन ॥

ऐसा कर्ण रणांगणांत वधिला जेणें करूनी छळा ॥

हे माझे सहसा पडोतं शर त्या दुष्टा नराच्या गळा ॥ २४ ॥

हे सूता, आतां उगाच कालातिक्षेप करणें नीट नाही. माझा रथ लौकर सिद्ध करून आण. तुला पांडवांचें भय वाटत असेल तर तूं येथेंच राहा. मी एकटाच गदा घेऊन समरभूमीस जातो.

सार०—महाराज, असें भलतेंच मनांत आणूं नका, हा रथ घेऊन आलों पहा.

(असें बोलून निघून जातो)

धृतरा०—वत्सा दुर्योधना, आम्हांला शोकाग्नींत जाळवें असाच जर तुझा दृढ निश्चय आहे तर तुझ्या पदरीं मोठमोठे वीर आहेत त्यांतून कोणाला तरी सैनापत्याचा अभिषेक कर. एवढें तरी आमचें ऐक.

दुर्यो०—हॉं केलाच आहे अभिषेक. नवा काय करावयाचा आहे ?

गांधारी—कोणाला अभिषेक केला आहे, बाळा, जो या हताशेला मला आश्रय होईल ?

धृतरा०—कोण शल्य ? कीं अश्वत्थामा ?

दुर्यो०—अहो कशाला शल्य आणि कशाला अश्वत्थामा पाहिजे, माझा मीच.

अनुष्टुप्.

कर्णा आलिंगन देता, पार्थाचे प्राण हारिता ॥

प्रभूत नेत्रवारींनीं, हा आत्मा अभिषेकिला ॥ २५ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा गळवला होतो)

[अहो कौरवसैन्यांतील प्रधान योधहो, आम्हांला पाहून तुम्ही इकडे तिकडे

कां पळत सुटलां ? पुरे करा आतां पळणें. तुमचा राजा दुर्योधन कोण्या ठिकाणीं आहे हें आह्मांला सांगा.]

(सर्व घाबरून कान देऊन ऐकतात)

(सारथी घाबऱ्यां घाबऱ्यां आंत येऊन ह्मणतो.)

सार०—महाराज, ऐका.

अनुष्टुप्.

आले एकरथारूढ शोध काढीत तूमचा ॥

सर्व—सूता, ते कोण कोण बरें ?

सार०— उत्तरार्ध.

तो कर्णारी क्रूर तोही, वृककर्मा वृकोदर ॥ २६ ॥

गांधारी—(भिऊन) पुत्रा, आतां एथें कोणता उपाय करावा ?

दुर्यो०—आई, भिऊं नको, ही माझी गदा जवळच आहे.

गांधारी—जळो माझे जिणें. काय मी मंदभाग्या ही !

दुर्यो०—आई, या समयीं खेद करून काय फळ ? संजया, अरे संजया, ह्या उभयतां पितरांस रथांत घालून लौकर शिबिरास पोहोंचीव. आमचा शोक घालविणारा गृहस्थ प्राप्त झाला. बरें झालें.

धृतरा०—वत्सा क्षणभर थांब. बरें हें येतात यांचा मनोभाव कसा काय आहे तो पाहूं.

दुर्यो०—ताता, त्यांचा मनोभाव काय जाणावयाचा आहे ? तुम्ही जा आपले
(धृतराष्ट्र आणि गांधारी अंमळ पुढें जाऊन उभीं राहातात.)

(इतक्यांत एका रथावर वसलेले भीमार्जुन येतात.)

भीमसैन—अहो दुर्योधनाच्या सेवकांनो ? अरे घाबऱ्यां घाबऱ्यां इकडे तिकडे कां भटकतां ? आमची शंका धरूं नका, आम्हांपासून तुम्हांला भय नसो. आह्मीं विचारतो एवढें सांगा.

रघुरा.

कर्ता द्यूतछलाचा जतुमयसदनीं जाळिता पांडवांचा ॥
 कृष्णाकेशांबरांचा पवन उडविता मित्र अंगाधिपाचा ॥
 दादा दुःशासनाचा हरुनि धनहि दे दासता पांडवांला ॥
 सांगा आहे कुठे तो नरपति तुमचा पाहुं आलों तयाला ॥ २७ ॥

धृतरा०—संजया, ह्या दुष्टाचा मनोभव क्रूर दिसतो. कायहो हें उद्दामपणाचें भाषण !

संजय—तात, हातांनीं करावयाचीं अप्रियें तेवढीं यांनीं केलीं, आतां तोंडांनीं करावयाचीं राहिलीं तीं करीत आहेत.

दुर्यो०—असो, सूता जा त्या दोघांस जाऊन सांग कीं, हा मी दुर्योधन येथें आहे.

सार०—आज्ञा महाराज, (असें म्हणून त्या उभयतांच्या जवळ जाऊन त्यांस म्हणतो)—अहो वृकोदरजी, अहो अर्जुनजी, आमचे महाराज दुर्योधन मातापित्यासहवर्तमान ह्या वटवृक्षाच्या छायेत बसले आहेत.

अर्जुन—दादा, कृपा करा. तीं उभयतां म्हातारीं अगोदरच पुत्रशोकानें पीडित झालीं आहेत. त्यांत आणखी आपण जाऊन त्यांस दुःख द्यावें हें योग्य नाहीं. तर चला आपण येथून परत जाऊं.

भीम०—वेड्या, सदाचाराचें कोणी उल्लंघन करितो काय ? वडील माणसें जवळ आलीं असतां त्यांस अभिवंदन केल्यावांचून जाणें योग्य नव्हे.

दोघे—(जवळ जाऊन) संजया, मातापितरांस आम्ही प्रणाम करितों हें कळीव. अथवा, थांब तूं कशाला, आम्हींच स्वतां कळवितो.

(असें म्हणून रथाखालीं उतरतात)

भीम०—आपलें नाम आपलें कर्म काय तें सांगून मग गुरूंस वंदन करावें असा सांप्रदाय आहे नव्हे ?

अर्जुन—थांवा दादा, अगोदर मी पुढें होतो. (जवळ जाऊन) हे तात, हे अंव,

शार्दूलविक्रीडित

पुत्रांनीं धरिली जयावरि तुझ्या आशा जयाची रणीं ॥
ज्यानें लोक तृणासमान गणिले गर्वेचि जो अग्रणी ॥
तैशा जो वधिता महारणमुखीं राधासुता जाहला ॥
तो हा मध्यम पांडवेय तुमच्या वंदीतसे पावलां ॥ २८ ॥

भीम०—आतां मी आपलें नामकर्ण सांगून वंदन करितों, अहो तात, एका,

इंद्रवज्रा.

नेले लयातें तव पुत्र ज्यानें ॥
जो मत्त दुःशासनरक्तपानें ॥
दुर्योधनाच्या चुरिता उरूतें ॥
तो भीम मी वंदितसें गुरूतें ॥ २९ ॥

धृत०—अरे दुष्टा वृकोदरा, कशाला एवढी प्रौढी दाखवितोस ? शत्रूस अपकार
त्वांच दिला असें नाहीं. सर्वांची गोष्ट अशीच आहे. जेवढे क्षत्रिय
म्हणून आहेत तेवढे समरांगणीं पराक्रम करितात, जिकितात, किंवा
हरतात, अथवा मरून जातात. तूं कशाला इतकी व्यर्थ वडवड करून
आम्हांस दुःख देतोस ?

भीम०—अहो तात, पुरे आतां रागें भरूं नका.

स्त्रग्धरा.

कृष्णा ओढूनि नेली कच धरूनि सभेमाजि ज्या ज्या नृपांनीं ॥
क्रोधाग्नीमाजि तारे शलभकुळ तसे जाळिले पांडवांनीं ॥
यासाठीं ऐकवीतों न भुजबळमदें कीं न दर्पे तुम्हांला ॥
ज्या केल्या पुत्रपौत्रीं शुभ अशुभ कृती तूंच साक्षी तयांला ॥ ३० ॥

दुर्यो०—अरे मूर्खा वायुपुत्रा, अरे, जो वृद्ध, राजा, त्यांत गुरू, वडील, त्याच्या
अग्रभागीं तूं आपल्या निंद्य कर्माची प्रशंसा करितोस काय ? आणखी

पांडववधू राजसभेत ज्यांनीं ओढून नेली त्यांचा मी परिभव केला.
अशी मृषा प्रौढी दाखवितोस काय ? तर ऐक.

स्वधरा.

नेली ओढूनि भार्या तुझि तुझि अथवा त्या नृपाची तयांची ॥
राजांच्या देखतां कीं मम नृपवचनें द्यूतदासीच साची ॥
ऐशा वरें विचारें परनृप वधिले कां अरे दुष्ट सर्पा ॥
मातें वीर्याधिकतें न परिभवुनि तूं दाविशी व्यर्थ दर्पा ॥ ३१ ॥

हा दुष्टा, आतांच पहा, होतास कीं नव्हतास असें तुला करून टाकितों. (असें बोलून क्रोधानें भीमास मारावयास उठतो)

धृत०— (दुर्योधनाचा हात धरून त्यास खालीं वसवितो)

भीम०—(क्रोधाचा आविर्भाव आणून अस्तन्या वर साहून मिशांस पीळ भरतो)

अर्जुन—दादा, येथें याजवर क्रोध करून काय उपयोग ?

आर्या.

हा आमुचीं अनिष्टें बोलाया शक्त नच करायाला ॥

शत बंधूंच्या दुःखें बडबडतो कोण मोजितो याला ॥ ३२ ॥

भीम०—अरेरे भरतकुलकलंका,

आर्या.

आतांचि धाडितों तुज दुःशासनभेटिलागिं जायाला ॥

जरि विघ्न न करितिल गुरू चुरितां तव सक्थि मद्गदाग्राला ॥ ३३ ॥

अरे मूर्खा आणखी सांगतो ऐक

मंदाक्रांता

शोकें स्त्रीवत् तुजकडूनि म्यां अश्रुतें टाकवीलें ॥

त्वद्भ्रात्याच्या हृदयदलनीं तूज साक्षीहि केलें ॥

हें भोगाया तुज न वधितां रक्षिलें म्यां उदासें ॥

क्रुद्धा भीमा पुढुनि न कधीं वांचतासि प्रयासें ॥ ३४ ॥

दुर्यो०—अरे दुष्टा भरतकुलाधमा, द्यूतदासा, पांडवपशो, मी तुझ्यासारखा व्यर्थ वडवड करणारा नव्हें, परंतु बोलण्याप्रमाणें करणारा आहे.

आर्या.

आतांचि पाहतिल तुज पांडव समरांगणांत निजलेला ॥

जो मद्रदासुघटितें भूषित वक्षोस्थिभूषणें केला ॥ ३५ ॥

भीम०—(हास्य करून) असें आहे तर तुझे बोलणें खरें मानिलें पाहिजे. परंतु जवळच आलेली गोष्ट तुला सांगतां.

स्रग्धरा.

माझ्या पुष्टा भुजांनीं भ्रमितगुरुगदाघातसंचूर्णितोरा ॥

क्रूरा ठेवीन डावा स्वपद तव शिरीं देखतां सर्व वीरां ॥

ही भूषा योग्य तूतें त्वदनुजरुधिरें चंदनें आनखाग्र ॥

केलें जें लिप्त देहा तयिं अनुभविलीं भूषणें म्यां समग्र ॥ ३६ ॥

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो)

अहो भीमसेनअर्जुनहो, ज्यानें आपले सकल शत्रू नाशाप्रति पावविले, ज्यानें आपल्या यशानें परशुरामाचें प्रख्यात यश लोपविलें, ज्यानें स्वप्रतापित दिङ्मंडळी स्वजन स्थापित केले, असा हा अजातशत्रु राजा युधिष्ठिर तुम्हांस आज्ञा करित आहे.

दांघे—आमचा राजा कोणती आज्ञा करितो वरें !

(पुन्हा शब्द होतो)

स्रग्धरा.

आप्तानीं ते करावे लवकरि दहनीं भस्मसात् प्रेतराशी ॥

द्यावीं तीं अश्रुमिश्रें कशितारिहि जळें बंधुनीं बांधवांशी ॥

सोधूत ज्ञातिदेहें पडुनि राणिं जिहीं भोगिलीं दुःखदैन्यें ॥

गेला अस्तासि भास्वान् रिपुसहित पहा आंवरावीं स्वसैन्यें ॥३७॥

दोधे—आतां धर्मराजाच्या आज्ञेप्रमाणें केलें पाहिजे.

(असें बोलून निघून जातति)

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठ्यानें शब्द होतो.)

अरे गांडीवाकर्षणानें आपल्या वाहूला शोभविणाऱ्या अर्जुनवीरा, आतां कोठें जाशील.

सगंधरा.

कर्णक्रोधामुळें म्यां अजवरि आपुलें टाकिलें शस्त्र हातें ॥
शून्यारण्यांत तैसें समरिं बहु तुवां दाविलें विक्रमातें ॥
आतां स्पर्श स्मरोनी रणिं मम गुरुच्या उत्तमांगासि केला ॥
कल्पाग्नी पांडुपुत्र-द्रुपद-सुततृणें जाळिता द्रौणि आला ॥ ३८ ॥

धृतरा०—(ऐकून हर्षानें म्हणतो) वत्सा, दुर्योधना, द्रोणवधामुळें ज्याचा क्रोधाग्नि प्रदीप्त झाला आहे, ज्याला स्वपित्यापेक्षां बलशिक्षा अधिक आहे, जो देवासारखा पराक्रमी, असा अश्वत्थामा आला असें वाटतें. तर त्वां सामोरें जाऊन त्या वीराचा सत्कार या समर्यां करावा.

गांधारी—वत्सा, जा जा त्या महाभागा वीराला सामोरा जा.

दुर्यो०—हे तात, हे अंब, काय कामाचा हा अश्वत्थामा, कशाचा महाभाग आणि कशाचा वीर, ज्यानें अंगराजाच्या रक्षणाविषर्यां उपेक्षा केली, आणि जो त्याच्या नाशाची इच्छा करणारा, त्यानें यौवन, शस्त्र, आणि बल ह्यांचा भार व्यर्थ घेतला आहे, असें वाटतें. धिक्कार असो त्याला.

धृतरा०—वत्सा, ह्या समर्यां अशा पराक्रमी पुरुषास धिक्कारयुक्त वचनांनीं दुखविणें तुला योग्य नाहीं.

अश्वत्थामा—(प्रवेश करून) कौरवराजा, विजय असो.

दुर्यो०—(उठून) यावें गुरुपुत्रा, एथें बसावें. (हार्तां धरून त्यास खालीं बसवितो)

अश्व०—राजा दुर्योधना, तूं असा खिन्न कां ?

वसंततिलका.

जें कर्ण कर्णसुखदायक बोलिला तें ॥
केला रणीं किति पराक्रम जाणिलें तें ॥
हा द्रौणि सज्जधनु घेउनि सिद्ध झाला ॥
मारील शत्रु नृपते त्यज दुःखजाला ॥ ३९ ॥

आर्या.

कर्णानें कर्णप्रिय बोलुनि पुरुषार्थ कोणता केला ॥
मेला परंतु एकहि बोल तयाचा न शेवटा गेला ॥ ४० ॥

दुर्यो० — (रागानें खोंचून बोलतो) आचार्यपुत्रा, तूं पूर्वीं स्वस्थ राहून आतां
सिद्ध झालास काय ?

आर्या.

अवसानीं कर्णाच्या युद्ध करावें असा तुझा हेत ॥
माझेही होऊं दे, कर्णसुयोधन अभिन्न आहेत ॥ ४१ ॥

अश्व० — राजा, काय तुला म्हणावें ? अरे अद्यापि कर्णाविषयीं पक्षपात आणि
मजविषयीं तिरस्कार तुझ्या मनांत आहेना ? कां होईना, वरें तर
कौरवेश्वरा, जातो मी आतां. (असें बोलून रागानें तिघून जातो)

धृत० — वत्सा, काय तुझा वेडेपणा हा ! अशा संकटसमयीं त्या महाभाग अश्व-
त्थाम्यास कट्टु भाषणानें अगदीं विरस केलें हें काय वरें ?

दुर्यो० — त्याला वाईट वाटावयाजोगें मी खोटें कोणतें बोललों सांगा. आणि तो
बोलला ती गोष्ट राग येण्याजोगी नव्हे काय ? पहा,

शार्दूलविक्रीडित

ज्याच्या अंत कळेचि ना रिपुजना विद्याबळाचा कदा ॥
दुर्भाग्यें तुमच्या रणांत सहसा पावे विपत्ती तदा ॥
त्या मित्रा अमुच्या समक्ष वदतो अंगाधिपा तर्जुनी ॥
सांगा काय विशेष या गुरुसुतीं किंवा तया अर्जुनीं ॥ ४२ ॥

धृत०—अथवा वत्सा, एथें तुजकडे तरी काय दोष आहे ? भरतकुलाच्या समाप्तीचाच समय आला आहे. संजया, कसा रे मी मंदभाग्य हा ! आतां काय करू ? (थोडा विचार करून) असो आतां, जा जा माझा निरोप अश्रुत्थाम्याला सांग.

शार्दूलवि०

नाहीं काय तुला स्मृती मम सुतासंगें पय प्राशिलें ॥
 त्वां माझे सुदुकूल बालकपणीं लोलेनियां नाशिलें ॥
 हा शोकें निजबंधुच्याचि अथवा स्नेहें असें बोलिला ॥
 ते आणूनि मनांत कोप करणें हें योग्य नाहीं तुला ॥ ४३ ॥

संजय—आज्ञा महाराज. (असें म्हणून उठतो)

धृत०—संजया, आणखी त्याला हें सांग.

वसंततिलका.

बोलोनि जें वितथ शस्त्रहि टाकवीलें ॥
 बापाकडूनहि तयास पराभवीलें ॥
 चिंतूनि ते स्वबळपौरुषही, धरावें ॥
 दुर्योधनोक्त न मनीं विहिता करावें ॥ ४४ ॥

संजय—आज्ञा ताता. (असें म्हणून निघून जातो)

दुर्यो०—सूता, माझा लढाईचा रथ सिद्ध कर लौकर.

सारथी—आज्ञा महाराज. (असें म्हणून निघून जातो)

धृतरा०—अगे पतिव्रते गांधारी, आतां आपण एथून शल्याच्या डेच्यास जाऊं.
 वत्सा, तूंही तेथें ये.

(असें बोलून सर्व निघून जातात.)

अंक पांचवा समाप्त.

अंक सहावा.

स्थळ.

समरोपांतभाग. (रणभूमीच्या जवळची जागा)

पात्रे

युधिष्ठिर	ज्येष्ठपार्थ.
द्रौपदी	पांडवांची स्त्री.
बुधक	सेवक.
पांचालक	जासूद.
जयंधर	चोपदार.
चार्याक	राक्षस.
बुद्धिमतिका	दासी.
भीमसेन	धर्माचा भाऊ.
श्रीकृष्ण	पांडवपक्षपाती देव.
अर्जुन	धर्माचा भाऊ.

अंक सहावा.

(तदनंतर आसनावर बसलेला युधिष्ठिर, द्रौपदी, दासी, आणि सेवक हीं येतात)

युधिष्ठिर—(मनांत चिंतन करून आणि उश्वास टाकून म्हणतो)

शार्दूलविक्रीडित

कष्टें भीष्ममहार्णवासि तरलें द्रोणानला वारिलें ॥

नेला कर्ण महाहि शांतिस तसा शल्यासि संहारिलें ॥

दैवें जों निजकार्य दुर्घट परी थोड्यावरी पातलें ॥

भीमें जीवितसंशयांत सकळां आम्हांसि तो घातलें ॥ १ ॥

द्रौपदी—(डोळ्यांत पाणी आणून) “ पांचालीनें ” असें कां म्हणाना ?

युधि०—कृष्णे त्वां तरी कशाचें, म्यांच असें म्हटलें तरी चिंता नाहीं.

(सेवकाकडे पाहून) अरे बुधका,

सेवक—जी महाराज, काय आज्ञा आहे ?

युधि०—अरे सहदेवास जाऊन सांग कीं, क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनाची नवी भयंकर प्रतिज्ञा जाणून मानी कौरवराज कोणीकडे दडून बसला आहे हें समजत नाहीं. याकरितां त्याचा शोध लावण्यासाठीं चांगले शहाणे, आमचें हित इच्छिणारे, भक्तिमंत असे प्रधान, आणि सुयोधनाचा माग काढण्याविषयीं कुशल असे अनेक पुरुष, स्यमंतपंचकाच्या असमंताद्वागीं फिरावयास पाठवावे; आणि या कार्यासाठीं त्यांस बहुत धन देऊं करावें; आणि कोणी शोध लावील त्यास मोठें इनाम मिळेल अशी दवंडीही पिटावी आणि कार्यसिद्धि झाल्यावर देऊं केलेलें धन त्यांस देऊन बस्त्रादिकांनीं त्यांचा बहुमान करावा. आणखी असें सांग.

सगधरा

दाशांनीं मार्गशोधास्तव जळिं चिखलीं वाळवंटीं फिरावें ॥

रानीं खोन्यांत वल्लीतृणतरुपिहितीं बल्लवांनीं शिरावें ॥

व्याध व्याघ्राटवींत स्वपरपदखुणा जाणते संचरावें ॥

सोधाया त्या नृपातें सुचतुर मुनिच्या आश्रमींही फिरावें ॥ २ ॥

बुधक— आज्ञा महाराज. (असें म्हणून जावयास उठतो.)

युधि०— अरे आणखी सहदेवाला असें सांग.

उपजाति.

शोधा रहीं शंकित बोलणारे ॥ जे सुप्त रोगी त्रिपिनांत सारे ॥

पक्षी पशू त्रासति फार जेथें ॥ पदें नृपाचीं दिसतील तेथें ॥ ३ ॥

बुधक— आज्ञा महाराज. (असें म्हणून बाहेर जातो आणि पुनः आंत येऊन हर्षानें बोलतो.) महाराज, पांचालक आला आहे.

युधि०— त्याला लौकर आंत आण.

बुधक— आज्ञा महाराज, (बाहेर जाऊन पांचालकास घेऊन आंत येतो.) पांचालका, हे महाराज बसले आहेत जवळ जा.

पांचालक— (जवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो, महाराजांस आणि राणीसाहेबांस कांहीं आनंदाची गोष्ट सांगावयास मी आलों आहे.

युधि०— पांचालका, त्या दुरात्म्या कोरवाधमाचा थांग लागला काय रे ?

पांचालक— महाराज, केवळ थांग लागला इतकेंच नाही, साक्षात् तोच दुरात्मा सांपडला. जो देवीच्या केशांवरांचें आकर्षण करवून महापातकी झाला.

युधि०— (हर्ष पावून पांचालकास आलिंगितो.) शाबास पांचालका, खरी आनंदाची गोष्ट सांगितली त्यां. पण तो दृष्टिगोचर झाला काय !

पांचाल०— महाराज दृष्टिगोचर म्हणून काय विचारितां ? समरगोचर झाला काय असें विचारा.

द्रौपदी—(सभय होऊन) काय तो समरगोचर झाला ? तर माझ्या नाथार्शीं त्यार्शीं युद्ध लागलें काय ?

युधि०—(शंकित होऊन) खरेंच कायरे माझा वत्स भीमसेन त्यार्शीं युद्ध करू लागला ?

पांचालक— खरेंच सांगतां. युद्ध लागलें. महाराजांच्या पायांपाशीं मी खोटें सांगेन काय ?

युधि०—(मनांत म्हणतो) कसें होईल तें होवो !

वसंततिलका.

जें त्रस्त चित्त असतें उरुविक्रमाचें ॥

तें होतसे निजविवेकविहीन साचें ॥

मी जाणतों जरि बळास वृकोदराच्या ॥

होतें जयींहि मन शंकित फार त्याच्या ॥ ४ ॥

(द्रौपदीच्या मुखाकडे पाहून तिचे डोळे पुसून म्हणतो) अगे सुक्षत्रिये द्रौपदी, तुला एक सांगतो.

शिखरिणी.

गुरू बंधू राजे सुहृद सकळां देखत अशा ॥

अह्यांतें जी झाली कुरुपतिसभेमाजि कुदशा ॥

तितें व्हाया पार द्विविधपथ आहेचि बरवा ॥

क्षय स्वप्राणांचा कुरुपतिसुताचें निधन वा ॥ ५ ॥

अथवा आतां संदेह नकोच.

आर्या.

जो भी निजप्रतिज्ञाभंगा तो वीर निश्चयें आजी ॥

तव केशपाश बांधिल जो याच्या धर्यणीं असे गाजी ॥ ६ ॥

पांचालका, सांग सांग बरें तो दुरात्मा कोण्या ठिकाणीं कसा सांपडला ? आणि आतां काय चाललें आहे तें ?

द्रौपदी—सांग सांग बापा काय तें ऐकूं दे.

पांचालक—एकावें उभयतांनीं. पहिल्यापासून सांगतो. शत्रुसैन्यांतील मद्राधिपति शल्य तर महाराजांनीं खपविला. शकुनी आदिकरून गांधारदेशचे राजे जे टोळ त्यांस सहदेवानलानें दग्ध केलें. तेव्हां सैन्यास आवरणारा कोणी सेनापति नाही. यामुळें जिकडे तिकडे हाहाकर उठला आणि जे थोडे बहुत योद्धे उरले होते तेही समरभूमि सोडून गेले. कृपाचार्य, कृतवर्मा, आणि अश्वत्थामा हे तिघे तर कोणीकडे गप्प झाले, त्यांचा ठिकाण नाही. अशी कौरवंसेन्याची दशा झाली असतां, आणि इकडील सैन्याचें रक्षण करणारा धृष्टद्युम्न सेनापति असून, आपणाकडील योद्धे विचित्र पराक्रम करून शत्रूंचा पराजय केल्यामुळें उन्मत्त होऊन, पळून जाणाऱ्या शत्रूकडील वीरांच्या पाठीस लागले असतां, भीमसेनाची दारुणप्रतिज्ञा ऐकून तो दुरात्मा कौरवाधम कोणीकडे जाऊन लपून राहिला हें समजेना.

युधि०—मग पुढें ?

द्रौपदी—पुढें सांग काय झालें तें.

पांचा०—सांगतो, पण इकडे अवधान असावें. मग महाराज, भगवान् वासुदेव, भीमसेन, आणि अर्जुन हे तिघे एका रथावर बसून त्यांनीं स्यमंतपंचकाच्या आसमंताद्वारीं बहुत शोध केला, परंतु त्याचा थांग कोठें लागला नाही. असें झालें तेव्हां आम्हांसारखे भृत्य होते ते कपाळस हात लावून रडत बसले. कुमार अर्जुन हा दीर्घ आणि उष्ण निश्वास टाकूं लागला, कुमार वृकोदर तर क्रोधानें रात्रीस वर्षाकालीं स्फुरण पावणाऱ्या विद्यलतेसारख्या पिंगल कटाक्षानीं आपली गदा प्रदीपित करूं लागला; आणि भगवान् वासुदेव तर दैवाच्या करणीस दोष देऊं लागला; असें होत असतां भीमसेनानें दुरून एक पुरुष पाहिला. ज्यानें मांसाचें ओझे खालीं टाकिलें आहे. आणि नुकतेंच मारिलेल्या मृगांच्या रक्तानें ज्याचे हात, पाय, वस्त्रें भरलीं आहेत. अशा तो पुरुष धांवत धांवत भीमसेना-

जवळ आला आणि श्वास लागल्यामुळे अर्धो अक्षरें उमटतात अर्धो उमटत नाहीत अशा वाणीने सांगू लागला. हे देवा राजकुमारा, एथून जवळच एक मोठे सरोवर आहे, त्याच्या तीरावर वरोवर दोन मनुष्यांच्या पावलांचे माग पाण्यांत गेलेले स्पष्ट दिसत आहेत, त्यांतून एक परत बाहेर निघालासा दिसतो, दुसरा निघालेला दिसत नाही. यावरून काय असेल तें आपण पाहावें. असें त्या पुरुषाचें भाषण ऐकतांच आम्हीं सारेजण मोठ्या गडवडीने त्यालाच पुढें करून निघालों, ते त्या सरोवराच्या कांठीं गेलों. पाहातो तो दुर्योधनाच्या पावलांचा माग पाण्यांत गेलेला दृष्टीस पडला. तेव्हां भगवान् वासुदेव बोलला, हे वृकोदरा, सुयोधनाला जलस्तंभिनी विद्या माहीत आहे. तर तो खचीत तुझ्या भयानें ह्या सरोवरांत बुडी मारून बसला असावा. असें श्रीकृष्णाचें वचन ऐकून वृकोदरानें काय केलें कीं, नक्रादि सर्व जलचरांस त्रास होई असें त्या सरोवराचें पाणी हातांनीं ढवळलें, आणि दशदिशा भरून उरणारा असा मोठा भयंकर शब्द करून त्यास म्हटलें, अरेरे व्यर्थ मिरविलेल्या खोठ्या पौरुषाचा अभिमान धरणान्या, आणि पांचालराजतनयेचें केशांबरकर्षणरूप महापातक करणान्या धर्ताराष्ट्रपसदा पहा,

शार्दूलविक्रीडित.

इंदूच्या विमलीं कुलीं जनि तुझी हातीं गदा तोलशी ॥
 हा दुःशासनरक्तपानकरिता शत्रू मला बोलशी ॥
 दर्पानें मधुकैटभारि हरिशीं तूं उद्धतें चेष्टशी ॥
 मत्त्रासें नृपशो त्यजूनि समरा पंकांत कां कष्टशी ॥ ७ ॥

हे मानांधा कौरवाधमा, आणखी पहा,

स्रग्धरा.

कृष्णेचा हास कोपानल उपशमितप्राय केला कचांचे ॥
 सोडोनी पाश त्यांच्या वधुनि पति बलें कौरवांतःपुरांचे ॥
 भीमं दुःशासनाचें उर चिरूनि तुला दाविलें रक्तपान ॥
 केलें त्वां काय भामीं कळुनि असमयीं सोडिला स्वाभिमाने ॥८॥

द्रौपदी—अहो नाथ, माझा क्रोध तर तुम्हीं शांत केला, पण तुमचें पुनरपि दर्शन मला सुलभ होईल तर, सारें खरें.

युधि०—अगे कृष्णे, अशीं अभद्र भाषणें या समयीं बोलूं नको. पांचालका, पुढें कसें झालें ?

पांचा०—मग महाराज, भीमसेन इतकें टाकून बोलला तरी, जेव्हां तो बाहेर निघेना तेव्हां, भीमानें क्रोधाच्या आणि पराक्रमाच्या आवेशानें सरोवराच्या तीरावर पाय ठेवून आपली भयंकर महागदा दोहो हातांत धरून त्या सरोवरामध्यें जसा समुद्रांत मंदराचल फिरावा तशी तळापर्यंत घालून झरझर फिरविली, तेणेंकरून सरोवरांतील पाणी बाहेर उचंबळले, सर्व कमलांचा विध्वंस झाला, मोठमोठे ग्राह गदेच्या तडाख्यानें मूर्च्छित झाले, मग इतर जलचरांची काय कथा. पक्षी भयानें उडून गेले, आणि त्या गदेच्या भयंकर वेगानें सर्व पाणी गरगर भोंवडूं लागलें. एवढें मोठें सरोवर परंतु तळापासून वरपर्यंत अगदीं कालवून गेलें.

युधि०—इतकें केलें तरी तो निघाला नाही ?

पांचालक—निघाला नाही कसा ? न निघून करितो काय ?

वसंततिलका.

सोडी सरस्तळ तदा वरि येइ वेगें ॥

कोपाग्निचे कण वमे खळ फार रागें ॥

भीमाच्या घुसळितां भुजमंदरानें ॥

सिंधूथ कालकुटसा त्यजिला सरानें ॥ ९ ॥

युधि०—शावासं सुक्षत्रिया शावास. माझा सुयोधन धैर्याचा खरा.

द्रौपदी—पांचालका, पुढें त्याशीं युद्ध झालें कीं नाही ?

पांचाल०—युद्ध काय विचारतां महाराज, तो पाण्यांतून बाहेर निघतांच दोहो हातांनीं आपली भयंकर गदा उंच उचलून भीमावर उगारून त्यास म्हणाला, अरे वायुपुत्रा भीमा, मी तुला भिऊन लपून वसलो असें तूं

समजतोस काय ? मूर्खा असें समजूं नको. मी पांडवांस न मारितां प्रसिद्धपणें वागण्यास लज्जित होऊन विश्रान्ति घेण्यासाठीं पाताळीं जाऊन वसलों होतो. आतां तुला दाखवितो तमाशा. असें तो बोलला असतां कृष्णार्जुनांनीं त्यांस हाक मारून सांगितलें कीं, अरे पाण्यांत युद्ध करणें नीट नव्हे, तुम्ही दोघे कडेवर या. असें सागून त्यांनीं भीम आणि सुयोधन यांस पाण्याच्या बाहेर मैदानांत आणिलें. मग कौरवराजा आपली गदा भूमीवर ठेवून खालीं वसला, आणि इकडे तिकडे रणभूमीडे पाहूं लागला तो, आपल्याकडील शतशः वीर मरून पडले आहेत; सहस्रावधि गज, अश्व, पदाति यांच्या कलेवरांचा खच झाला आहे; त्यांवर कंकगृधादि पक्षी बसले आहेत; कोल्हे लांडगे इत्यादि श्वापदें त्यांस ओढताहेत; कौरवसैन्याचा अगदीं उच्छेद होऊन गेला आहे; पांडव सैन्यांत सिंहनादाचा आणि रणवाद्यांचा कडाखा चालला आहे. मग आपला वंधु किंवा बांधव अथवा आप्त मित्र कोणीच आपणास सहाय राहिलें नाहीं; असें पाहून दुर्योधनानें दीर्घ आणि उष्ण असा दुःखाचा सुसकारा टाकिला. तेव्हां वृकोदर त्यास बोलला, अरे कौरवराजा, आतां वंधुजन मेले म्हणून खेद कशाला करितोस, पुरे, पांडवांस सहाय पुष्कळ आहेत, आणि मला सहाय कोणी नाहीं असें मनांत आणून उगाच संकटांत पडूं नको. तुला सांगतो.

आर्या.

आह्मां पांचांमध्ये जो तुज मानेल त्यासवें आजी ॥

घेउनि शस्त्र कवच तूं सुयोधना उत्सवें करीं आजी ॥ १० ॥

असें भीमसेनाचें भाषण ऐकून डोळ्यांत किंचित् अश्रु आणून भीमार्जुनांकडे पाहून दुर्योधन बोलला.

आर्या.

दुःशासनकर्णवधें दोघेही मज समान अपराधी ॥

(भीमाकडे पाहून)

अप्रिय परि युद्धाला तूंचि प्रिय मज वरी न अपराधी ॥ ११ ॥

असें बोलतांच दोघे उठले आणि प्रथम परस्पर क्रोधेंकरून पक्ष वाणीनें एकमेकांचीं वमें कमें काडून वाकलह करूं लागले. होतां होतां भीम आणि दुर्योधन दोघेही हातघाईवर येऊन घोर संग्रामास प्रवर्तले. त्यांनीं आपल्या भयंकर गदा हातांत घेऊन एकमेकांभोवतीं मंडळें घेण्यास आरंभ केला. इतक्यांत चक्रपाणी वासुदेव यानें मला महाराजांकडे जाण्यास आज्ञा केली, तोंच मी हा इकडे निघून आलों. देवकीनंदनानें महाराजांस निरोप सांगून पाठविला आहे कीं, प्रथम जेव्हां भीमाची प्रतिज्ञा पूर्ण न होतां कौरवराज नाहीसा झाला, तेव्हां आह्मांस फार वाईट वाटलें होतें, परंतु सांप्रतकाळीं पुन्हा भीमानें दुर्योधनास गांठलें आहे. आतां तुह्मांस भुवनतल निष्कंटक झालें असें खचीत समजावें, आणि आपल्या अभ्युदयास उचित असे मंगलसमारंभ सतत चालूं द्यावे. आतां कांहीं एक संदेह मनांत ठेवूं नये.

शार्दूलविक्रीडित.

सोन्याचे परिपूर्ण कुंभ सलिलें राज्याभिषेका भरा ॥

कृष्णेच्या चिरकालमुक्तकवरीबंधोत्सवातें करा ॥

त्या रामीं सुकुठारभासुरकरीं क्षत्रद्रुमच्छेदकीं ॥

• क्रोधांधींहि वृकोदरीं समरणीं शंका असेनाच कीं ॥ १२ ॥

द्रौपदी—(डोळ्यांत आसवें आणून) त्रिभुवननाथ भगवान् श्रीकृष्ण जें आज्ञापितो तें अन्यथा कसें होईल ?

पांचा०—देवदेवाचा हा नुसता आशीर्वादच आहे असें नव्हे, तर याप्रमाणें करावें अशी आज्ञाही आहे.

युधि०—भगवंताची आज्ञा अन्यथा कोण करील ? कोण आहेरे तेथें ?

कंचु०—(आंत येऊन) काय आज्ञा महाराज ?

युधि०—अरे भगवंताच्या आज्ञेवरून त्याच्या बहुमानास्तव आणि वत्सा भीमसेनास विजय आणि मंगल प्राप्त होण्यास्तव त्यास उचित असे मंगलसमारंभ चालूं करावयास सांग.

कंचु०—आज्ञा महाराज, (मोठ्या उत्साहानें इकडे तिकडे फिरतो) अहो कारभाऱ्यानो, अहो अंतःपुरांतील द्वारपालांनो; आपल्या युधिष्ठिर महाराजांची आज्ञा आहे कीं, जो आपल्या भुजबळानें कौरवसागर उतरला, ज्यानें दुर्धर प्रतिज्ञाभार हलका केला, जो धृतराष्ट्रशतसुतवालतरुंचें उन्मूलन करण्याविषयीं महावात झाला, जो दुःशासनदैत्याचें उरःस्थळ विदारण्याविषयीं नरसिंह अवतरला, जो दुर्योधनाच्या ऊरुस्तंभांचा भंग करून निश्चित जय पावणार, त्या वृकोदराला मंगल होण्याकरितां प्रीतिपूर्वक अंतःकरणानें मंगलसमारंभ करावे. (आकाशाकडे कान देऊन) काय म्हणतां ? सर्वप्रकारें चोहोंकडे अधिकाधिक मंगलसमारंभ चालले आहेत हे पाहात नाहीस काय ? शावास वापहो शावास, न सांगतां काम करणें हें मनांतील स्वामिभक्ति प्रकाशित करितें. चालूं द्या असेंच करा.

युधि०—अरे जयंधरा,

कंचु०—(जवळ येऊन) काय आज्ञा महाराज ?

युधि०—आज पांचालकानें आनंदाचें वर्तमान सांगितलें, याकरितां याला यथायोग्य वक्षीस देवीव.

कंचु०—आज्ञा महाराज. (असें म्हणून पांचालकास घेऊन निघून जातो)

द्रौपदी—महाराज, नाथ भीमसेन त्या दुष्टाला असें कां म्हणाला वरे ? कीं आम्हां पांचांमधून जो तुला आवडेल त्याच्याशीं युद्ध कर म्हणून ? वरें तर वरें, नाहीतर दोघां माद्रीसुतांतून एक मागता आणि त्याच्याशीं युद्धप्रसंग घालिता तर केवढी गोष्ट कठीण झाली असती ?

युधि०—कृष्णे, अगे जरासंधहंत्या भीमाच्या मनांत असें होतें कीं, तो दुर्योधन मनांत उमजेल कीं, आपले सर्व भ्राते, आप्त, मित्र, वीर, राजे गेले. अकरा अक्षौहिणी सैन्यांत कृपाचार्य, कृतवर्मा आणि अश्र्वत्थामा हे तिघे मात्र उरले आहेत. आपणास सहाय कोणी नाही एक शरीर मात्र अवशिष्ट आहे. तर आतां आपण अभिमान सोडावा. असें मनांत आणून कदाचित् शस्त्रत्याग करील, किंवा तपोवनास जाईल, अथवा आपल्या पित्याच्या द्वारानें संधि करतील. असें झालें असतां सकल रिपु

जिंकण्याविषयीं जो प्रतिज्ञाभार घेतला आहे तो उतरावयाचा तसाच राहिल. असें मनांत आणून तसें बोलला. आतां पाहिलें असतां पांचां पांडवांमध्ये एकाशींही समर करण्याविषयीं तो समर्थ नाही. पण झालें तर बहुतकरून त्याचें भीमाशीं गदायुद्ध होईल असें मला वाटतें. हे सुक्षत्रिये, पहा.

शार्दूलविक्रीडित.

कोणी सत्य वृकोदरासम बळी नाहीं गदायोधनीं ॥
सीरीच्या पारि हस्तलाघव बहू याहूनि दुर्योधनीं ॥
भीमाशींच घडेल युद्ध बहुधा शंका मला ही खरी ॥
त्या वत्सा धृतराष्ट्रपुत्रनलिनीनागासि रक्षो हरी ॥ १३ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे कोणी बोलतो)

अहो मी तृषाक्रांत झालों, अहो मी उष्णानें व्याकुळ झालों. मला शीतळ उदक आणि शीतळ छाया देऊन कोणी माझा समाचार घ्या.

युधि०—(ऐकून) कोण आहे तेथें ?

कंचुकी—मी आहे. काय आज्ञा महाराज ?

युधि०—वाहेर कोण काय म्हणतें पहा पहा.

कंचुकी—आज्ञा महाराज (असें म्हणून वाहेर जाऊन आंत येतो) महाराज, कोणी क्षुधातृषाक्रांत अतिथि वाहेर आला आहे.

युधि०—त्याला लौकर घेऊन ये.

कंचु०—आज्ञा महाराज. (असें म्हणून जातो)

(तदनंतर कंचुकीच्या बरोबर मुनिवेषधारी चार्वाकनामा राक्षस येतो)

राक्षस—(मनांत म्हणतो) हा मी दुर्योधनाचा मित्र पांडवांस फसविण्याकरितां फिरत आहे. (उघडपणें,) अहो मी तृषाक्रांत झालों आहे. मला कोणी पाणी आणि सावली द्यारे. (असें बोलून राजाच्या जवळ जातो. सारे उठतात.)

युधि०—हे मुने, मी अभिवंदन करितों.

राक्षस—हैं अतिथ्य असूं द्या. अगोदर मला पाणी द्या कोणी. अरे जीव सोकलारे !

युधि०—मुने, आसनावर वसावें. आलें पाणी.

राक्षस—(आसनावर वसून,) त्वांही आसन घेऊन वसावें.

युधि०—कोण आहेरे तेथें ? पाणी आण लौकर.

कंचु०—(पाण्यानें भरलेली झारी घेऊन जवळ जातो) महाराज, शीतळ सुवासिक जळानें भरलेली ही झारी आणि हा पेला.

युधि०—मुने, हें उदक स्वीकारून तृषेची शांति करावी.

राक्षस—(पाय धुवून जलस्पर्श करितो) कायहो तुम्ही क्षत्रिय आहां असें वाटतें.

युधि०—आपण चांगलें जाणतां. होय मी क्षत्रियच आहे.

राक्षस—तुम्ही ह्या कौरवपांडवांच्या युद्धांतलें क्षत्रिय असाल; तर प्रतिदिवशीं तुमच्या स्वजनांचा नाश होतच असेल, यासाठीं तुम्हांपासून या समयीं उदकादिक पदार्थ कांहींच घेऊं नये. असो नुसत्या छायेनें आणि नदीवरच्या थंड वाऱ्यानेंच मी विगतश्रम होईन.

द्रौपदी—बुद्धिमतिके, ताडाच्या विंझण्यानें भटजीवावांस वारा तरी घाल.
(दासी वारा घालते)

राक्षस—अगे, दूर हो, आह्मांसारख्यांस असला उपचार योग्य नाही.

युधि०—हे मुने, आपण इतके कशानें श्रांत झालां वरें ?

राक्षस—आह्मां मुनिजनांला युद्धचमत्कार पाहाण्याची आवड फार म्हणून त्या महाक्षत्रियांचीं द्वंद्वयुद्धें पाहाण्याकरितां स्यमंतपंचकक्षेत्रांति फिरत असतो, आज तर शरदतूंतल्या तीव्र उन्हांत उभें राहवेना, तेव्हां अर्जुनसुयोधन यांचें अर्धेच गदायुद्ध पाहून तें तसेंच सोडून इकडे आलों. म्हणून फार श्रांत झालों.

(सर्व खिन्न होतात)

कंचु०—भटजीवोवा, असें नव्हे. भीमसुयोधनांचें गदायुद्ध असें बोला.

राक्षस—आः काय बोलतोसरे ? तुला पुरता वृत्तांत ठाऊक नसतां उगीच तोंड घालून माझा धिक्कार करतोस काय ?

युधि०—महर्षे, आपणच सांगावें यथार्थ काय असेल तें.

राक्षस—थांबा, क्षणभर विसांवा घेऊन सर्व तुम्हांला सांगतो काय तें. पण
• या झगेवाल्यास सांगणार नाहीं.

युधि०—मुने, अर्जुनसुयोधनांचें म्हटलें तें काय तें सांगा.

राक्षस—तें म्यां पूर्वीच सांगितलें कीं, त्यांचें गदायुद्ध प्रवृत्त झालें म्हणून.

युधि०—भीमसुयोधनांचें नाहीं काय ?

राक्षस—तें तर पूर्वीच होऊन गेलें. त्यांचें काय आतां.

(ऐकून युधिष्ठिर आणि द्रौपदी मोह पावतात)

कंचुकी—(आंगावर उदक शिंपून,) महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.

दासी—बाईसाहेब, सावध व्हा, सावध व्हा.

(दोघे सावध होतात)

युधि०—काय सांगतां ऋषे भीमसुयोधनांचें गदायुद्ध पूर्वीच होऊन गेलें म्हणून ?

द्रौपदी—भगवंता, सांगा सांगा, काय झालें तें.

राक्षस—कंचुक्या, हीं उभयतां कोण आहेत रे ? हीं मला इतकें खोदूनखोदून कां विचारितात ?

कंचुकी—ब्रह्मदेव, हा राजा युधिष्ठिर आणि हीं पांचालराजाची कन्या द्रौपदी.

राक्षस—अरेरे, म्यां घातक्यानें फार वाईट गोष्ट केली ही.

द्रौपदी—हा नाथा भीमसेना, (असें म्हणून मोह पावते)

कंचुकी—कशाला सांगितलें हें !

दासी—बाईसाहेब, सावध व्हा, सावध व्हा.

युधि०—(डोळ्यांत पाणी आणून) हे ऋषे,

आर्या.

ह्या तुमच्या संदिग्धें वचनें मी फार हातसें दुःखी ॥

कळतां निश्चित तत्व प्राणत्यागेंचि होइन अदुःखी ॥ १४ ॥

राक्षस—(आनंदानें आपल्या मनांत म्हणतो) हां कसा माझा प्रयत्न लागू झाला ? (उघड) जर हें वर्तमान तुम्हांस अवश्य सांगितलेंच पाहिजे, तर वावा संक्षेपानें सांगेन. कां कीं, वंधूचें व्यसन कोणी कोणास विस्तारानें सांगूं नये.

युधि०—(ढळ ढळ रडूं लागतो) मुनिवर्या, कसेंही असो सांगाच.

अनुष्टुप्.

सांगा कसें तारि मुने संक्षेपें कीं सुविस्तरें ॥

वत्साचें काय तें ऐकों तुम्हां म्यां दिधला क्षण ॥ १५ ॥

राक्षस—एका तर सांगतो.

शार्दूलविक्रीडित

पूर्वीं कौरव भीम घेउनि गदा युद्धासि जों लागले ॥

द्रौपदी—(अकस्मात् उभी राहून म्हणते) मग पुढें ?

राक्षस—(मनांत) ह्या दोघांस पुन्हां मोहांत घातलें पाहिजे. याला कोणती युक्ति योजावी. तर असें बोलवें.

(उघडपणें पुढें श्लोक म्हणतो)

तों ये राम तयासमक्ष करितां युद्धा बहू भागले ॥

आणोनी प्रियशिष्यता मनिं बळें तें खूण जी दाविल्ली ॥

ती जाणूनि सुयोधनें प्रतिकृती दुःशासनघ्ना दिली ॥ १६ ॥

युधि—हा वत्सा वृकोदरा, (असें म्हणून मूर्छित पडतो)

द्रौपदी—हा नाथ भीमसेन, माझ्या परिभवाच्या प्रतिकारासाठीं तुम्हीं स्वजी-विताचा परित्याग केला. अहो मला सांगंधिक कमळें आणून देण्याविषयीं

केवडा तुम्हीं प्रयत्न केला. जटासुर, बकासुर, हिडिंवासुर, किर्मीर, कीचक, जरासंध, यांचा तुम्हीं सहज लीलेनें वध केला. आणि या समयीं असें कसें झालें ? हा प्राणनाथ, एकदां तरी माझ्याशीं बोला. (असें म्हणून मूर्छित होते)

कंचुकी—(डोळ्यांत आसवें आणून) हा भीमसेन, हा धृतराष्ट्रकुलकमलीनी-
• कुंजर कोणीकडे गेलास ! महाराज सावध व्हा, सावध व्हा. अगे बुद्धिमतिके, द्रौपदीवाईस सावध कर. मुनिवर्या, तुम्हींही महाराजांचें सांत्वन करावें.

राक्षस—(मनांत) आतां प्राण टाकविण्याचें सांत्वन करितों. (उघडपणें,)
अरे बावा भीमाग्रजा, क्षणभर स्वस्थ हो, आणखी थोडें सांगावयाचें राहिलें आहे.

युधि०—(सावध होऊन) महर्षे, आणखी काय सांगावयाचें राहिलें आहे ?

राक्षस—तदनंतर तो सुक्षत्रिय भीमसेन रणांत देह टाकून वीरलोकास गेला असतां अर्जुनानें भावाच्या शोकेंकरून पुष्कळ वाष्पें नेत्रांतून टाकल्यावर भ्रातृवधाच्या दुःखास्तव आपल्या हातचें गांडीव धनुष्य खालीं टाकून रक्तानें भरलेली जी गदा भीमसेनाच्या मुठींत होती तीच वळानें ओढून घेतली. तेव्हां वासुदेवाच्या मनांत संधि करावयाचा होता ह्मणून त्यानें निवारण केलें. तरी, “ येथें कांहीं शक्ति असली तर ” अशा उपहासयुक्त गंभीर वाणीनें सुयोधनानें हाक मारिली असतां तुझा तिसरा भाऊ अर्जुन त्या कौरवराजाबरोबर गदायुद्ध करूं लागला. तेव्हां वळरामानें असें मनांत आणिलें कीं, गदायुद्धांत अर्जुनापेक्षां सुयोधन निपुण आहे, तस्मात् कदाचित् त्याच्या गदाघातानें अर्जुनास भलतेंच कांहीं झालें असतां अर्जुनाचा पक्षपाती वासुदेव यास वाईट वाटेल. ह्मणून त्यानें भोळ्या प्रयत्नानें कृष्ण आपल्या रथांत घालून द्वारकेस नेला.

युधि०—शाबासरे अर्जुना, चांगली गोष्ट केली त्वां, तूं तर भीमाचा उत्तराई झालास. अरे जेव्हां त्वां हातचें गांडीवधनुष्य टाकिलें, तेव्हांच भीमसे-

नाची वाट त्वां धरिली ठीकच झालें. पण आतां मी कोणत्या उपायानें
प्राणत्यागाचा महोत्सव अनुभवूं ?

पद.

ती भीमाची वार्ता परिसुनि धर्मराज तळमळी ॥

जशी का जिवनाविण मासळी ॥ ध्रु० ॥

हा वत्सा हा ताता भीमा काय गती जाहली ॥

शत्रुनें कशी वेळ साधिली ॥

आह्मीं सर्वांनीं ही आशा तुजवरती ठेविली ॥

अससि कीं तूं अमची सांवली ॥

आह्मांकरितां वनांत दुःखें फार तुवां भोगिलीं ॥

आमुचीं दुर्वचनें सोशिलीं ॥

चाल बदलून— कां आह्मां सोडुनि जावेंसें वाटलें ॥

कीं पहिल्याहुनि वा दुःख अधिक दाटलें ॥

कीं आमुंच्यावरचें प्रेम मनी काढलें ॥

चाल पहिली— यास्तव कोणा पुसल्यावांचुनि गेलासी स्वस्थळीं ॥

टाकुनी आह्मांतें भूतळीं ॥ ती० ॥ १ ॥

मी भ्रात्यांला संहाराया मूर्तकाळ जाहलों ॥

करंटा कशास मी जन्मलों ॥

मातेच्या मी गर्भापासुनि कां न पतन पावलों ॥

कशाला दीर्घ काळ वांचलों ॥

तसाच कां मी वनांत नाहीं तपा करुनि राहिलों ॥

कशाला मोहीं या गुंतलों ॥

चाल बद०— राज्यसुखाची धरिली आशा मनीं ॥

म्यां दाय्यादाशीं वैर बांधिलें जनीं ॥

त्यांनीं मज कां नाहीं वधिलें वनीं ॥

चाल प०— कां म्यां मूढें नाहिं उपडिली वैतरुची मुळी ॥

कशाला जाता भ्राता वळी ॥ ती० ॥ २ ॥

पदोपदीं त्वां संकटसमयीं आह्वां सांभाळिलें ॥

• असुनि कां या समयीं सोडिलें ॥

लाक्षासदनांतूनि अम्हांतें त्वां नसतें काढिलें ॥

शत्रुनीं होतें कीं जाळिलें ॥

म्यां कितवानें तुजला द्यूतीं पणासि जरि लाविलें ॥

तरी त्वां नाहीं मनिं आणिलें ॥

चाल बद्द०—त्वां दुर्जयहि जरासंधदेह फाडिला ॥

किर्मीर हिडिंबासुर काळा वाडिला ॥

जामूत कीचक प्राणांतें नाडिला ॥

चाल प०—वधुनि बकातें त्या विप्राला सुखवुनि त्याची कुळी ॥

राखिली मातेची ही रळी ॥ ती० ॥ ३ ॥

हारे दैवा कूपीं घालुनि दोर कसा कापला ॥

साधिला दावा त्वां आपला ॥

राज्यसुखातें मोहुनि अपुला घात करुनि घेतला ॥

आत्मजन शोकामधिं घातला ॥

अमचा रक्षक तोच अम्हांवारि हरि कैसा कोपला ॥

शत्रुचा अर्थ भला साधला ॥

चाल बद्द०—त्या पार्थाची ही गती कळेना कशीं ॥

किती दुःख हें सांगूं कोणापाशीं ॥

धांव श्रीहरे अंत किती पाहशी ॥

चाल प०—नारायण सुत म्हणतो कांहो बुडतां मायाजळीं ॥

हरिकृपें जाइल दुःखावळी ॥

ती भीमाची वार्ता परिसुनि धर्मराज तळमळी ॥

जशी का जिवनाविण मासळी ॥ ४ ॥

द्रौपदी—अहो प्राणनाथ, भीमसेन, तुम्ही भावाचे कनवाकू असून जो गदा-
युद्धाविषयीं अनभ्यस्त भाऊ तो शत्रूच्या तोंडीं सांपडला असतां त्याची
उपेक्षा करणें तुम्हांस योग्य नाहीं. अहो धांवा धांवा. त्याचा प्राणसखा

श्रीकृष्ण तोही या समयीं सोडून गेला. आतां त्याचें रक्षण कोण करील ?
(असें म्हणून मूर्छित होऊन पडते)

राक्षस—मग मी—

युधि०—मुने असूं द्या आतां, यापुढें आणखी ऐकणें कशास पाहिजे ? हा ताता !
हा भीमसेना ! हा लाक्षागृहसमुद्रांतून तरण्याविषयींच्या तरंडका ! हा
किर्मीर, हिडिंब, बक, जरासंध, जयमल्ल, इत्यादिकांच्या हत्या ! हा
कीचकदुःशासनरूप कमलांस तुडविणाऱ्या मत्तकुंजरा !

शार्दूलविकीडित

ह्या निर्लज्ज दुरोदरव्यसनिच्या भोगोनि दुःखा शता ॥
भक्तीनेंचि तुवां गजायुतबळें स्वीकारिली दासता ॥
आतां त्याहुनि कोणती अपकृती केली असे मीं तुला ॥
कीं गेलासि सुदूर सोडुनि अशा दीना अनाथा मला ॥ १८ ॥

द्रौपदी—(सावध होऊन म्हणते) महाराज, हें काय म्हणतां आपण ?

युधि०—दुसरें काय म्हणावयाचें आहे ?

गीत.

कीचकातें मारणारा, बक हिडिंब किर्मीरा ॥
मुष्टिमोदक चारणारा, तो अस्ता गेला ॥ १ ॥
जरासंध-पर्वताचा, चूर्ण-कर्ता अशनी साचा ॥
व्यसनीं सांभालितां अमचा, तो अस्ता गेला ॥ २ ॥
ज्याचें विशाल वक्षःस्थळ, परिघा ऐसे वाहू सरळ ॥
अतुळ ज्याचें शौर्यबळ, तो अस्ता गेला ॥ ३ ॥
कृष्णे तुझा जो प्रियभर्ता, माझा अनुज जो सुखदाता ॥
अर्जुनाचा ज्येष्ठ भ्राता, तो अस्ता गेला ॥ ४ ॥
ऐसें बोलुनियां कृष्णेला, धर्मराजा मूर्छित पडिला ॥
नारायणसुत विनवी त्याला, कीं होईल उदय ॥ ५ ॥

द्रौपदी—हायरे दुर्दैवा, काय दुःख हें !

पद.

अहारे दैवा काय है त्वा केलें, दुःखाच्या डोहीं कां मातें लोटीलें.
 आ० ध्रु० अतार पांच पंचप्राण माझे, त्यांचीया योगें देह माझा साजे; व्यतीतनी
 एक गेलीया सहजे, उरले जे तेही राहतिल कोण्या काजे ॥ १ ॥ पतिची आज्ञा
 नाही म्यां मोडीली, समान प्रीती नाही म्यां तोडीली, दूसरी जोड नाही म्यां
 जोडीली, कोणती चुक मजपासून घडली ॥ २ ॥ शत्रूच्या रक्तें माखीलया
 हातांनीं, घालीन वेणी तुझी मी येऊनी, बोलीला प्राणनाथ कीं वचनीं, वीसर
 त्याचा पाडीला तन्मनीं. आ० ॥ ३ ॥ दोघे ही मातें टाकूनीयां गेला, भावाची
 नाही करुणा तुझाला; मनींचा मनीं मनोरथ जीराला, मजकडे बोल लावूं
 मी कोणाला. आ० ॥ ४ ॥ झाली ही ऐशी गती ह्या पांचांची केंवारी, माझा
 आशा मज ज्याची; धरीली वाट त्यानें द्वारकेची, आतां मी आशा धरावी
 कोणाची आ० ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णा माझ्या सख्या बा तूं धावें, असतां तूं आह्मां
 हें दुःख बाधावें; ह्यणवीशी बहिण हीतें कां सांडावें, शत्रूंनीं तुझ्या दासासीं
 नाडावें. आ० ॥ ६ ॥ दीनोद्धरणा सत्वर धांव घेई, आलासी मार्गें तैसा आज
 येई; भगिनीस मज माहेरास नेई, रक्षूनी पती चूडेदान देई. आहारे० ॥७॥
 यापरी शोक पांचाळीनें केला, दयाळू देव धांवूनीयां आला, दवडूनी दुःख
 आनंद वर्षला, तें येथें नारायणसूत बोलीला ॥ ८ ॥ आहारे दैवा काय है
 त्वां केलें, दुःखाच्या डोहीं कां मातें लोटीलें.

अहो प्राणनाथ, वीरक्षत्रियांस आपली प्रतिज्ञा सोडणें योग्य नाही; ह्यणून
 तुम्ही बोलल्याप्रमाणें स्वतां येऊन माझी वेणी वांधा. अथवा मीच तुझांजवळ
 येत्यें, क्षणभर माझी मार्गप्रतीक्षा करा !

(असें बोलून पुन्हा मोह पावतें)

युधि०—(आकाशाकडे पाहून) आई पृथे, ही तुझ्या पुत्राची रीति कशी ती
 पाहिलीना ? मी एकटा अनाथ विलाप करितों, आणि तो मला टाकून
 कोणीकडे गेला, हें चांगलें काय ? हे वत्सा जरासंध शत्रो, इतके दिवस
 तुझा अखंड पराक्रम ऐकून शेवटीं तुझें आयुष्य सहसा नष्ट झालें

हैं वैपरीत्य लोकांच्या दृष्टीस पडलेंना ? अथवा मला कशी भूल पडली. पहा,

शार्दूलवि०

त्वां मातें पृथिवी दिली तरि तुझ्या संकोच चित्तीं वसे, ॥
 द्यूतीं म्यां तुज लाविलें जरि पणीं तो खेद तूतें नसे ॥
 मत्प्रीत्यर्थ तुवां विराटभवनीं दुःखें बहू साहिलीं ॥
 तूं जाणार पुढें म्हणोनिच अशीं चिन्हें तुझीं पाहिलीं ॥ २१ ॥

(राक्षसास ह्मणतो) हे मुने काय सांगितलें तुम्हीं ?
 पूर्वीं कौरव भीम घेउनि गदा युद्धासि जों लागले ॥
 तों ये राम तथा समक्ष करितां युद्धा बहू भागलें ॥
 आणोनि प्रियशिष्यता मनिं बलें तें खूण जी दाविली ॥
 ती जाणोनि सुयोधनें प्रतिकृती दुःशासनघ्ना दिली ॥

(हा पूर्वोक्त श्लोक ह्मणतो)

राक्षस०—अहो असेंच.

युधि०—हाय हाय, आमचीं दैवें विपरीत झालीं. हे भगवंता, कामंपाला,
 कृष्णाग्रजा, बलरामा, त्वां तरी असें करावें काय ?

श्लोक.

ज्ञातिप्रीती न धारिलि मनीं धर्मही क्षत्रियाचा ॥
 नाहीं प्रेमा बहु मदनुजीं जाणिला स्वानुजाचा ॥
 दोघां शिष्यांवरिहि तुमची भेददृष्टी नसावी ॥
 या दुर्भाग्यावरि विमुखता काय ऐशी करावी ॥ २२ ॥

(द्रौपदीच्या जवळ जाऊन) अगे पांचाळी, उठ उठ सावध हो, अगे
 या समर्यां तूं आणि मी समदुःखी आहों, मग मोह पावून मला कां अति
 दुःख देतेस ?

द्रौपदी—(सावध होते) हे प्राणनाथा, भीमसेना, दुःशासनानें सोडलेला हा माझा केशपाश दुर्योधनाच्या रक्तानें माखलेल्या हातांनीं त्वां येऊन बांधावा. कांगे बुद्धिमतिके, तुझ्याच समक्ष माझ्या प्राणनाथानें प्रतिज्ञा केली होतीना ? (कंचुकीकडे पाहून) कायरे जयंधरा, केशर-चना करावी अशी श्रीकृष्णाची आज्ञा आहेना ? अगे आण तर फुलांच्या माळा, आणि घाल माझी वेणी. श्रीकृष्णानें सांगून पाठविलें तसें कर. तो कधीं असत्य बोलावयाचा नाही. अगे पण मी शोकसंतापानें हें भलतेंच काय बोललें ? दुसऱ्याच्या हातानें ही वेणी घालावयाची नव्हे. माझा प्राणनाथ अझून दूर गेला नाही. मी त्याच्या मागून गमन करित्यें. (युधिष्ठिराकडे फिरून,) महाराज, माझ्यासाठीं चिता प्रदीप्त करावी, आणि आपणही क्षात्रधर्मास अनुसरून माझ्या प्राणनाथाचें जीवित ज्यानें हरिलें त्याचा जाऊन सूड घ्यावा.

युधि०—पांचाली ठीकच बोलिली. असेंच केलें पाहिजे. अरे जयंधरा दुःखभागिनी द्रौपदीस चिता करून दे, ह्मणजे ही चितेंत प्रविष्ट होऊन आपलें दुःख दूर करील. आणि माझेही धनुष्य सज्ज करून आण. मी तिकडे जातो. अथवा धनुष्य कशाला पाहिजे, नको.

वसंततिलका.

त्याच्याचि देहसुधिरें भरल्या गदतें ॥

घेऊनि टाकुन धनू जय लाभ देतें ॥

जें श्रेय आज राणिं मेळविलें ज्यानें ॥

मातेंहि तेंच असु, काय मला ज्यानें ॥ २३ ॥

राक्षस—राजा, शत्रूस जिंकून जय मिळवावा असें जर तुझ्या मनांत नाही, तर भलते कोठें तरी जाऊन प्राण त्याग कर. पण तिकडे जाऊन कांहीं फळ नाही.

कंचुकी—छी छी मुने, काय बोललास हें ? हें भाषण मुनिजनास योग्य नाही. हें राक्षसास योग्य आहे.

राक्षस—(आपल्या मनांत) यानें मला ओळखिलें काय ? (बाहेर) अरे कंचुक्या, मी असें कां बोलिलों याचें कारण नूं समजला नाही, सध्यां अर्जुन आणि दुर्योधन यांचें गदायुद्ध चाललें आहे. आणि गदायुद्धाविषयीं कोणाचें सामर्थ्य किती आहे हेंही मला ठाऊक आहे. हा विचारा राजर्षि एका दुःखानें इतका दुःखीत झाला आहे. त्यांत हा तिकडे गेला असतां, न जाणो दुसरें दुःख याच्या गळीं पडलें तर कसें होईल ? तसें न व्हावें याकरितां मी असें बोललों.

युधि०—(अश्रु टाकीत टाकीत) शाबास मुने, फारच दयायुक्त भाषण तुमचें हें.

कंचु०—महाराज, आपण देवासारखे समर्थ असून प्राकृतपुरुषाप्रमाणें शोकग्रस्त होऊन क्षात्रधर्माचा त्याग करतां हें काय ?

युधि०—आर्या जयंधरा, ऐकतोस ?

वसंततिलका.

ज्यांहीं सुरांसि निज विक्रम दर्शवीला ॥

तेजें रणांत बहु लाजविलें रवीला ॥

ते भीम अर्जुन रणीं पडले तयांला ॥

पाहीन तोहि रिपु जो सुकृतार्थ झाला ॥ २४ ॥

अगे पांचालराजतनये द्रौपदी, माझ्या दुष्ट आचरणानें तुला अशी दुःखदशा प्राप्त झाली. तर हा अग्नि पेटला ह्यणजे, आपण वरोवरच यांत प्रवेश करून प्रियबंधूंच्या भेटीस जाऊं.

द्रौपदी—महाराज, वरें आहे. तर मग काष्ठाच्या राशि ल्या हर करवावा. कायरे ? कोणी महाराजांची आज्ञा ऐकत नाही काय ? हाय हाय प्राणनाथ, आज महाराजांस तुझी नाहीसे झाल्यामुळे परिजनही यांचा तिरस्कार करितात.

राक्षस—भरतकुलांतील स्त्रियांस पतीशीं सहगमन करणें योग्यच आहे.

युधि०—महर्षे, आमचें वचन या समयीं कोणीच ऐकत नाही. असें कुरावें. आपण तरी कृपा करून आम्हांस काष्ठराशि करून द्यावा.

राक्षस—छी छी, हें कर्म मुनिजनास फार विरुद्ध आहे. (मनांत) हॉं आतां बरीक माझे मनोरथ पूर्ण झाले. आतां यांच्या दृष्टीस न पडतां जवळ राहून मी स्वतां यांची चिता पेटवितों. (बाहेर) राजा, याउपर मी येथें राहावयास समर्थ नाहीं. हा मी चाललों पहा (असें बोलून निघून जातो)

युधि०—अगे कृष्णे, आमचें वचन कोणीच करीत नाहीं, काय करावें ? असो. आतां मी जातीनें काष्ठें मिळवून आणून चितेस आग लावितों.

द्रौपदी—तर महाराज, त्वरा करा आतां. त्वरा करा.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे गलबला होतो)

द्रौपदी—(ऐकून भय पावते) महाराज, हा कोणाचा तरी महागर्विष्ठाचा उद्दाम शब्द ऐकूं येतो. तर आणखी दुसरें कांहीं अप्रिय ऐकावयाचें आहे म्हणून विलंब करितां काय ?

युधि०—नाहीं, विलंब कशाचा. ही केली सिद्धता. ऊठ आता. (सर्व उठतात) अगे पांचाली, तूं आपल्या सासूला आणि सपत्नी जनाला निरोप सांगावयास सांगून परिजनास जावयास आज्ञा दे. येथून त्यांस जाऊं दे.

द्रौपदी—वरें तर महाराज, मी सासूवाईला असा निरोप सांगून पाठवित्यें कीं, हिडिंब किर्मीर जरासंध इत्यादिकांपासून ज्यानें जय मिळविला तो तुमचा मध्यम पुत्र माझ्या दुर्भाग्येच्या पक्षपातामुळें परलोकास गेला.

युधि०—अगे बुद्धिमतिके माझाही निरोप मातुश्रीला असाच सांग कां कीं,

० वसंततिलका.

माते तुला जतुगृहांतुनि काढियेलें ॥

जेणें सुतांसह बलें वनिं रक्षियेलें ॥

पेशा प्रिया तव बलिष्ठ वरा सुताचें ॥

सांगेल कोण तुज याविण पाप साचें ॥ २५ ॥

आर्या जयंधरा, तूंही, पांडुकुलामध्ये वृहस्पतीसारखा बुद्धिमान् आमचा कनिष्ठवंधु जो माद्रीपुत्र सहदेव, त्याजकडे जाऊन सांग कीं, कुरुकुलकमलवनाचा दावानल जो तुझा ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिर, तो परलोकास जावयास निघाला, तेव्हां त्यानें तुला सांगितलें आहे कीं, तूं माझा आवडता धाकटा भाऊ, माझ्या वचनांत वागणारा, व्यसनांत किंवा अभ्युदयांत मोह पावणारा नव्हेस, सदा धैर्यवान्, नीतिमान्, सदा तुझे गुण आठवावे, अशा तुला आर्लिंगन देऊन तुझा मस्तक हुंगून मी प्रार्थना करितों.

उपजाति.

लहान आहेस जरी वयानें, आहेस तुल्य मर्शीं श्रुतानें ॥
तूं बुद्धिनें श्रेष्ठ खरा गणावा, मनीपितेनेंहि गुरु ह्यणावा ॥ २६ ॥

आर्या.

तुज विनवितो करावा, मजवरिल स्नेह शिथिल जाचक सा ॥
द्यावा उदक पित्या तूं आह्मांसिहि पूर्णकाल वांच कसा ॥ २७ ॥

आणखी

साक्या.

नकुल तुझा जो भ्राता लहान, आहे बहु अभिभानी ॥
आह्मां ऐसें हृदय तयाचें, तरि त्यातें बहु मानी ॥ १ ॥
वात्सल्यानें बालपणीं जरि, वाढविलें नकुळाला ॥
त्याच्या वचनीं त्वां वागावें, नाहीं दोष कुळाला ॥ २ ॥
सांप्रत म्यां जी पदवी वरिली, ठावी झाली तुजला ॥
वत्सा ती त्वां न धरावी हें, देणें द्यावें मजला ॥
स्नेहपाश हा बहु दुःखप्रद, ठाऊक आहे तुजला ॥
यास्तव भीमा विजयातेंही, विसरुनि विसरें मजला ॥ ४ ॥
गेला पंडू परलोकातें, नाहीं हृदय निवालें ॥
सोश्रूदक त्या तुवांचि द्यावें, भागा तुझ्याचि आलें ॥ ५ ॥
दायादांचे गृहीं रहावें, होउनि शरण तयांला ॥
किंवा यादवकुळीं वसावें, आश्रय योग्य तुह्यांला ॥ ६ ॥
अथवा वनांत जाउनि राहीं, धरुनि कासं सुतपाची ॥
रक्षीं देह कसा तरि वत्सा, आण तुला बापाची ॥ ७ ॥

ऐसा निरोप या धर्मानें, सहदेवा पाठविला ॥

त्याचा प्रेमा शतवार मनीं, त्या समयीं आठविला ॥ ८ ॥

अरे जयंधरा तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे, तूं लौकर जाऊन हें सर्व वर्तमान त्याला अवश्य सांग वरें.

द्रौपदी—अगे बुद्धिमतिके, माझी प्रियसखी सुभद्रा इला सांग कीं, वत्से उत्तरेस पाळी चुकून तीन महिने होऊन चवथा महिना लागला आहे. तर तिच्या गर्भाचें सावधपणें संरक्षण कर. कांकीं तोच गर्भ आतां कुलप्रतिष्ठापक आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें सुरक्षित वाढला तर परलोकास गेलेल्या श्वशुरकुलास आणि आह्मांस उदक देणारा तोच होईल.

युधि०—(डोळ्यांत पाणी आणून) हाय हाय काय ही दुराशा !

मंदाक्रांता

ज्याच्या शाखा दुर पसरुनि व्यापित्या भूतळातें ॥

ज्याचीं अंग्रे वर सरकुनी चुंबणारीं नभातें ॥

दैवें ऐसा तरु करपला शोभवी जो वनाला ॥

आतां आशा उरलि तरुच्या अंकुरीं या जनाला ॥ २९ ॥

द्रौपदी—महाराज, आतां आपला बेत लौकर सिद्धीस न्यावा हें वरें. (कंचुकी-कडे पाहून) जयंधरा, तुला शपथ घातली तरी तूं जात नाहीस काय ?

कंचु०—(मोठ्यानें रडतो) अरे पांडुराजा, तुझे सार्वभौमाचे पुत्र हे अजात-शत्रु, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, ह्यांचा असा दारुण परिणाम व्हावा काय ? हे देवी कुंती, भोजराजाच्या मंदिराची पताका तूं, काय तुला दुःख हें ?

शार्दूलविक्रीडित.

भावाच्या तनये तुझ्याचि हरिनें पार्थाचिया शालकें ॥

भीमाच्या गुरुनें हि मत्त हलिनें शत्रूचिया पालकें ॥

बाई त्वत्सुतकाननासि सहसा कैसें पहा जाळिलें ॥

ज्यां बाहुबळें महीस सुसुखा देऊनिया पाळिलें ॥ ३० ॥

दिंडी.

बाइ कुंती हें नवल कसें झालें, तुझ्या भाच्यानीं काय असें केलें; भरी घालुनि अभिमानि गुंतविलें, गोड बोलुनि शेवटीं नागवीलें ॥ १ ॥ तुझ्या भावाचे पुत्र बाइ साचे, रामकृष्ण प्रत्यक्ष तुझे भाचे; मेहुणे कीं हे भीम अर्जुनाचे, काय ऐसे वीनोद हे त्यांचे ॥ २ ॥ एक कपटी जो चाळवी जगातें, दुजा दांडगा ह्मणती हली ज्यातें; नाठविलें मानसीं तिहीं नातें, तुझ्या जाळिलें पुत्रकाननातें ॥ ३ ॥ ज्याच्या अंकीं ठेविलें शीर भावें, काय त्यानें तें स्वतां न राखावें; शत्रुपक्ष घेतला बळदेवें, तरी हरिनें त्या काय न वारावें ॥ ४ ॥ जेणें बहुतां संकटीं वांचवीलें, भक्तरक्षणें यश सांचवीलें; त्या कृष्णीप्रेम ही वाढवीलें, शेवटीं तें सर्वही व्यर्थ गेलें ॥ ५ ॥ प्रेम ज्याचें त्वत्सुतीं जसें तोकीं, पहा समयीं उदास होय तो कीं; अर्जुनाचा ह्मणवीता सखा लोकीं, तेणें कैसें घातलें तूज शोकीं ॥ ६ ॥ तुझा नंदन भीम जो शहाणा, धार्तराष्ट्राच्या काळ होय प्राणा; तोच रामाचा मुख्य शिष्यराणा, रामें कैसा फोडिला वीरदाणा ॥ ७ ॥ उभयतांसहि तत्क्षणीं वारण्याला, काय शक्ती नव्हतीच त्या हरीला; राज्य सारें देऊनि कौरवांला, बरें होतें धाडिता वना ह्यांला ॥ ८ ॥ बाइ कुंती दैवची तुझे फुटलें, आयुष्याचें सूत्र तें जयीं तुटलें; प्रेम राहिल त्यांचिया मनीं कुठलें, तूज वारें चाटेल उभें सुटलें ॥ ९ ॥ असा कंचुकिनें फार शोक केला, खालिं घालुनि वदनासि उभा ठेला; जरी जाया होइना धीर त्याला, तरी वंदूनी जावया निघाला ॥ १० ॥

(रडत रडत निघून चालता होतो)

युधि०—आर्या जयंधरा,

कंचु०—(माघारा फिरून) काय आज्ञा महाराज.

युधि०—कांहीं बोलावयाचें आहे. अगोदर असें दैव तुमचें क्कोटें आहे, नाहींच.

पण जर कदाचित् अर्जुन विजयी झाला, तर येवढा निरोप त्याला सांग.

आर्या.

झाला यद्यपि हलधर, भीमाचा सत्य हेतु मरणाचा ॥

क्रोध मनीं न धरावा, आस तुझा बंधु कंसहरणाचा ॥ ३२ ॥

मजवरचें प्रेम उणें करुनि वरावें अरण्यपदवीतें ॥

परि पुनरपि न कदावें, क्षात्राचें कर्म हाय पदवी तें ॥ ३३ ॥

कंचुकी— आज्ञा महाराज, (म्हणून निघून जातो)

युधि०—(हर्षयुक्त होऊन) वाहवा, पहा हा भगवान् हुताशन उंच उंच , ज्वालारूप हस्तांनीं आम्हांसारख्या व्यसनी जनांसही बोलवीत आहे. तर यामध्यें मी आपलें शरीर समिधेप्रमाणें टाकून देईन.

द्रौपदी—महाराज, कृपा करावी, पहिल्यानें मला अग्नींत प्रवेश करूं द्या.

युधि०—असें आहे तर, दोघें वरोवर प्रवेश करूं, आणि परलोकींचें सुख वरोवरच भोगूं.

दासी—हे इंद्रादिलोकपालांनो, तुम्ही या समर्थीं या उभयतांचें रक्षण करा. हा एक चंद्रवंशांत उत्पन्न झालेला राजर्षि, ज्यानें स्वतां राजसूययज्ञें करून अग्नि तर्पिला, तसाच खांडववनानें अग्नीस तृप्त करणाऱ्या अर्जुनाचा ज्येष्ठ बंधु, ज्याला पुण्यश्लोक म्हणतात, तो हा राजा युधिष्ठिर, आणि ही देवी पांचालराजाची साक्षात् कुलदेवताच, यज्ञवेदीपासून जिची उत्पत्ति, ती ही याज्ञसेनी. हीं उभयतां सध्यां ह्या निर्दय कालानलाच्या मुखांत इंधनाप्रमाणें दग्ध होत आहेत, ह्यांचें रक्षण करा. (त्या उभयतांपुढें आडवी पडून म्हणते) उभयतां महाराजांनीं हें काय आरंभिलें आहे ?

युधि०—अगे बुद्धिमतिके, प्रियपतीच्या वियोगीं हिला, आणि प्रिय भ्रात्याच्या वियोगीं मला हेंच करणें योग्य आहे. यांत कांहीं वाईट नाही. वाई, उठ उठ, थोडें उदक आण.

दासी—आज्ञा महाराज, (असें म्हणून बाहेर जाते आणि पाणी घेऊन आंत येते) जय असो महाराजांचा. हें उदक आणिलें.

युधि०—हे पांचाली, तुझा पक्षपाती जो भीमसेन त्यास आणि प्रिय जो अर्जुन त्यास तूही उदकांजळी दे.

द्रौपदी—तें महाराजांनीं करावें. मी अग्नींत प्रवेश करित्यें.

युधि०—असो, लोकांत जी चाल आहे तसें केलें पाहिजे. अगे बुद्धिमतिके, इकडे आण तें उदक.

दासी—(उदकपात्र जवळ नेते) हें आणिलें महाराज.

युधि०—(हातपाय धुऊन आचमन करून ओंजळींत उदक घेतो) हा जलांजलि गुरुगांगेया भीष्माकारणें असो; हा प्रपितामहा शंतनूकारणें असो; हा पितामहा विचित्रवीर्याकारणें असो; (डोळ्यांत अश्रु आणून) ताता पांडो, आतां तुलाही उदक देण्याचा समय हाच आहे. हें शेवटचें उदक तुला देतो. हा जलांजलि स्वर्गस्था पित्या पांडूकारणें असो.

अनुष्टुप्.

आजपर्यंत दिधलें तुह्यां यावरि दुर्मिळ ॥

ह्मणूनि तात हे अंब, प्यावें म्यां दिधलें जळ ॥ ३४ ॥

हा कमलनेत्रा वत्सा भीमा, हा तुलाही जलांजलि देतो. पण,

वसंततिलका.

देतो तुला भरुनि अंजलि तोय घ्यावें ॥

माझे तुझेहि अविभक्त असोचि द्यावें ॥

आहे तृषा तुज तरी क्षण वाट पाहें ॥

प्याया तुझ्यासहचि लौकर येत आहे ॥ ३५ ॥

अथवा सुशत्रियाच्या गतीस पावलेला माझा वत्स भीमसेन त्याला भेटावया-जोगें माझ्या पदरीं पुण्य कोटचें; आणि जो मला टाकून गेला तो माझी वाट तरी कशाला पाहील.

पद.

भीमा अतांचि करे रोष ॥ केला मजवरती ॥ ध्रु० ॥
 पहिल्यापासुनि माझा मान ॥ कां तूं करितोसी अवमान ॥
 प्यालों मातेचें मी थान ॥ त्याचें पान केलें त्वां ॥ भीमा० ॥१॥
 आधीं म्यां रस चाखावे ॥ पिउनि उरले ते त्वां प्यावे ॥
 तेणें संतोषा मानावें ॥ तृप्त व्हावें निजचित्तीं ॥ भीमा० ॥२॥
 यज्ञामध्ये हेंचि विधान ॥ केलें सोमाचें आदान ॥
 मागुनि केलें तुवां पान ॥ त्याचें भान नाहीं कां ॥ भीमा० ॥३॥
 आतां परलोकींचें जळ ॥ पीशिल एकटाचि केवळ ॥
 कैशी नाहीं तुज हळहळ ॥ मी तळमळ करितों कीं ॥ भीमा० ॥४॥

हे कृष्णे, त्या भीमसेनाला तूं जलांजलि दे.

द्रौपदी—अगे बुद्धिमतिके, मजकडे उदक आण.

दासी—(उदक नेऊन देते) हें घ्या.

द्रौपदी—(पुढें होऊन आणि जलानें ओंजळ भरून ह्मणते) कोणाला जळ देऊं आधीं ?

युधि०—मी सांगतां कोणाला तें.

आर्या.

आधीं त्याला दे जळ, गेला आतांचि जो परा लोका ॥
 गांधारीसह देता झाला कुंतीस जो महाशोका ॥ ३७ ॥

द्रौपदी—हे प्राणनाथा, हें दासीनें दिलेलें जळ तुझ्यांस स्वर्गलोकीं पादप्रक्षाल-
 नाच्या कामीं पडो.

दासी—हे फाल्गुनाग्रजा भीमा,

आर्या.

अकृतप्रतिज्ञ जरि तूं स्वर्गा गेलासि टाकुनी देहा; ॥
 तरि अंजलि प्रियेनें मुक्तकचेनें दिला तुला घे हा ॥ ३८ ॥

द्रौपदी—महाराज, उठावें लौकर. तुमचा भाऊ फार दूर गेला असेल.

युधि०—(उजवा डोळा लवलासें दाखवितो) हे पांचाळी, हें सुचिन्ह सुचवितें कीं, वृकोदराची भेट लौकरच होईल. असो, आतां आपण अग्नींत सत्वर प्रवेश करावा. (उभयतां जवळ जातात.)

द्रौपदी—अहा केवढा अग्नि पेटला आहे हा !

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे मोठा गलबला होतो)

कंचु०—(घाबऱ्यां घाबऱ्यां येतो) महाराज, रक्षण करा, रक्षण करा. अहो हा खचित दुरात्मा कौरवाधम दुर्योधन रक्तानें भरलेला होत्साता हातांत भयंकर गदा घेऊन दंडधर कृतांताप्रमाणें ओरडत ह्या पांचाल-राजतनयेला शोधीत शोधीत इकडेसच येत आहे.

युधि०—हाय हाय, दैवाची परीक्षा झाली. हारे दैवा, तुझ्या दुष्टत्वाची पराकाष्ठा पाहिली; हा गांडीवधरा अर्जुना, शेवटीं तूं—(असें ह्मणून मूर्च्छा पावतो)

द्रौपदी—हे राजपुत्रा धनंजया, माझ्या स्वयंवरांत पण पुरवून माझा संग्रह तुवांच केला, तर ह्या महाराजांस आणि मला दासीला भेटावयाचें सोडून अगोदर प्रिय भ्रात्याच्या भेटीस गेलास हें काय ? (असें ह्मणून मूर्च्छित पडते)

युधि०—हे शिवप्रतिमला, हे निवातकवचांस मारून देवलोकास निष्कण्टक करणाऱ्या, हे बदरिकाश्रमवासी नारायणसखा, हे द्रोणाचार्यप्रियशिष्या, अरे आपल्या अस्त्रशिक्षाबलांहींकरून पितामहा भीष्मास संतोषविणाऱ्या, अरे गंधर्वांनीं धरलेल्या दुर्योधनास सोडविणाऱ्या, अरे दुर्जया कर्णास मारणाऱ्या, अरे पांडुकुलकमलिनीच्या राजहंसा, हे प्रियभ्रात्या अर्जुना, हें त्वां काय केलें ?

श्लोक.

मातेसही न करितां अभिवंदनातें ॥

आलिंगितां न मजला पुसतां न मातें ॥

याही स्वयंवर वधूस न भेटतां हा ॥

दीर्घ प्रवास वरिलासि कसा अहाहा ॥ ३९ ॥

कंचुकी -- कायहो संकट हें ! हा दुरात्मा दुर्योधन निःशंकपणें इकडेसच येत आहे. यासमयीं सर्वथा हाच उपाय योग्य दिसतो. अगे बुद्धिमतिके, या द्रुपद कन्यकेला चित्तेच्या जवळ लौकर ने. नाहीतर हिचा भाऊ शृष्टद्युम्न किंवा नकुळसहदेव ह्यांस तरी जाऊन लौकर सांग म्हणजे ते येऊन परित्राण करतील. अथवा आतां कशाचें परित्राण. हे महाराज, अशा संकटावस्थेंत पडले आहेत, आणि भीमार्जुनांची तर तशी गति झाली; आतां ईश्वरावांचून परित्राण कर्ता दुसरा कोणी दिसत नाही.

(पडद्यापलीकडे कलकल्यानंतर शब्द होतो)

(अहो स्यमंतपंचकांत संचार करणारे योधहो, रक्त मांस भक्षणानें मत्त यक्ष, राक्षस पिशाच, भूत, वेताळ, तसेच कंकगृध्रादि पक्षी, आणि उलूक जंबुकादि खापदें यांपासून तुह्मी वांचला आहां. तर मला पाहून तुह्मी भीऊन पळू नका. द्रौपदी कोणे ठिकाणीं आहे तें ठाऊक असेल तर सांगा. तिच्या खुणा कोणत्या म्हणून विचाराल तर तिचें दुसरें उपलक्षण कोणतें सांगूं ? जें प्रसिद्ध आहे तें सांगतो.)

ओंव्या.

तिचें पुसतां उपलक्षण ॥ तरि सांगतो जाणा खुण ॥

ऊरू करांचें संघट्टण ॥ ज्यानें केलें सभेंत ॥ १ ॥

तो असेल तुह्मां अवगत ॥ त्याच दुर्योधना देखत ॥

नभे करम्बया अवचित ॥ वस्त्र जीचें ओढिलें ॥ २ ॥

दासी ह्याणूनि जी सभे नेली ॥ जिची दुःशासनें वेणी ओढिली ॥

अनाथा परी दीन झाली ॥ तीच द्रौपदी जाणावी ॥ ३ ॥

ती आहे कोण्या ठाया ॥ ठाऊक असेल तरी सांगावया ॥

भिऊं नका तुह्मीं वायां ॥ समाधान तिचें करीन मी ॥ ४ ॥

कंचु०—हे याज्ञसेनी, या समयीं खरीच तूं अनाथ झालीस. पहा तो दुष्ट दांडगा याज्ञसेनी कोठें आहे, याज्ञसेनी कोठें आहे असें विचारीत इकडे येत आहे. आतां वरीक त्या कुरुकुलाधमा दुर्योधनापासून दुर्दशा पावतेस असें दिसतें.

युधि०—(झटकन उठतो) अगे पांचाली, भिऊं नको भिऊं नको. अरे आणा माझे सज्ज धनु, अरे दुष्टा दुर्योधना, पुढें तर ये पाहूं? गदायुद्धापासून जो तुला गर्व झाला आहे तो वाणाच्या वृष्टीनें मोडून टाकतो. अरे कुरुकुलकलंका, आणखी एक तुला सांगतो.

श्लोक.

न देखतां मागधराजहंता ॥ रणीं शिवाची हरिता अहंता ॥
वांचावया धर्म समर्थ नाहीं ॥ हरावया प्राण तुझे शरांहीं ॥ ४१ ॥

(इतक्यांत सर्वांगीं रक्तानें भरलेला भीमसेन हातांत गदा घेऊन येतो)

भीमसेन—(उद्धटपणें इकडे तिकडे फिरतो) अरे स्यमंतपंचकांत संचार करणारे जनहो, अरे तुम्ही असे घावरे कां होतां ?

अभंग.

नव्हें मी राक्षस किंवा नव्हें भूत ॥ नव्हें यम दूत कांहो भीतां ॥
शत्रूच्या रक्तानें भरलें माझे अंग ॥ केला यज्ञ सांग युद्धाचा मी ॥२॥
प्रतिज्ञासागर असतां अपार ॥ पडलों मी पार दैवयोगें ॥ ३ ॥
जातीचा क्षत्रिय स्वभावें क्रोधन ॥ करूं नका मन त्रस्त कांहीं ॥ ४॥
रणाग्निज्वाळेंत वरिक्षय झाला ॥ त्यामाजी वांचलां दैवें तुम्ही ॥ ५ ॥
अश्व गज प्रेताआड कां लपतां; कांहो ओरडतां धाकें आतां ॥ ६ ॥
आतां भय नाहीं कोणाचें तुम्हांसी ॥ स्वच्छ व्हा मानसीं पळूं नका ॥७॥
पुसतो तें सांगा भिऊं नका मनीं ॥ कोठें याज्ञसेनी आहे दावा ॥८॥

कंचु०—हे पांडुराजस्नुषे द्रौपदी, ऊठ ऊठ सत्वर, या समयीं लौकर चितेंत प्रवेश करशील तर वरें होईल.

द्रौपदी—(झटकन उठते) अझून ही चितेंत प्रवेश म्या कसा न करावा ?
(चितेच्या जवळ जाते)

युधि०—कोण आहेरे तेथें, माझा तिरकमठा आणि भाता इकडे आण. कोणीच चाकर माणूस जवळ नाही काय ? असो, नाही धनुष्य तर नाही. बाहु-युद्धानेंच ह्या दुष्टाला बळकट मिठी मारून ह्या अग्नींत टकलून देतो.
(कमर बांधतो)

कंचु०—अगे वाई द्रौपदी, दुःशासनानें ओढलेले हे तुझें केंस तुझ्या डोळ्यांवर येतात, यासाठीं आतां तूं तरी आपल्या हातांनीं ते बांध. या उपर तुझ्या दुःखाचा प्रतीकार कोणी करील अशी आशा उरली नाही. आणि चितेंत प्रवेश कर लौकर.

युधि०—नको नको. तो दुरात्मा कौरवाधम मेल्यावांचून तूं केश बांधू नको.

भीम०—(दुरून हाक मारून) नकोगे नको पांचाली, मी जिवंत असतां दुःशासनानें ओढलेली वेणी तूं आपल्या हातांनीं बांधूं नको.

द्रौपदी—(भयानें इकडे तिकडे फिरते)

भीम०—हे भयशीले उभी रहा, उभी रहा, कोणीकडे जातेस ? (असें ह्मणून तिचे केश धरावयास जवळ जातो)

युधि०—(दुर्योधन समजून भीमास मिठी मारतो) अरे दुष्टा दुर्योधना, भीमार्जुनांस मारणारा तो तूंचना ?

श्लोक.

त्वां शैशवापुनि सदा अपराध केले ॥

० मत्तें तुवां मदनुज प्रशमासि नेले ॥

माझ्या भुजीं गवसलासि अतां जिवंत ॥

जाशी न पाउलहि मी करितों त्वदंत ॥ ४३ ॥

भीम०—(मनांत) अहो हें काय दुर्योधनाच्या शंकेनें धर्मराजदादा मला निर्दयपणें आलिंगितात ! दादा हें काय ? कृपा करा, सोडा मला.

कंचु०—(जवळ जाऊन हर्ष पावून ह्मणतो) महाराज, तुम्ही चकला, भलतेंच समजलां. अहो हा आपला आयुष्यमान् युवराजा भीमसेन. पहा दुर्योधनाच्या रक्तांनं याचें सर्वांग वस्त्रांसुद्धां लाल भडक झालें आहे. तेणेंकरून त्याचें स्वरूप भयंकर झाल्यामुळें ओळखूं आलें नाहीं. पण खचीत भीमसेनच हा. आतां तुम्ही कांहीं संदेह मनांत आणूं नका.

दाली—(द्रौपदीस आलिंगून) हे देवी, पहा तुझा नाथ आपली प्रतिज्ञा शिवटास नेऊन तुझ्या वेणीचें संहरण करण्याकरितां तुला शोधित शोधित आला आहे.

द्रौपदी—कायगे तूं मिथ्या भाषणानें माझे समाधान करावयास पाहातेस ?

कंचु०—महाराज, तुम्ही चकतां वरें चकतां. अहो हा दुर्योधन नव्हे.

युधि०—जयंधरा, खरेंच कायरे हा माझा वैरी दुर्योधन नव्हे ?

भीम०—हे आर्या धर्मराजा, अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो, अझून तो मुडदार दुर्योधन कोठून राहाणार. तो दुष्ट पांडुकुलवैरी म्यां केव्हांच संपविला. आतां त्याची कथा कशास पाहिजे.

श्लोक.

भूपृष्ठीं देह त्याचा रगडुनि रुधिरें माखिलें भीमगात्र ।

लक्ष्मीभूमीस झाले सहजचि गुरुचे आश्रया पाद पात्र ॥

भृत्यां मित्राप्तयोधांसह कुरुकुल तें जाळिलें म्यां अशेष ॥

तूं ज्या नामास घेशी क्षितिवर उरलें तेवढें मात्र शेष ॥ ४४ ॥

युधि०—(हळूच भीमसेनाला सोडून डोळे पुसून त्याजकडे निरखून पाहतो)

भीम०—(त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवून) महाराजांचा जयजयकार असो.

युधि०—वत्सा भीमसेना, पाण्यानें माझे डोळे भरले होते यामुळें म्यां तुझा मुखचंद्र पाहिला नाहीं तर आतां खरेंच सांग तूं जिवंत आहेस काय ? आणि तो किरीटी खुशाल आहेना ?

भीम०—ज्याचे सकल शत्रु नष्ट झाले असा तू राजा असतां भीमार्जुनाच्या जिवास भय कशाज्जे ? आर्या भीम अर्जुन जिवंत आहेत वरें.

युधि०—(पुन्हा भीमास प्रेमानें दड आलिंगितो)

श्लोक पूर्वार्ध.

रिपूचें राहूंदे निधन मज हें सांग शतदा ॥
प्रियभ्राता माझा बकरिपुचि तूं जो धरि गदा ॥

भीम०—आर्या तोंच मी.

युधि०—(उत्तरार्ध ह्यणतो)

जरासंधोराचें भुज समरिं जो पाटन करी ॥
खरें कारे तो तूं वद वद पुन्हा नर्म नकरीं ॥ ४५ ॥

भीम०—हो हो तोच मी भीम. पण महाराज, आपण मला क्षणभर सोडावें. कांहीं कर्तव्य आहे.

युधि०—वत्सा आतां कोणतें कार्य उरलें आहे ?

भीम०—महाराज, मुख्य कार्य तेंच उरलें आहे. कोणतें ह्यणाल तर, दुःशासनानें ओढलेली पांचालीची वेणी, दुर्योधन व दुःशासन यांच्या रक्तानें भरलेल्या हातांनीं घालावयाची आहे. तें कार्य अगोदर केलें पाहिजे.

युधि०—हो हो, खरेंच वत्सा, जा जा लौकर, त्या दुःखभागिनीची वेणी वांधून वेणीसंहारमहोत्सवाच्या सुखाचा अनुभव घे.

भीम०—अगे पांचालराजतनये, तुझ्या दैवयोगानें शत्रुकुलाचा क्षय झाला, ह्यणून, तूं माझ्या दृष्टीस पडलीस. आतां स्वस्थ हो.

द्रौपदी—(जवळ जाऊन) प्राणनाथाचा जयजयकार असो. (भीमाचें भयंकर रूप पाहून भयानें मागे सरते)

भीम० - अगे राजपुत्री, मला पाहून तुला इतका त्रास कां झाला ? पुरे आतां मिळं नको तूं मला ओळखिलें नाहीं काय ? अगे मी भीमसेन आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेऊन तुझे समाधान करावयास आलों. पहा,

श्लोक.

ज्यानें ओढून नेलें तुज नृपतिसभे त्याच दुःशासनाचीं ॥
 जूं रक्तें लिप्त झालीं शिउनि ममकरीं तीं पहा दुर्जनाचीं ॥
 कांते त्याही कुरुच्या बघ अधिपतिचें साज्या रक्त ममांगीं ॥
 हें झालें लिप्त तूझ्या परिभव जनिता अग्निच्या शांतिलारीं ॥४६॥

अगे बुद्धिमतिके, आतां ती भानुमती कोठें आहे ? जी पांडवांच्या स्त्रियेस हांसत होती ? अगे याज्ञसेनी ?

द्रौपदी—काय आज्ञाप्राणनाथा ?

भीम०—तुला स्मरण आहे काय, जें मी पूर्वी बोललों होतों त्याचें ?

(पूर्वोक्त श्लोक ह्मणतो)

जी गदा ममकरांत सदैव नाचे ॥
 घातें हिच्या चुरिन उरु सुयोधनाचे ॥
 रक्तें त्यांतिल विलेपिन मी स्वपाणी ॥
 त्यांहींच बांधिन सखे तव मुक्तवेणी ॥

द्रौपदी—प्राणनाथा, तें मी केवळ स्मरतें इतकेंच नाहीं. तर त्याचा अनुभव ही घेत आहे.

भीम०—वरें तर प्राणप्रिये, धृतराष्ट्राच्या वंशास कालरात्रीसारखी संहार करणारी जी दुःशासनानें ओढून विसकटलेली तुझी वेणी, ती म्यां बोलल्याप्रमाणें बांधिली, परंतु चांगली झाली नाहीं ह्मणून आतां त्वां वेणी नीट घालावी.

द्रौपदी—प्राणनाथा, वेणी घालण्याचा प्रकार अलोकडे मी अगदीं विरारलें. आतां प्राणनाथाच्या प्रसादानें पुनः शिकेन. बुद्धिमतिके, आतां माझी वेणी घाल नीट.

दासी—आज्ञा बार्डिसाहेब (वेणी घालते) (इतक्यांत पड्यापलीकडे शब्द होतो)

श्लोक.

ज्याच्या मोक्षेंचि झाले प्रकुपिन सहसा अंश पांचा सुरांचे ॥
त्यानीं सारेंच केले शिथिल कच बळें कौरवांतःपुरांचे ॥
कृष्णेचा केशपाश प्रकुपित यमसा केतु जो कौरवांतें ॥
तो झाला बद्ध राहो निधन नृपतिच्या स्वस्ति होवो कुलांतें ॥४७॥

युधि०—हे देवी पांचाली. पहा तुझ्या वेणीसंहारमहोत्सवाचें अभिनंदन आकाश संचारी सिद्धजन करीत आहेत. (इतक्यांत कृष्णार्जुन उभयतां येतात.)

(दोघे धर्मराजाजवळ जातात)

श्रीकृष्ण—ज्याचे सर्व शत्रु नष्ट झालें, जो पांडुकुलकमलांस चंद्रमा, असा महाराज युधिष्ठिर अनुजांसहवर्तमान विजयी असो.

अर्जुन—आर्या, जय असो, (नमतो)

युधि०—(दोघांस पाहून) अहो हा भगवान् पुंडरीकाक्ष ! आणि हा वत्स अर्जुन ! हे भगवन्, साक्षात् पुराणपुरुष नारायण तूं आणि पहा तुझा सखा नर हे तुझी उभयतां माझ्या विजयाची इच्छा करितां मग मला विजय न होईल तर दुसरें काय होणार ?

श्लोक.

श्रुतिशिर जगदात्मा तूं असें तूं जगातें ॥
अससि उदयनाशस्थानहेतू जगातें ॥
अखिल तुज परेशा चिंतिता दुःख जावें ॥
कुशल मग जगाचें दर्शनं कां न व्हावें ॥ ४८ ॥

(अर्जुनास अलिंगून,) वत्सा मला गाढ आलिंगन दे.

श्रीकृष्ण—राजा, हे पहा भगवान् व्यास, वाल्मीकि, जामदग्न्य, जाबालिप्रभृति, महर्षि आणि नकुल, सहदेव, सात्यकि, प्रमुख सेनापति तसेच यादव मत्स्य मागधकुलोत्पन्न राजकुमार सर्व तुला मंगलाभिषेक करावा असें कल्पून स्कंधावर तीर्थजलांनीं परिपूर्ण कलश घेऊन आले आहेत आणि तुला मंगलाभिषेक करावयास इच्छिताहेत. आणि त्या दुष्ट चार्वाकानें तुझी प्रतारणा करून तुला फार दुःख शोकांत घातलें असें ऐकून अर्जुनास धेऊन सत्वर मी तुझ्या दर्शनास आलों.

युधि०—काय चार्वाकानें अशी ठकवाजी केली काय ? (रोषानें) कोठें आहे तो धार्तराष्ट्रसख राक्षसाधम, ज्यानें मला चिंतासागरांत लोटलें ?

श्रीकृष्ण—नकुलानें त्या दुष्टास धरून बद्ध करून टाकिलें आहे. आतां महाराजा युधिष्ठिरा, याउपर कोणती इच्छा आहे सांग.

युधि०—हे पुंडरीकाक्षा पुराणपुरुषा नारायणा, आपण प्रसन्न झालां असतां काय नाहीं देणार. मी तर पुरुष साधारणबुद्धिनेंच संतुष्ट आहे. याउपर मागण्यास मी समर्थ नाहीं.

श्लोक.

केला शत्रुकुलक्षयद्रुपदजा निस्तीर्ण दुःखा कुरा ॥
आह्मा अक्षत रक्षिलें सदय तूं भक्ताभिमानि खरा ॥
हे देवा पुरुषोत्तमा पुससि तूं अस्थादरें कीं मला ॥
आतां याहुनि काय अन्य उरलें मागूं प्रसन्ना तुला ॥ ९ ॥

आर्या.

आह्मां उपकारांचा सागर लंघावया नसे नाव ॥
सर्व वदान्यामध्ये घ्यावें पहिलें सदा तुझें नांव ॥ ५८ ॥

आणखी

आर्या.

उपकार किती वदावा आह्मां रोपांसि तूं खरें आलें ॥
तूं मायबाप आह्मां देवा आम्ही तुझीं असें बालें ॥ ५९ ॥

अंक पांचवा.

(भरताचें वाक्य)

तथापि भगवान् प्रसन्न होऊन देणार, तर हें द्यावें.

पद.

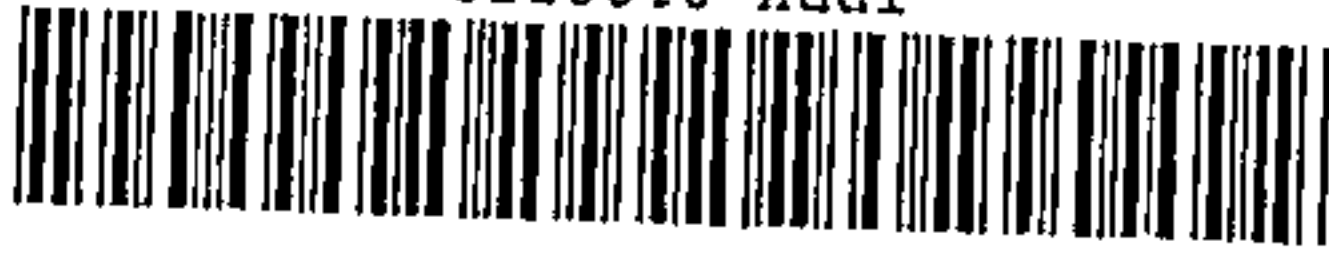
- देतां आम्हां तरि हें द्यावें, दीनादासापदरीं द्यावें ॥ ध्रु० ॥
अकृपणमति हा लोक असावा; पुरुषायुपवरि येथ वसावा ॥ १ ॥
विद्वानांवरि प्रीति करीसा; भूप मिळावा आम्हां ऐसा ॥ २ ॥
अकपट मित्र मिळावा देवा; कोणाचाही न घडो हेवा ॥ ३ ॥
साधुसमागम नित्य घडावा; कलंक मतिचा सर्व झडावा ॥ ४ ॥
सन्मार्गीं मन सतत वळावें; अंतर्गत तम सर्व जळावें ॥ ५ ॥
प्रभुच्या चरणीं भक्ति असावी; द्वैता सोडुनि पूर्ण ठसावी ॥ ६ ॥
अंतीं उत्तम गति ही व्हावी; हेच शिराणी दासा द्यावी ॥ ७ ॥
ग्रंथ कवीचा रसें भरावा; आशीर्वादे पूर्ण करावा ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण—असेंच असो.

(असे बोलून सर्व निघून गेलात.)
ज. प्र. ५५२ ... नों दि ...
वि. ... ५१२५ ...
अंक सहावा समाप्त.

वेणीसंहार नाटक समाप्त.

IRBK-0100552

IRBK-0100552